

ნიაო ბარქანიშვილის ინსტიტუტი

სიმონ გოგიტიძე

**ქაზა-აბაზლა:
აფხაზურ (აფსუა)-ადიღაური თუ
ქართული მოღვა?**

გამომცემლობა
„შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“
ბათუმი – 2010

NIKO BERDZENISHVILI INSTITUTE

Simon Gogitidze

**Is Qashqa-Abeshla part of
Abkhazian or Georgian world?**

Publishing House
«Shota Rustaveli State University»
Batumi - 2010

ИНСТИТУТ НИКО БЕРДЗЕНИШВИЛИ

Симон Гогитидзе

**Кашка-абешла:
абхазско (апсуа)-адигейский или
грузинский мир?**

Издательство
«Государственный университет Шота Руставели»
Батуми – 2010

ნაშრომში შესწავლილია სატომო გაერთიანების – ქაშქა-აბეშლას ტერიტორიაზე ხეიურ და ასურულ წყაროებში მოხსენიებული 170-ზე მეტი სახელწოდების (ქვეყნის, ოლქების, ქალაქების, ადამიანთა საკუთარი, დინასტიური და ა.შ.) სემანტიკა-ეტიმოლოგია.

დადგინდა, რომ ყველა მათგანი თავისი წარმომავლობით განეკუთვნება ქართველურ სამყაროს, უფრო მეტად კი მეგრულ-ლაზურს. მათი უმნიშვნელო ნაწილი მოდის საკუთრივ ქართულსა და სვანურ ენებზე. ასევე დადგინდა, რომ მათ არავითარი კავშირი არ ჰქონიათ აფსუურ (თანამედროვე აფხაზთა)-ადიღეური მოდგმის ჯგუფებთან. ეს უკანასკნელნი ძირითადად რუსი დამპყრობლების მიერ ბოლო ორი-სამი საუკუნის განმავლობაში ყუბანისპირეთისა და მიმდებარე რაიონებიდან გადმოსახლებულნი იქნენ საქართველოს ტერიტორიაზე, აფხაზეთში.

ტოპონიმები და ანთროპონიმები, რომლებიც ქაშქებს ჰქონდათ დაახლოებით 3,5-3 ათასი წლის წინ (მაგ: ტიბია, ფითაურია, ფათალია, ფატანა, ციანა, ღადა, თუთუ, დადილუ, თათილი, ქანუ, ქასუ, თახანი, მუთა, ფიფია, შარია, თურია, ქუქავა, ფასავა, გახარია, ხარია, ფაცია, ფაია, ლითა, ნუნუ, თალი, ვაშა და ა.შ.), დადასტურებას პოულობს ქართველურ ისტორიულ წყაროებსა და თანამედროვე საქართველოში ზუსტად ასეთივე ფორმებით. საქართველოში, უფრო კი სამეგრელოში, შეიძლება შეხედეთ მრავალ ასეთ ადამიანს სახელითა და გვარით, როგორიც იყო ქაშქურ სამყაროში, მაგალითად: თახაშ თურია, თათაშ თურია, თახან თარია, ცითა ხარია, ქათი ხარია, ვაშა ხარია, ვაშ ხაია, ასხარ ფაია, თულ (თალ) მაღია, ის ქურუხა და ა.შ. ყველა მათგანის სემანტიკა გაიგება ქართველური ენების საფუძველზე.

რედაქტორი **ამირან კახიძე**
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი

რეცენზენტები **შოთა მამულაძე**
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი
ნუგზარ ცეცხლაძე
ფილოლოგიის აკადემიური დოქტორი

წიგნი დაფინანსებულია ნიკო გერკენიშვილის ინსტიტუტის მიერ

ISBN 978-9941-412-43-1

© „შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“ – 2010

შესავალი

ქაშქას (კასკა) ტომები მოიხსენიება ხეთურ, ეგვიპტურ და ასურულ წერილობით ძეგლებში. მათზე განსაკუთრებით ბევრია საუბარი ხეთურ წყაროებში. ხეთის მეფეების (ხანთილი I, არნუვანდა, სუფილულიუმა, მურშილ II, ხათუშილ III, თუთხალია IV და სხვა) მიერ შედგენილი XVII-XIII საუკუნეების წარწერები მოგვითხრობენ ქაშქების მიერ წარმოებული ბრძოლებისა და, ასევე, ხეთელთა მიერ მოწყობილი სადამსჯელო ოპერაციების შესახებ ქაშქის ქვეყნის ხალხის წინააღმდეგ.

XIV საუკუნის დასაწყისის ძეგლში, რომელიც წარმოადგენს ხეთების მეფე-დედოფლის – არნუვანდასა და აშმუნიქალის ღოცვას, მიმართულია ხეთების უზენაესი ღვთაებისადმი – არინას მზის ქალღმერთისადმი. მეფე და დედოფალი შეწუხებულნი იყვნენ ქაშქების თავდასხმების გამო. ეს ღოცვა ღვთაებათა გულის მოსაგებად და საკულტო ცენტრების დარბევის შეხსენების მიზნითაა შედგენილი. ქაშქები აქ დახასიათებულნი არიან, როგორც ხეთების ქვეყნის ამოხრებელნი და ფიცის გამტეხნი. ტექსტი შეიცავს ქაშქებისა და ხეთების მოსაზღვრე რაიონებში არსებული ოლქების, პუნქტების და მათი მმართველების ჩამონათვალს.

სუფილულიუმას ანალებში ბევრია საუბარი ხეთების მიერ ქაშქების ღაშქართან ბრძოლის შესახებ. ერთ-ერთ ხეთურ ძეგლში არის ჩივილი იმის შესახებ, რომ ქაშქთა მეომრებმა გაძარცვეს და გადაწვეს ხეთების სატაძრო ქალაქები. ხეთები მათ აღადგენდნენ, მაგრამ, როცა ისინი სხვაგან წავიდოდნენ საღაშქროდ, ქაშქები ისევ არბევდნენ მათ ქალაქებს. სუფილულიუმა ჩივის, რომ ქაშქები თავიანთ ქვეყანაში ბრუნდებოდნენ დიდძალი ნადავლით (ოქრო,

ბრინჯაო). ხეთების მეფეს ისევ მოუხდა გალაშქრება მათ წინააღმდეგ, როცა მათ იშთახარას ქვეყანა დაიკავეს.

სუფილულიუმას სიკვდილის შემდეგ გამეფდა ჯერ მისი შვილი არნუვანდა (1346წ.), ხოლო შემდეგ მეორე შვილი მურშილ II (1345-1320 წწ.) მურშილი თავის ანალებში გვატყობინებს, რომ ქაშქებმა შემოუტიეს ხეთების სასაზღვრო ქვეყანას თურმითას. ამავე დროს ხეთებთან ბრძოლა დაუწყია იშხუფითას ქვეყანას. აჯანყებულან აგრეთვე ხალილას, დადუსკას (დუდუშკას) და ტიბიას ოლქებიც. ქაშქებს დაუკავებიათ მთიანი ოლქი ასხარფაია (აშხარბაია). მათმა ლაშქრობებმა შეაწუხა ხეთების ზემო ქვეყნის ქალაქები თურმითა, იშტიტინა და სხვები. მურშილის მეფობის მეექვსე წელს ქაშქებს დაუკავებიათ თარიქარიმეს მთიანი ქვეყანა, საიდანაც ისინი ემუქრებოდნენ დედაქალაქ ხათუშაშსაც. ეს უკანასკნელი აოხრებული იქნა კიდევც. ხეთების მეფეს დიდი ბრძოლები გადახდა ქაშქთა ერთ-ერთ ბელადთან ფიხუნიასთან, რომელმაც მოახერხა ქაშქების ქვეყნების გაერთიანება.

ხეთების სხვა მეფის ხათუშილ II (1301-1280 წწ.) ავტობიოგრაფია გადმოგვცემს, რომ როცა მეფედ იყო მისი ძმა მუვათალი და ის სალაშქროდ იმყოფებოდა ხეთების ქვემო ქვეყანაში, მის ზურგში ქაშქას¹ ქვეყნები (ფისხურუ, იშხუფითა, დაიშთიფა) აჯანყებულან. მათ მიუტაციათ ქვეყნები ლანდა, მარიშთა და გამაგრებული ქალაქები. ქაშქებს გადაუღახავთ მდინარე მარასანთა (ჰაღისი) და ქანესის ქვეყანაზე დაუწყიათ თავდასხმა. ეს ომი დაახლოებით 10 წელიწადს გაგრძელდებულა. ამ დროის განმავლობაში მათ

¹ ხატუსილის ავტობიოგრაფიაში ტუმანას შემდეგ დასახელებულია ka-ssia, (ВДИ, 1960, №1, გვ. 79), რომელიც ქაშქების ტომის სახელწოდების ერთ-ერთი ფორმა შეიძლება იყოს.

არაერთი ქვეყანა და ქალაქი გაუძარცვავთ. დასახელებულია ყველა მათგანის სახელი. ხეთების მეფეს ქაშქების წინააღმდეგ სხვა ბრძოლებიც უწარმოებია, რის შესახებაც იგი მოგვითხრობს თავის სხვა წარწერებში. ხათუშილს ერთ ტექსტში გადმოცემული აქვს, რომ ქაშქები ხეთების ქვეყანაში შეიჭრნენ და ქალაქი ნენაშა თავიანთ სასაზღვრო პუნქტად აქციესო.

ქაშქებთან წარმოებული ბრძოლების შესახებ ცნობები მოგვეპოვება აგრეთვე ხეთების ერთ-ერთი უკანასკნელი მეფის თუთხალია IV-ის (XIII ს-ის 2 ნახ.) ანალებშიც. XIII საუკუნის 30-20-იან წლებში მცირე აზიისა და მიმდებარე მხარეებს შემოესია ე.წ. ზღვის ხალხები. მათ დაარბიეს ხეთების სამეფოც. როგორც ჩანს, ამგვარი ვითარებით ისარგებლეს ქაშქებმა და საბოლოო დარტყმა მიაყენეს ხეთების დასუსტებულ იმპერიას. მათ დაარბიეს და გადაწვეს დედაქალაქი ხათუშა. ერთ დროს ძლევამოსილმა ხეთების სამეფომ თავისი არსებობა შეწყვიტა. ამის შემდეგ მცირე აზიის აღმოსავლეთ პერიფერიაზე ასურულ და ურარტულ ლურსმნულ წერილობით ძეგლებში ჩნდება ხეთის სამეფოსა და ქაშქების ქვეყნის ნარჩენები. აღნიშნულ მხარეებში სამოდვაწეო ასპარეზზე გამოდიან მუშქების (ფრიგიის?), ურარტუს, კოლხას სამეფოები. განაგრძობენ არსებობას ხაიასა-აზის სამეფო დაიაენი-დიაოხის სახით, ასურეთი და სხვა მრავალი წვრილი ქვეყნები და ტომები, რომლებიც არ შესულან არც ერთ მსხვილ პოლიტიკურ ერთეულში.

როგორც უკვე აღინიშნა, ქაშქები იხსენიება ასურულ წყაროებში, კერძოდ: ტიგლათფილესერ I (1115-1070 წწ.), ტიგლათფილესერ III (745-727 წწ.) და სარგონ II (722-705 წწ.) წარწერებში.

ტიგლათფილესერ I თავის მეორე ღაშქრობის შესახებ მოგვითხრობს, რომ ხეთის ქვეყნის ხალხმა – 4 ათასმა კასკიელმა და ურუმიელმა, მიიტაცეს შუბართუს ქვეყნის დასახლებები. მე გავილაშქრე მათ წინააღმდეგ. ასურეთის მეფე იკვეხნის, რომ მან ეს 4 ათასი კაცი მათი ქონებითა და 120 ეტლით ჩაიგდო ხელში და თავისი ქვეყნის ტერიტორიაზე დაასახლა. აღნიშნული წარწერის ვარიანტებში ქაშქას სინონიმად აბეშლა გვევლინება.

ტიგლათფილესერ III თიხის ფირფიტაზე წარწერაში მოგვითხრობს, რომ მას ხარკი მიუღია სულუმალ მედიდელისაგან, უასურმე თაბალიელისაგან, დადიშუ კასკიელისაგან და სხვებიდან. სარგონი II იკვეხნის, რომ ღაშქრა ქაშქუს ქვეყანა, გადაასახლა მისი მოსახლეობა, მოსპო და გაანადგურა ყველაფერი და ა.შ.¹

ზემოთ აღნიშნული და სხვა მონაცემების მიხედვით, მკვლევრები ქაშქების ადგილსაცხოვრისის შესახებ უკიდურესად განსხვავებულ მოსაზრებებს იძლევიან. ჩვენს დამოკიდებულებას ამ საკითხისადმი სხვა დროს გაგაცნობთ, თუმცა მინდა აღვნიშნო, რომ დაახლოებით ისეთივეა, როგორიც ი. მანანდიანისა და ბ. გროზნის ერთად აღებული ნააზრევი. როგორც უკვე აღინიშნა, ამჯერად გვინდა წარმოვადგინოთ მხოლოდ ქაშქა-აბეშლას ტერიტორიაზე არსებული ოლქებისა და ქალაქების, ქაშქელთა ადამიანის საკუთარი სახელების სემანტიკა-წარმომავლობა.

გ. გიორგაძის აზრით, ქაშქებს ეკავათ ტერიტორია მდებარე ხეთების ჩრდილოეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით, რომელიც მოგვიანო ხანებში პონტოს სახელით იყო ცნო-

¹ ასურულ წყაროებში ასურეთსა თუ მის სამფლობელოებში შემოსეულთა შორის გუტიუმის, ლულუმოს, შუბარის გვერდით იხსენიება ეთნონიმური სახელები – კასი, კასინი (А. Хачатрян. Пересмотр древнейшего периода Наирн-Урартской истории, Ер., 1932, с. 29, ком. 2.

ბილი. მათი საცხოვრისი აღმოსავლეთით აღწევდა ხეობის ზემო ქვეყნამდე (ერზინჯანამდე), ჩრდილოეთით – შავ ზღვამდე, დასავლეთით – ყიზილ-ირმაკამდე. ბ. გროზნის მიხედვით, ყიზილ-ირმაკსა და ზემო ევფრატს შორის; ო. გერნის ვარაუდით, ყიზილ-ირმაკსა და თერმოდონტის შესართავეებს შორის, ზღვის სანაპირო; გ. მაკუინით თერმოდონტის შეერთების ორივე მხარეს, უფრო აღმოსავლეთისაკენ; ა. ზახაროვის აზრით, ბადას (ტოკატსა და სივამს შორის) დასავლეთიდან ესაზღვრებოდნენ კასიელები; ნ. აღონცის გამოკვლევით, შავი ზღვის სამხრეთი სანაპიროს მთიანი ოლქები მდინარე ჰალისის შეერთებიდან ლიკ-კელკიტისა და ჰალისის სათავეებამდე; ს. ბადას მიხედვით, ჭოროხის აუზის ერთი ნაწილი; ნ. არუთინიანი მიიჩნევს, რომ ქაშქები მოსახლეობდნენ აღმოსავლეთ პონტოს მთებში თავაგატას, პალხუისას, იშხუპიტას, დურმიტას, პადას და ტუმანას შორის; ი. მანანდიანი და ე. ფორერი თვლიან, რომ ქაშქები ბინადრობდნენ ზემო ევფრატის დასავლეთით, თანამედროვე ქალაქების დიფრიგის, ეგინის და არაბგირის რაიონებში და სხვა.

რომელ ეთნიკურ ჯგუფებს მიეკუთვნებოდნენ ქაშქები? თუ რომელ ენაზე მეტყველებდნენ ქაშქები, ეს საკითხი დღემდე ღიად რჩებოდა, რადგანაც მკვლევართა შორის ამ საკითხშიც აზრთა სხვადასხვაობაა. ქაშქა-აბეშლას მკვლევართა მეტი წილი (გ. მელიქიშვილი, ი. დიაკონოვი, ი. ვორონოვი, შ. ინალიფა, ვ. არძინბა, ე. ფორერი, ა. გოეტცე, ბლაიხშტაინერი და სხვები) აფხაზურ-ადიღეურ, უფრო სწორად აფსუურ-ადიღეურ თუ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიურ ტომებად მიიჩნევდნენ. გარკვეული ნაწილი (ი. ჯავახიშვილი, გრ. გიორგაძე, ს. ბადა, კ. თოფურია) მათ

ქართველურ, უფრო კი მეგრულ-ჭანურ, ანუ ლაზურ-სვანურ მოდგმასთან აკავშირებდა.

იყვნენ ისეთი მეცნიერები, რომლებიც ქაშქებს კიდევ უფრო სხვა მოდგმის ტომებს უკავშირებდა, კერძოდ: კასიტებს (გრ. ლაფანციანი), ხური-ურარტუელებს (გ. მელიქიშვილი), ხათებს (გ. ხაჩატურიანი, ე. ფორერი), კასპიებსა და კახებს (ნ. მარი). ზოგიერთების აზრით (ნ. ბერძენიშვილი), ნათელი არ არის, ვინ არიან ქაშქები.

ჩვენი აზრით, ქაშქა-აბეშლავები იგივე ხატები (პროტო-ხეთები) არიან. აქაური სახელწოდებები, ეს იქნება ქვეყანა – ოლქისა, ქალაქი-დასახლებული პუნქტისა, ადამიანის საკუთარი თუ ღვთაებათა სახელები, ერთმანეთის იდენტურნი უნდა იყოს თავიანთი წარმომავლობითა და სემანტიკით. ისინი აშკარად მიაჩნებენ, რომ არავითარ შემთხვევაში არ არიან აფსუურ (თანამედროვე აფხაზები) – ადიღური (ჩერქეზული) მოდგმის ხალხი, ან თუნდაც მათი მონათესავე, პირიქით, როგორც ამას ქაშქა-აბეშლას ქვეყნების ეთნონიმიკა, ტოპონიმიკა და ანთროპონიმიკა გვიჩვენებს, ისინი არიან პირვინდად ქართველური სამყაროს ორგანული ნაწილი, კერძოდ 80%-მდე მეგრული, დანარჩენი სვანური ან საკუთრივ ქართული. დაახლოებით ასეთივე სურათია ურარტუსა და დაიენი-დიაოხის სახელმწიფოშიც, ოღონდ აქ ჭარბობს სვანური და ქართული, შეიძლება იყოს უძველესი ქართველური სამყაროს ორგანული ნაწილი.

სხვათა შორის, ქაშქების ტერიტორიაზე ანტიკურ ხანაში იგივე წარმომავლობის ტომები მოსახლეობდნენ, რაც ძველადმოსავლურ ხანაში, რასაც გვისაბუთებს ბერძნულ-რომაული წყაროებით დადასტურებული ქვეყნების, ტომების, ქალაქების სახელწოდებათა შინაარსი. ასე მაგალითად: სინოფე = სინების, სანების მოდგმა; მაკრონი = მარ-

გალი, მაგარი, ონ ქართული სუფიქსით; მოსინიკი=მუშუანი, სვანთა თვითსახელი; მარები=მარ (კაცი), შეადარეთ: სა-მარე, სა-მარ-ხი, ქ-მარი და სხვა. გიმნიასი-გიმ = მიწა, ნიას = ნისლი; სკითინი – შეკედ=ბურუსი; ქსერქსენა II დერ-ძანი=დერ-ჭანი; სპერი|| სასპერი სა|| ს ქართული პრეფიქსი, პერი სვანურად ქაფი, ბურგონი სვანური ბერგ (თოხი), ონ სუფიქსი; ბარხონი სვანური ბარხი (ხილი), სისილისი II ზიზილოი ზიზილა მცენარეა; სხამაღანხი ს პრეფიქსია ხამა ღორია სვანურად, ღანხი – გაბრაზება; ხარტონი ღართი სვანურად ნაბადია; ზაგონი|| ზიგან სვანურად გამიწყალა; თეხე-სვანეთშია ტოპონიმი თხე-იშ; სტამენე სტამან სვანურად კოკა; ქადა კადა ნაჯახია და სხვა მრავალი.¹

ქაშქა-აბეშლას ტერიტორიაზე მოგვიანებით ურარტუს ძლიერების ხანაში საისტორიო წყაროებში ჩნდება ტოპონიმები, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ქართული სახელმწიფოს დაიაენი-დიაოხი-მატიენას შემადგენელი ნაწილებია, კერძოდ: ოლქები (ურარტული წყაროების ქვეყნები): ბაღთულხი, ხაღდირიულხი, არდარაკიხი, კაბილუხი, ვარდა-არდა-სახელებით. ეს ტოპონიმები იხსნება ქართველური ენების მონაცემების გამოყენებით. მათი შინაარსია: ბაღთა=სვანურად ნაჯახი, შეადარეთ ქართველური ქვეყნის ხაიასას (ჰაიაშა) ღვთაება ბაღთა; არდარა=არდ II ართ (ერთი, პირველი) კაბილუხი = კაბალა (ქისით გაცემული ხარი); ხაღდი = ურარტუს მთავარი ღვთაება, მსგავსი ტოპონიმებით მოფენილი იყო და არის ქართველური სამყა-

¹ დაწვრილებით იხილეთ ჩვენი: სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ.XII-IV სს.), ბათ., 2002.

როს ყველა კუთხე: ურარტუ, დიაოხი, ხალიბია, ხალდია, საქართველო და სხვა.¹

ქაშქების მეზობელ ტომებს ძვ.წ. XIII საუკუნის ბოლომდე წარმოადგენდნენ ხათები, ხეთური დინასტიით, ე.წ. ხეთების ზემო ქვეყანა, ბალა, ხაიასა, სუხმა და სხვები. ზღვის ხალხების შემოსევის შემდეგ მცირე აზიისა და მის აღმოსავლეთ პერიფერიებზე პოლიტიკური და ეთნიკური რუკა საგრძნობლად შეიცვალა. ხეთების სამეფო დაეცა, ამავე დროს განადგურდა სვანურ-მეგრული წარმომავლობის ქვეყანა ხაიასა (ჰაიაშა). ქაშქა-კასკას სატომო გაერთიანებამაც განიცადა ცვლილებები. ამიერიდან ასურულ ლურსმნულ ტექსტებში გამოჩენილი ქაშქა-აბეშლა, ისეთივე ძლიერი არ არის, როგორიც იყო წინარე ხანაში. ამ დროს იქმნება კიდევ ერთი ქართული სამეფო დაიაენი-დიაოხი, რომელსაც ანტიკური წყაროები ხან მატინეს, ხანაც ტაოხებს უწოდებენ. მის გვერდით ვანის ტბის ირგვლივ ჩამოყალიბდა კიდევ ერთი ძლიერი ქართველური სამეფო (შესაძლებელია სვანური წარმომავლობის დინასტიით) ურაშტუ-ბიაინილი (ურარტუ-ვანი), რომელმაც მეტისმეტ ძლიერებას ძვ.წ. IX საუკუნის დასასრულსა და VIII საუკუნეში მიაღწია. ქაშქა-აბეშლას გარკვეული რაიონები ჯერ მოექცნენ დიაოხის სამეფოს ფარგლებში, ხოლო შემდეგ მათი ტერიტორიები ასურეთისა და ურარტუს სახელმწიფოების დარბევა-განადგურების არეში შევიდა.

ანტიკური ხანის დასაწყისში ურარტუს სამეფო დინასტიის განადგურების შემდეგ, არ ვიცით საიდან, როგორ, მაგრამ ძალაუფლება ჰაიაცების-არმენების, თანამედროვე სომეხთა წინაპრებმა მიიტაცეს. მათ მალე ყოფილი ურარ-

¹ დაწვრილებით იხილეთ ჩვენი: დაიაენი – დიაოხი (ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის), ბათ., 2006.

ტუს საზღვრებში მყოფი ყველა ტომი და მათი ოლქები დაიმორჩილეს. ისინი თანდათანობით დაეუფლნენ ქაშქების ყოფილ ტერიტორიებსაც. დაახლოებით ძვ.წ. II საუკუნიდან, სტრაბონისა და მოვსეს ხორენაცის გადმოცემით, სომხებმა აღნიშნულ ტერიტორიაზე დაიწყეს სომხური ენის გავრცელება. ქაშქების ტერიტორიის ჩრდილოეთი რაიონები შევიდა ძვ.წ. IV საუკუნეში ჩამოყალიბებულ მეგრულ-სვანურ სამეფოში-პონტოში. მალე აღნიშნული ოლქები რომის იმპერიამ ჩაიგდო ხელში, მათი ბატონობა ბიზანტიელებმა (ბერძნებმა) შეცვალეს. მას მოჰყვა აღნიშნულ მხარეში არაბთა და თურქ-სელჩუკთა ბატონობა. არაბები აქ VII საუკუნეში გამოჩნდნენ, ხოლო ოთხი საუკუნის შემდეგ – თურქები. საქართველოს ძლიერების ხანაში ქაშქას ტერიტორიის ჩრდილოეთი რაიონები მის შემადგენლობაში შევიდა. მონღოლთა ბატონობის დასასრულს, ისევ გაძლიერდნენ თურქ-ოსმალები, რომლებმაც ერთი მეორის მიყოლებით მიიტაცეს ძველი ქართული ოლქები, სინოპიდან მოყოლებული, ყარსის ოლქამდე, ჭოროხის ხეობის ჩათვლით.

ასე, თანდათანობით, დროთა ვითარებაში გაჰქრნენ არენიდან ქაშქა-აბეშდაები. მათი ნაწილი, როგორც ჩანს, გაწყდა ამ ბრძოლებში, ზოგი გაითქვიფა მომხდურებში, ნაწილმა კი თავი შეაფარა სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი-ზღვისპირეთსა და ისტორიული და თანამედროვე საქართველოს რაიონებს. აი, ასეთი იყო ძალიან მოკლე ქაშქების სისხლით დაწერილი ისტორია.

ცნობილია, რომ ქაშქა-აბეშდა უმრავლეს მკვლევართა მიერ მიღებულია, როგორც თანამედროვე აფხაზურ (აფსუები) –ადიდეველთა (ჩერქეზები) წინაპრებად. თუმცა იყო მინიშნებები იმის შესახებ, რომ ისინი არა აფსუათა წინაპრები, არამედ ქართველური ტომები იყვნენ. ჩვენ

შევისწავლეთ ქაშქის ტერიტორიაზე ხეთურ და ასურულ წყაროებში დასახელებული ყველა ტოპონიმი (ქვეყნის, ოლქების, ქალაქების სახელები) და ადამიანის საკუთარი, დინასტიური სახელები. აგრეთვე შეძლებისდაგვარად შევეცხეთ ღვთაებათა და ადამიანის სპეციალობის აღმნიშვნელ ტერმინებსაც.

ამ მიმართებით გამოვიყენეთ ხეთური, ასურული, ურარტული, ბერძნული, რომაული, ბიზანტიური, სომხური, ქართული, თურქული, მოგვიანო ხანის ევროპული წყაროები. გამოვიყენეთ, აგრეთვე, ქართველური (საკუთრივ ქართული, მეგრული, სვანური) ლექსიკონები, ტოპონიმური და ეტიმოლოგიური ლექსიკონები, ძალიან მწირი სამეცნიერო ლიტერატურა, ქართულ სახელ-გვართა ისტორიები და ა.შ.

ქაშქურ ტოპონიმებში, ადამიანის საკუთარ, დინასტიურ, ღვთაებათა და სპეციალობის აღმნიშვნელ სახელებში აშკარად შეინიშნება იგივე სუფიქსები ია, ვა (უა, ბა), შქა (სკა), ცია, ენ, უნ, არ, ერ, აღ, ულ, ელ, ილ, თი, თა, და, ფა, იან, ხა, ქი, მა, შა, რომლებიც ისტორიული ხანიდან დღემდე აწარმოებენ ქართველურ ადამიანის საკუთარ სახელებს, გვარებს (მათ შორის დინასტიურს), ტოპონიმებს, ჰიდრონიმებს, ორონიმებს, სატომო და ქვეყანათა სახელებს და ა.შ. მათი სემანტიკა იხსნება მხოლოდ და მხოლოდ ქართველური ენების გამოყენებით. ისინი ძირითადად აღნიშნავენ შეილს, მამას, წინაპარს, დინასტიას, მოდგმას, წარმომავლობას, ტომს, ქვეყანას და საერთოდ კუთვნილებას. განსაკუთრებით ხშირია მეგრული სუფიქსები—ვა, ია და ილ.

ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ტოპონიმში, ადამიანის საკუთარ და დინასტიურ სახელებში გვხვდება ისეთები, რომლებიც დღეს საქართველოში, განსაკუთრებით, სამეგ-

რელოშია გავრცელებული. ესენია ფიფია, თურია, თარია, შარია, ფათალია, გახარია, მალია, ფაია, ქუქავა, ხარია, ფაცია, ღათილი, დუდუ, ბაია, დადილუ, ციანა, დადა, თუთუ, თათილი, თახანა, მახაუსა, შალი, ფატანა, ქანუ, ქასუ, მუთი, თალი, ვაშა, ღითა და ა.შ.

აქვე გვხვდება ისეთი ტოპონიმები ან სახელები დინასტიური სახელებით (გვარებით), როგორიცაა: თულ მალია, თათაშ თურია, თახაშ თურია, ქათ ხარია, თალი ფაცია, ასხარ ფაია, თახან თარია, ქათ ხარია, ცითა ხარია, ვაშა ხარია, ვაშ ხაია, თალ მალია და ა.შ. დღევანდელ საქართველოში მსგავსი სახელებითა და გვარებით არაერთი ადამიანი შეიძლება მოიძებნოს, უფრო ხშირად კი სამეგრელოში. ია–თი დაბოლოებული გვარები მეგრული სამყაროს კუთვნილებაა. იგი აღნიშნავს შვილს (ვაჟს). მრავალი მსგავსი მაგალითის მოტანა შეიძლება ქაშქა–აბეშლასა და ლაზურ–მეგრული ენების ურთიერთობის დასადგენად.

აქვე, ისიც მინდა აღვნიშნო, რომ საჭირო დრო და დაფინანსება რომ გვექონოდა, წინამდებარე წიგნი უფრო სრულყოფილი და გარკვეული ხარვეზებისაგან დაზღვეული იქნებოდა. მაგრამ წარმოდგენილი მასალა სრულიად საკმარისია იმისთვის, რომ ქაშქა–აბეშლა ჩრდილო-დასავლურ კავკასიურ, ანუ აფსუურ–ადიდურ–ჩერქეზულ მოდგმას კი არა, არამედ ქართველურ (მეგრულ-ლაზურ) სამყაროს მივაკუთვნოთ, და თანაც გავარკვიოთ მისი კავშირი ხათურთან.

ქაშქაბი და მათი ეთნიკური აუთენტიუზი

ქაშქა (კასკა) ძველდმოსავლურ წყაროებში სხვადასხვა ფორმითაა წარმოდგენილი (კასკა, ქაშქა, ქასქა, გაშგაშ, კაშკა, ქაშქი, კასკუ, გაშქა, კასკიე, კასკაია). ამიტომაც რთულია ამ სატომო სახელის თუ ქვეყნის აღმნიშვნელი ტერმინის სემანტიკის გარკვევა, მით უფრო, რომ მკვლევარები ცდილობენ ამ სახელწოდების წინაარსის ახსნა დაუკავშირონ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიურ ენებს. სინამდვილეში თითქმის მთელი მცირე აზია, განსაკუთრებით ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი დასახლებული უნდა ყოფილიყო ქართული წარმომავლობისა და მათი მონათესავე ეთნიკური ჯგუფებით. ამაში ნათლად დავრწმუნდით ჯერ კიდევ ჩვენი მონოგრაფიებისა და ცალკეული ნაშრომების მომზადების პროცესში¹.

გ.გიორგაძის გადმოცემით, ქასქებს ხათების შთამომავლებად მიიჩნევენ, თუმცა ეს ვარაუდი დღეისათვის ჰიპოთეზად რჩება. ქასკებს ზოგჯერ განიხილავენ როგორც ანატოლიის ერთ-ერთ ადრეულ მკვიდრთ, რაც ჯერჯერობით არ მტკიცდება, თუმცა დაუსაბუთებელია მეორე ვარაუდიც, რომლის მიხედვით ქაშქები თითქოს მოგვიანო ხანებში დასახლებულან ანატოლიაში. დღეისათვის აშკარაა, რომ ისინი ხეთებისაგან განსხვავებული ეთნიკური ჯგუფი იყო².

გ.გიორგაძე თავის სპეციალურ მონოგრაფიაში აღნიშნავდა, რომ ქასქური ტოპონიმები, მაგალითად: ახშარფაია,

¹ ს. გოგიტიძე, დიაენი-დიაოხი (დოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის), ბათ., 2006; მისივე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002.

² გ.გიორგაძე, ათასი ღვთაების ქვეყანა, თბ., 1988, გვ. 42-43.

ელურია, გახარია, შარია და ა.შ., წარმოებულია ია სუფიქსით. მსგავსი მაწარმოებელი ერთვის მეგრულ გვარებს: ქეცბაია, თოფურია, ქანთარია, გახარია, ფიფია, გამახარია და ა.შ.

პატივცემული მეცნიერის აზრით, ქასქა (ქაშქა) სგა-სქა მეგრული სუფიქსებითაა გაფორმებული. სგა, შქა ნიშნავს შუა. ქაშქურ ტოპონიმებში ხუმინთიშქა, თათიშქა შეიძლება დავინახოთ მეგრული დიშქა (=შეშა). მსგავსი სუფიქსიანი ტოპონიმები შემორჩენილია სამეგრელოში დღესაც-ჟირდა-ლიშქა. მრავალ ტოპონიმსა და საკუთარ სახელებში გამოიყოფა მეგრული სუფიქსი ვა. გ.გიორგაძე სხვა მრავალი მასალის მოტანისა და განხილვის საფუძველზე მიდის იმ დასკვნამდე, რომ ქასქები უფრო მეტად კოლხური წარმომავლობისანი არიან, ვიდრე აფხაზურ-ადიღეური. ქასქების ენა არ იყო არც ხეთური, ხურიტული, ლუვიური და არც ფალაური¹.

გ.მელიქიშვილი აღნიშნავდა, რომ ზოგი მეველევარი ქაშქებს პროტოხეთებს აახლოებენ, რადგან ბევრი ქაშქური სახელი თითქოს პროტოხეთური ენის მონაცემებით იხსნება. მაგრამ მეცნიერები ხშირად პროტოხეთურ ენასაც აფხაზურ-ადიღეურ ენებს აახლოებენ. ამრიგად, ასკვნის პატივცემული მეცნიერი, ქაშქებში აფხაზურ-ადიღეური თუ პროტოხეთური წარმომავლობის ტომები უნდა ვიგულისხმოთ. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ქაშქა ტერმინის ქვეშ არაერთი ქართველური

¹ გ.გიორგაძე, ხეთური და ასურული ღურსმნული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აბეშლაების ეთნიკური წარმომავლობისათვის, ახალც., 2000, გვ. 15-17, 70.

ტომიც უნდა ვიგულისხმოთ, რომლებიც იმ მხარეში მოსახლეობდნენ¹.

გ.მელიქიშვილი იგივეს აღნიშნავდა თავის მონოგრაფიებშიც: ქაშქა სახელი გარკვეული ეთნიკური ელემენტის სახელწოდება უნდა იყოს. გამორიცხული არაა, რომ ზოგჯერ ამ სახელის, როგორც კრებითი სახელწოდების, ქვეშ ეთნიკურად სხვადასხვა წარმოშობის ტომი ერთიანდებოდა. მაგალითად, ქაშქებთან დაკავშირებულ ონომასტიკონში თავს იჩენენ ხური–ურარტული ელემენტებიც, მაგრამ წარმოშობით, ამ სახელწოდების მატარებელი ტომები სულ სხვა ეთნიკური შედგენილობისა უნდა ყოფილიყვნენ.

ქაშქების ეთნიკური ვინაობის საკითხისათვის საინტერესო მასალას იძლევა თვით ამ ხალხის სახელწოდება. სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთხელაა აღნიშნული, რომ ტერმინი ქაშქა მსგავსებას ამჟღავნებს ჩერქეზთა სახელწოდებასთან. ძველქართულ წყაროებში ჩერქეზები “ქაშაგ” სახელით არიან ცნობილი. ძველი რუსული წყაროები კი მათ „კოსოვ“-ს ეძახიან. ამავე სახელწოდებით არიან ისინი მოხსენიებულნი სხვა უცხოურ წყაროებშიც. საქმე ეხება იმას, რომ ასურულ ძეგლებში ქაშქის ვარიანტად გვევლინება ტერმინი აბეშლა. მაგალითად ასურეთის მეფის ტიგლათფილესერ I–თან პრიზმა–წარწერაში ისინი ქაშქიელებად არიან მოხსენიებულნი, იმავე მეფის სხვა წარწერაში ქაშქას ნაცვლად დასახელებულია აბეშლა. ისინი აქ ერთიმეორის სინონიმებად გვევლინებიან. ტერმინი აბეშლა სიახლოვეს იჩენს საქართ-

¹ გ.მელიქიშვილი, სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები.–საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1973, გვ. 360.

ველოს ტერიტორიაზე მოსახლე აფშილების ტომის სახელთან, რომელიც ერთ-ერთი ჩრდილო-კავკასიური, ჩერქეზულადილეური ან აფხაზური ტომი უნდა ყოფილიყო. ამრიგად, გადმოგვცემს პატივცემული მეცნიერი, სატომო სახელების (ქაშქა-ქაშაგი, აბეშლა-აფსილი) მონაცემებით მივედით იმ დასკვნამდე, რომ ქაშქა და აბეშლა ჩრდილო-კავკასიურ, კერძოდ კი აფხაზურ-ადილეური ტომები და პროტოხეთების შთამომავლები შეიძლება იყვნენ¹. მიუხედავად ამისა, გ. მელიქიშვილი მაინც ფიქრობს, რომ ქაშქების მთავარი ქვეყნების (დუდუშქა, ხალილა) სახელწოდებანი თავიანთი სუფიქსებით სიახლოვეს ამჟღავნებენ ხური-ურარტულ სამყაროსთან².

თავის სხვა ნაშრომში გ. მელიქიშვილი აღნიშნავდა, რომ ზოგიერთი მკვლევარი მიიჩნევს, რომ ქაშქები ლაპარაკობდნენ პროტოხეთურ ენაზე. ისინი ძველად ძვ.წ. III ათასწლეულში გაერცვლებული იყვნენ მცირე აზიის დიდ ტერიტორიაზე: მის ცენტრსა და მდინარე ჰაღისის (ყიზილ-ირმაკი) აუზში. ამ მხარეში ხელი-ნესიტების გამოჩენის შემდეგ ძვ.წ. II ათასწლეულში ძველი მოსახლეობა დარჩა ძირითადად ჩრდილოეთ (ნაწილობრივ ჩრდილო-აღმოსავლეთ) მხარეს, შავი ზღვისა და ამიერკავკასიის მომიჯნავედ. ამიტომ ქაშქებში უნდა ვიგულისხმოთ პროტოხეთებთან ეთნიკურად ახლოს მდგომი ხალხი. ხეთები ამ ტერმინში აერთიანებდნენ აქ მცხოვრებ ზოგიერთ ქართულ და ხურიტულ ტომებს. ამ მხრივ საინ-

¹ გ.მელიქიშვილი, ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ. 93-95, 126-127; მისივე, Население северных областей Наири-Урарту и его роль в Древне-восточной истории, М., 1960, с. 7.

² გ.მელიქიშვილი, ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ. 91, სქოლიო.

ტერესოა აღინიშნოს ქაშქების ერთ-ერთი „მთავარი ქალაქის“ ხალილას იგივეობა ურარტუს ქვეყნის იმავე სახელობის ოლქთან, რომელსაც იხსენიებს სალმანასარ I (ძვ.წ. XIII ს.)¹.

ი.დიაკონოვის გადმოცემით პონტოში მცხოვრებ კასკიელებს მიიჩნევენ ხეთების მონათესავედ (იმოწმებს გ.მელიქიშვილს), დასავლეთ ქართველებთან ან აფხაზურ-ადიღეურ ხალხთან (გ.მელიქიშვილი, ს.ერემიანი). კასკეის ოლქი ტიბია დასახლებული იყო ტომით, რომელსაც ბერძნები ტიბარენებს უწოდებდნენ. ტაბალის სახელს ჰგავს მხოლოდ გარეგნულად და არ მტკიცდება არც გეოგრაფიულად და არც ლინგვისტურად. აბეშლა კი უკავშირდება აფსილს-აფსუას, ე.ი. თანამედროვე აფხაზებს².

ი. ვორონოვის აზრით, ასურულ წყაროებში მოხსენიებული ქაშქები და აბეშლაები მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ რაიონებიდან მოვიდნენ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე, რომლებიც აფხაზურ-ჩერქეზული წარმომავლობისანი იყვნენ. მათ აქ თან მოიტანეს დოღმენური კულტურა და შეერწყნენ აბორიგენებს და ასე ჩამოყალიბდა აფხაზური ეთნოსი. ამას ადასტურებს არაერთი ტოპონიმიკური მასალა, რომლებიც მათ დატოვეს სამხრეთში აკამფსისი, სინოპა, აფსარეა, სუფსა, ფასისი, არიფსა და სხვა. ესენი შეიძლება დაეუკავშიროთ ტომ იგანიეხიელებს, რომლებიც აქ მოსახლეობდნენ³.

¹ Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 168-169.

² Дьяконов И.М. Малая Азия и Армения около 600 г. до н.э. и северные походы вавилонских царей.-Вестник древней истории, 1981, №2, с. 52, 53.

³ Воронов Ю. Н. Археологическая карта Абхазии, Сухуми., 1969, с. 74.

ვ. ხაჩატურიანის ვარაუდით, ხატების ადგილსაცხოვრისი, როგორც უკვე გარკვეულია, მდ. ჰალისის აუზით იფარგლებოდა. მაგრამ ზოგიერთი კასკიური ტოპონიმი ხათური მასალების მიხედვით შედარებული და გაანალიზებული, ხატების გავრცელების არეალად მიუთითებს აგრეთვე აღმოსავლურპონტოური მთების რაიონს¹.

შ. ინალიფა იზიარებს სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებულ თეორიებს იმის შესახებ, რომ ძველადმოსავლური აბეშლა უნდა შეესატყვისებოდეს აფსილებს (აბსილებს). მხოლოდ იმიტომ, რომ სახელწოდება აფსილი ახლოს დგას ტერმინ აბეშლასთან. მისივე აზრით, აბეშლა, აფსილი, აფშილი და თვითსახელწოდება აფხაზებისა აფსუა მომდინარეობენ ერთ-ერთი ადგილობრივი ეთნონიმიდან².

ნ. მარის თეორიის თანახმად სამხრეთ კავკასიაში უხსოვარ დროს ერთ-ერთი უძლიერესი ხალხი კასები იყვნენ, რომლებიც განსხვავებულად იწოდებოდნენ: ხან კას-კუ, ხან კას-ხ, ხანაც კას-პ, ხანაც კიდევ კახი (კახელები). მათთანაა კავშირში კასპიის ზღვისა და კავკასიის სახელები³.

დ.ბუდიანიძეს გ. ჭელიძესა და გ. გიორგაძეზე დაყრდნობით მიაჩნია, რომ ქასქების კოლხურ-სვანურ წარმომავლობას ეთანხმება ენობრივი ერთგვაროვნების მაგალითები: კარდი-მკერდი, სუფი-სუფთა, ველი-ველი, დუდდუმილი-დუმილი, ვა-ცარ-ცხვარი (ქართ. ვაცი) და ა.შ. აქვეა მოყვანილი გვარწო-

¹ Хачатрян В.Н. Некоторые вопросы этнической географии древней Малой Азии.- Всесоюзная сессия по Древнему востоку, тезисы докладов, Тб., 1971, с. 85.

² Инал-ипа Ш.Д. Абхазцы, Алашара, 1965, с. 85.

³ Марр Н. К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа.- Известия Академии наук 1916 г., с. 1392-1394.

დებათა მაგალითები: ხუცია, ფილია, მასხულივა, შუხურია, გახარია, შარია, ფასურია, ფაცაცია. ყურადღებას იქცევს ქართული გვარის მიმსგავსებული გამოთქმა ქაშქურში: თაქაშთურია-ბაღათურია, ჭანტურია¹.

ლ. მელიქსეთ-ბეგი (იმოწმებს კ. განს, გ. სენ-მარტინს, გ.ბოგომოლოვსა და სხვებს) გადმოგვცემს, რომ კავკასიის სახელწოდება კასების (კას-პ, კას-კუ) ტომის სახელწოდებას უკავშირდება. მათა სისტემის კასპიეს დაკავშირება შეიძლება აგრეთვე ქალაქ კასპთან, კავკასიასთან².

გრ. ლაფანციანი თავის ნაშრომებში აღნიშნავდა, რომ ტერმინ “კაშკა”-ში “კაშ” ძირია, იგივეა, რაც “კასიტ”-ში გამოყოფილი ფუძე “კას” khaš სომხურად ნიშნავს მამაცო³.

ვ.არძინბა ჯ. მაკუინის წიგნის ბოლოსიტყვაში (იმოწმებს გ.მელიქიშვილს, გ.გიორგაძეს, ი.დიაკონოვს) მიუთითებს, რომ ხატები და ქაშქები მონათესავე ტომები არიან, ქაშქა და აბეშლა ეკუთვნოდნენ აფხაზურ-ადიღეურ ენათა ჯგუფს⁴.

ამ მიმართულებით გვინდა გამოვეყოთ ს. ბადა, რომელმაც კვლევა-ძიება სხვა მიმართულებით წაიყვანა. მან არა მხოლოდ უარყო მანამდე გამოთქმული შეხედულებები, არამედ ქაშქას ტერიტორიაზე არსებული რამდენიმე სახელწოდება,

¹ დ.ზუდიანიძე, მითოსური პარალელები. – ლიტერატურული საქართველო, თბ., 2006, 16 ივნისი, გვ. 13; შეადარეთ: გ.გიორგაძე, ვის ეკუთვნის ქაშქები. – გაზ. თბილისი, 1999, 9 აპრილი, გვ. 3.

² Меликсет-беков Л. Введение в историю государственных образований Юга Кавказа, Тиф., 1924, с. 92-93.

³ Капанцян Гр. Историко-лингвистические работы к начальной истории армян, Ереван., 1956, с. 134-135; მისივე, Хайаса- колыбель армян, Ер., 1947, ქვეთავი გაშვა ანუ კაშკა.

⁴ Маккуин Дж., Хетты и их современники в Малой Азии, М., 1983, ბოლოსიტყვა.

რომლებიც ძველადმოსავლურ წყაროებში მოიხსენიება, დაუკავშირა ქართველურ სამყაროს. ამავე დროს მოგვცა თითქოსდა ამ ტოპონიმთა და ადამიანთა საკუთარ სახელთა სემანტიკური ანალიზი. მისი აზრით, ტერმინი ქაშკა უნდა დაიყოს ლაზ-მეგრულ ქა და შკა ელემენტებად. პირველი მათგანი აღნიშნავს რქას, ხოლო მეორე შუაში. საერთო ჯამში ქაშკა ნიშნავს “რქა შუაში”, ე.ი. ამ ქვეყნის “შუაში ყოფილა რქა”. მკვლევარი იქვე სვამს კითხვას, რქისებრ ხომ არ იყო ამ ხალხის ტერიტორია შეჭრილი ქვეყნის სიღრმეში.¹

მკვლევარი ნაშრომის სხვა ადგილას ქაშქაიას განმარტებისას ტერმინის პირველ ნაწილს (ქაშ) ყოფს ქა-შ ელემენტებად. ქა იქნება რქა და ეს სიტყვა ბანალური ტრადიციით რქიანს ნიშნავს, ხოლო შ-არის კუთვნილების მაჩვენებელი სუფიქსი და იხმარება მის წინ დასმულ სიტყვასთან ერთად, მივიღებთ ქაშ-ს, რაც ქართულად იქნება რქიანის კუთვნილება.²

ს. ბადაძე ქაშქას ქვეყნის ასურული ვარიანტის ეტიმოლოგიას მეგრული ენის გამოყენებით ხსნის. მისი აზრით, იგი უნდა დაიყოს აბე-შ-ლა და თითოეული ნაწილის შინაარსი შემდეგია: აბე იგივე ამბე-ამბავია, შ-ახსოვს, ლ-ციდან ვარდნა. საერთო ჯამში ტერმინი ნიშნავს “მეფობა ციდან ვარდნა”, ან „ვარდნის ამბავი ახსოვს”. მისივე აზრით, ქაშქა და აბეშლა მონათესავე ტომები არიან³. მკვლევარი იძლევა ქაშქას ქვეყნის ტერიტორიაზე დასახელებული ზოგიერთი ტოპონიმის ახსნას. ესენია: გახარია, თათაშთურია, თაქაშთურია, თახანთარია,

¹ ს.ბადა, ლაზ-მეგრულთა ისტორია, თბ., 2006, გვ. 282.

² იქვე, გვ. 327.

³ იქვე, გვ. 289-290, 296.

ვაშხაია, ქათხარია, ქათხაიდუა, დუდუშკა, ქაშალუვა და სხვა,¹ რომლებსაც სათანადო აღგილას განვიხილავთ.

კ. თოფურიას აზრით, თაქა-შ-თურია-ში თაქა-მამაკაცის სახელია, თური მეგრულად ნიშნავს გვარს ე.ი. თაქაშთურია განიმარტება, როგორც თაქას გვარისანი, შეადარეთ: ბაღათურია-ბაღის გვარისანი, ჭანტურია-ჭანის გვარისანი, ქუთათურია-ქუთას გვარისანი და ა.შ. მკვლევარი მიუთითებს, რომ, მართალია, ჯერჯერობით არ ხერხდება განხილულ ქასქურ ტოპონიმთა და საკუთარ სახელთა მნიშვნელობის დადგენა, მიუხედავად ამისა, ეს სიტყვები მაინც იმსახურებენ ყურადღებას თავიანთი ბგერითი შემადგენლობით, ქაშქების ეთნიკური ვინაობის დასადგენად. ისინი მიუთითებენ უფრო მეტად ქასქების კოლხურ წარმომავლობაზე, ვიდრე აფხაზურ-ადიგურ წარმომავლობაზე.²

ირ.ტატიშვილის მიხედვით, დღეისათვის კვლავ გადაუჭრელი რჩება საკითხი ქაშქების ვინაობისა და ენის შესახებ. ამ პრობლემის კვლევა გარკვეულწილად გადაჯაჭვულია ქართველური ენების და ხათური ენის მიმართულების კვლევასთანაც.³ მკვლევარს იქვე მოყავს ი.ზინგერის შეხედულება, რომელიც არ უგუღწევდოფს გ.გიორგაძის ვარაუდს სამხრეთ კოლხურ, მეგრულ-ჭანურ ენებთან ქაშქების ენის ნათესაური კავშირის შესახებ, მაგრამ, მისი აზრით, ასეთ შემთხვევაში პრობლემას ქმნის ხათური ენა, რომელიც თითქოს უკავშირდება დასავლურ-კავკასიურ ენებს და ამავე დროს კავშირს

¹ იქვე, გვ. 298-304.

² კ.თოფურია, ვის ეკუთვნან ქაშქები, გაზ. თბილისი, 1999, 9 აპრილი

³ ირ.ტატიშვილი, ხეობები ქაშქების შესახებ, -სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, ბათ., 2007, გვ. 15.

ავლენს ქაშქებთანაც. ირ.ტატიშვილის აზრით, საკითხების კომპლექსური კვლევა გაამდიდრებს ჩვენს ცოდნას ჩვენი უძველესი წინაპრების მეზობელ თუ მონათესავე ტომებზე.¹

ქაშქა ხეთურ წერილობით ძეგლებში მოიხსენიება ოდნავ სახეცვლილი ფორმებით –kaška, kašga, kaska, kašqa, gašga, gašqa, qaška და ა.შ. ეგვიპტურში – kškš (kaškaš), ასურულში – kašku, kaškaia, ელ-ამარნას არქივის ერთ-ერთ ტექსტში – Gašgaia.²

ერთი ქართული ლექსიკონის მიხედვით ქასქას–ი ქაქანია,³ მეორის მიხედვით ქაქანი სიცხისა და დადლილობისაგან,⁴ მესამეთი – ხშირი ქშენა სიცხისა და დადლილობისაგან.⁵ ქაშანი – შამში ან თოვლში გაქედილი გზა.⁶ ქაშა – ზოგი ვაშლის ჯიშია, სხვაგან წერია, რომ ქაშა ისეთი ვაშლია, რომელიც მეტისმეტი სიმწიფის გამო ფაშრდება; ზოგი ჯიშია ასეთი.⁷ ქაშაგ ძველად ერქვა მოზრდილ ტყვეს.⁸ მაგრამ არაა გამორიცხული ეს სიტყვები ქართულში ქაშქი ხალხის თვისებების მიხედვით გაჩენილიყო. აჭარულ დიალექტში ქაშა ვაშლს დაუმწიფებელ ან ბუნებრივად მაგარ ვაშლს უწოდებენ.

¹ იქვე.

² ირ.ტატიშვილი, ხეთები ქაშქების შესახებ,–სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, ბათ., 2007, გვ. 14, შენ. 1; გ.მელიქიშვილი, ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ. 84; გ.გიორგაძე, ხეთური ლურსმნული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) ტომთა ეთნიკური წარმომადგენლობისათვის. – ჟურნ. არტანუჯი, 2000, №10 გვ. 10.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბ., 1986, გვ. 453.

⁴ ქართულ კილო–თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ. 568.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, თბ., 1962, გვ. 271.

⁶ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 454.

⁷ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 275.

⁸ იქვე.

ქართულ ენაში კაშკაში-ძლიერი ბრწყინვა-ელვარებაა, მაგალითად ვარსკვლავების კაშკაში, მზეს კაშკაში გააქვს. კაშკაშა-რასაც კაშკაში გააქვს –ელვარე, მოკაშკაშე, კაშკაშა მოვარე.¹ კასკასი იგივეა, რაც კისკისი.²

სვანურ ენაში ქაშაკ – ძლიერის, შეუპოვარის (ქალის) სინონიმი; გაშ – დანა; გასკად, გასქა – ვიწრო ჩაკეტილი ადგილი, გას: 1 გოგმანი; 2 გასმა (ცეკვის ილეთი). ქაშან – საცალფეხო ბილიკი.³

ქაშქი ზაზა ფანასკერტელთან ასეა განმარტებული “რომელ არს წუენი ქერის კორკოტისა”, ე.ი. ქერის ღერდილის ნახარში წვენი. ძველ ქართულში დამოწმებულია ამგვარი ტერმინიც: ქაშქის წყალი. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, ესაა “ნადუღარი ქერის წუენი”. ჯ. შარაშენიძის გადმოცემით, მოყვანილი ტერმინები-ქაშქი და ქაშქის წყალი-იხმარებოდა ღუდის აღსანიშნავად. ასე იყო შემერებშიც.⁴

სახელწოდება ქაშქას ახსნის რამდენიმე ვერსია ჩამოყალიბდა. ერთის მიხედვით ტერმინი უნდა დაიყოს ქა-შქა ან ქა-შ-ქა. ამ შემთხვევაში ქა ადამიანის საკუთარი სახელია (ქა, ქაი, როგორც საკუთარი სახელი, დასტურდება სვანურ წერილობით ძეგლებში; შეადარეთ: ქა-სივადე, ქა-ჟელადე, ქა-სელადე, ქა-სძე, ქაი-ლიანი),⁵ შ – კუთვნილობითი სუფიქსი, ხოლო სუფიქსი ქა (ხა) ქვეყანა. ტოპონიმის სრული შინაარსი იქნება ქა-ს კუთვნილი ქვეყანა. მეორე შემთხვევაში შქა

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 261.

² იქვე.

³ ვ.თოფურია, მ, ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000, გვ. 166, 169, 779, 787.

⁴ ჯ. შარაშენიძე, შემერები და მათი კულტურა, თბ., 1983, გვ. 41-42.

⁵ ვ.სილოგავა, სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, თბ., 1988, გვ. 548.

ელემენტი იმავე მეგრულ ენაში ნიშნავს შვილს, მსგავსად პაპასშკუა, შეადარეთ: პაპასკირი, პაპავა, პაპასშვილი, პაპაძე და ა.შ. ამ ანგარიშით ტერმინის სემანტიკა იქნება ქას შვილი თუ შვილები.

შემდეგი ახსნა იმაში მდგომარეობს, რომ ქა-ც და შკა (შკაია)-ც არის ორივე მეგრული სახელები. გვაქვს გვარი ქა-შაკაია, რაც იგივეა ქაშქაია-კასკაია (ასურულ წყაროში ასეა მოხსენიებული). ორივე ნაწილი დამოუკიდებელი სახელგვარებია, კერძოდ ქა და მისი ნაირსახეობანი ქაი, ქაა, დამოუკიდებელი სახელებია. ასევე დამოუკიდებელი პირსახელებია: შაკუ, შაკაია, შაკია. ხოლო ამ ორივესგან ნაწარმოები ქართული გვარები შემდეგია: ქაშაკაია, ქააიძე, ქაშაყაშვილი, ქაშაკაშვილი, შაკაია, შაკიშვილი, ქააძე, ქაილიანი, ქასძე, ჩარიქასძე და ა.შ.¹ მსგავსი სახელები (თუ სახელები და დინასტიური სახელები, იგივე გვარები) ქაშქებში იმ პერიოდში მრავლად იყო; მაგალითად: თალიფაცია, ცითახარია, ისქურუხა, თულმაღია და სხვა. ასეთივე რთული შემადგენლობის გვარები ამჟამადაც მრავლადაა საქართველოში და ეს ყველამ იცის. მაშასადამე, გამორიცხული არაა ქაშქა ორი დამოუკიდებელი პირსახელისაგან შედგებოდეს. ქა და შქა=შაკა ან შაკაია, ია კი ჩვეულებრივი მეგრული გვარების მაწარმოებელია.

¹ ი.მაისურაძე, ქართული გვარსახელები, თბ., 1981, გვ. 169, 188, 191; პ.ცხადაია, სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II, ზუგდიდის რაიონი, თბ., 2007, გვ. 128, 327; ი.ახუაშვილი, ქართული გვარ-სახელები, II, თბ., 1999, გვ. 772; ვ.სილოგავა, სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 535, 554.

შესაძლებელია ქაშქა-გაშქა კომპოზიტური სახელი იყოს და შედგებოდეს ორი მეგრული სიტყვისაგან გა-შქა. პირველი მათგანი გა ნიშნავდეს გორას, ბორცვს,¹ ხოლო მეორე შქა-შუას. საბოლოოდ გაშქა-ს შინაარსი იქნება: “გორს შუა” (ადგილი), ე.ი. სადაც წარმოიშვა ასეთი სახელის მქონე დასახლება, ქალაქი. ტერმინში გამოყოფილ პირველ ელემენტს შევადაროთ უძველესი ქართული ქალაქის სახელი გა-არნი, ხოლო მეორე ელემენტს სამეგრელოს ტერიტორიაზე არსებული ასობით, მიკროტოპონიმი, ჩამოვთვალოთ ზოგიერთი მათგანი ზუგდიდის რაიონში: შქაშკარე, შქაშყარა, შქაშფერდი, შქაშღალე, შქაშკოკი, შქაშკოკიშ, ოხვამე, შქაღალ სკაია (სქაია) და ა.შ.² სამურზაყანოშია: შქატყა, შქაკონკი, შქაზენი, შქასუკი, შქაშსუკი და სხვა.³

იმ შემთხვევაში, თუკი ტერმინის სწორ ფორმად კასკა-ს მივიჩნევთ, მაშინ მისი ეტიმოლოგია შეიძლება გაგებულ იქნას შემდეგნაირად: კა აქ უნდა იყოს ადამიანის ან ღვთაების ან ღვთაების სულიერი ორეულის სახელი.⁴ სქა-სკა-ფუტკარი. თუკი საკვლევი ტერმინის სწორ ფორმად ქაშქას ავირჩევთ, მაშინ ქა მეგრულად რქაა (ქართულ დიალექტებშიც ასეა) შქა-შუა, შქაშა||შკაშა შუაზე ან ქა-შ-ქა, მაშინ შ-უნდა აღნიშნავდეს კუთვნილებას, ხოლო ქი ან ხი ქვეყანას, ხალხს. აქედან გამომდინარე ტერმინის შინაარსი იქნება “კა ღვთაების

¹ ჯ.შარაშენიძე. შუმერები და მათი კულტურა, გვ. 40.

² პ.ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II, ზუგდიდის რაიონი, გვ. 130, 131, 188, 231.

³ პ.ცხადაია, ვ.ჯოხუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2003, გვ. 91, 195.

⁴ ძახიქ, გვ. 135, შენ. 2.

კუთვნილი ხალხი,” ან ქვეყანა, ან ქა-შქა=შუა მიწა, მიწა შუა ადგილას, ან კიდევ რქიანთა ქვეყანა, რქის ქვეყანა.

ტერმინ ქაშქას წარმომავლობის სხვანაირი ახსნა ასეთია: კასკაია უნდა იყოფოდეს ორ ელემენტად – კას და კაია. კას ქობულეთურ დიალექტში კარგს ნიშნავს, კაია კი აჭარულში ასევე კარგს. თუკი ჩვენი მსჯელობა მართებულია, მაშინ საკვლევი სახელის სემანტიკა იქნება კარგზე კარგი, შესაძლებელია საუკეთესო.

ცნობილია, რომ ძირითადი ტომის თუ გაერთიანების სახელს სხვადასხვა წყარო (ხეთური, ეგვიპტური, ასურული) სხვადასხვა ფორმით გვაწვდიან. ამ ტერმინში არსებულ აფრიკატებს კ-გ-ქ-თი გადმოსცემენ, არადა მაშინდელი მცირეაზიული სამყაროსათვის აღნიშნული ბგერები უცხო არ იყო. ამიტომ გვებადება აზრი მათ მაგიერ ხომ იგულისხმება ღ ან ყ ბგერები, ამ ენებისათვის უცხო აფრიკატები. ასეთ შემთხვევაში ქართული ლექსიკური მარაგის გამოყენებით ქასქების ეტიმოლოგია შეიძლება ასეც წარმოვიდგინოთ: ყაშყაში – არწივის, ორბისა და მისთანას ხმაური, ყივილი, ღაშღაშ იგივეა, რაც ღაუღაუა – წითლად ელვარება, წითლად ბრწყინვა.¹ მით უმეტეს, რომ ბოლოკიდური -შ ქაშქას სატომო სახელს ეგვიპტურ წყაროებში თან სდევს – კაშკაშ (ეგვიპტურ წყაროებში ქაშქები მოიხსენიებიან ქშქშ-ის ფორმით²). შეადარეთ სამეგრელო-სვანეთის ტერიტორიაზე არსებული ტოპონიმები: ოდიში, ყორაში, ჩაინიში, ცაიში, აბაშა და ა.შ. თუმცა,

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 398, 506, 515.

² გ.გიორგაძე. ხეთური და ასურული ლურსმნული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აბეშლაების ეთნიკური წარმომავლობისათვის, ახალციხე, 2000, გვ. 97.

რადგანაც ასურულ და ხეთურ წყაროებში ტერმინი შ-სუფიქსის გარეშე მოიხსენიება, ამიტომ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ, იგი შეიძლება კუთვნილებითი სუფიქსი იყოს და ქაშქების ტომის ქვეყანას აღნიშნავდეს. შ მაწარმოებელი, როგორც ცნობილია, ამჟამადაც აწარმოებს მეგრულ-სვანურ გეოგრაფიულ ერთეულებს, ადამიანის საკუთარ სახელებსა და გვარებს: თათაში, დადაში, მარუში, ვანილიში, ბადვაში და სხვა. მისი შემცველი საკუთრივ ქართულში წარმოდგენილია ს (ი) ბგერა: თბილისი, ქუთაისი, ბოლნისი, წავკისი, კუმისი. სავარაუდებელია ასეთი ფორმაც ქაცქაცი-კანკალი თრთოლვა, ფანცქალი; ქაცქაცა -(ძვ.) ხის ტკეცი (საბა).¹

შუამდინარეთში ერთ-ერთ სოციალურ ტერმინს ქაშქა მიწა ეწოდებოდა.² შენიშვნაში ნათქვამია, რომ ესაა მიწაა, რომელიც ეკუთვნოდა საზოგადოდ თემს, ან მისი უხუცესის საკუთრება იყო.³ ურარტულში, ე. ი. ძველ ქართულში Kaskal ნიშნავდა გზას, ლაშქრობას.⁴

ხათურ ტექსტში მთავრის ღვთაება წარმოდგენილია kašku სახელით.⁵ ხათები ქაშქები თუ არა მათი მონათესავე ტომები მაინც იყვნენ. ხათი (ხართი, ქართი?) ქართველური სამყაროა, რასაც მოწმობს მრავალი ლექსიკური მასალების ერთიანობა, ამიტომ ქაშქა-კასკა ხომ არ უკავშირდება მთვარის ღვთაების სახელს კაშკუ? ხათური კაშკა-ქაშქუ ასევე უკავშირდება ქართულ სიტყვას კაშკაშებს და რომელიც, როგორც მცირე-

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 277.

² ძახიქ, გვ. 261.

³ იქვე, გვ. 267, შენ. 11.

⁴ Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с. 378.

⁵ ძახიქ, გვ. 225, შენ. 2.

აზიულ სამყაროში, ისევე ჩვენში, საქართველოში, დაკავშირებულია მზესთან, მთვარესთან და იმასთან რაც კაშკაშებს. ძველ კაბადოკიურში დამოწმებულ სიტყვას კასკარა-ს ქართულად შეეფარდება სიტყვა კაშკაშა, ყარყარა,¹ რაც იმას მოწმობს, რომ ხათურ-ქაშქურ-კაბადოკიური სამყარო იგივე ქართველურია. მაგალითად, მთვარე კაშკაშებს, ე.ი. მთვარე ეღვარებს, მეტისმეტად ანათებს. ასე რომ, გამოირიცხული არაა ქაშქების სატომო თუ ქვეყნის სახელი დაკავშირებული იყოს მთვარის ღვთაება კაშკა (თუ კაშკუ)–სთან. ქართულში კაშკაში სუფიქსი შ (ი) შეიძლება კუთვნილებითი იყოს და ნიშნავდეს იმას, რაც ეკუთვნის მთვარეს, ე.ი. კაშკუ ეკუთვნის (შ) მთვარეს (მისი ღვთაებაა) – კაშკა-ში ან კაშკუ-აშ-ი. სხვათა შორის, გამოთქმულია მოსაზრება, რომ კასიტების (კაშ-ითი, კაც-ითი) სახელწოდებაც წარმოშობილი უნდა იყოს მათი უმაღლესი ღვთაების kaššu-ს სახელიდან. ამავე ელემენტს შეიცავს აქაური პიროვნებების სახელები. ასურულ-ბაბილონური კაშუ (კასი) და ბერძნული კასფი (კასპი) იდენტურია; იგი შემონახულია კასპიის ზღვის სახელში.²

ქართველურ ენებში არის სიტყვა ქარქაში (ხმლის, ხანჯლის ბუდე). სვანურის ლენტეხურ დიალექტშია ქაშალ, ხოლო ლაშხურში – ქარქაში. ამ სიტყვას აქვს გადატანითი მნიშვნელობაც: ქომაგი, მფარველი.³ საკუთრივ ქართულსა და მეგრულშიც ასევე იხმარება ტერმინი ქარქაში. მეგრულ-

¹ Гозалишвили Г. Два этюда из истории Понта и Каппадокии, Тб., 1967, с. 103.

² ზ. შარაშენიძე. კასიტების პირველსაცხოვრისისა და მათი ეთნიკური ვინაობის საკითხისათვის. – საქართველოს მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განყოფილების მოამბე, 1961, №2, გვ. 106, 107.

³ გოთფრიდა, მ, ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000, გვ. 378.

ში ქარქაშა ნიშნავს აგრეთვე კარგი ხასიათისას მხიარულს, მოკისკისეს.¹

ქართველურ ენებში სრულიად შესაძლებელია, რომ ძველი ტერმინი ქაშქა ან ქაშქაშ მოგვიანებით გადაქცეულიყო ქარქა-დ ან ქარქაშ-ად. მოვიყვანოთ მაგალითები: ძველქართულში გვქონდა სიტყვა შჯული, აქედან მეშჯულე (რჯულის მეცნიერი, მოძღვარი); გვაქვს პარალელური ფორმა რჯული და მერჯულე. პ. ინგოროყვას აზრით, ეს ფორმები ერთიმეორის ნაცვლად იხმარებოდა ძველქართულ ხელნაწერებში.² აქედან გამომდინარე, სრულიად დასაშვებია, რომ ქაშქა ან ქაშქაშ ქცეულიყო ქარქა-დ ან ქარქაშ-ად.

ტერმინში ქაშქა (ქაშქაია) შესაძლებელია ადამიანის ორი საკუთარი სახელი იმალებოდეს: ქაშ და შქა, გაფორმებული მეგრული ტოპონომიკური სუფიქსით -ია; საბოლოოდ გვექნება ქაშქაია, ზოგჯერ იგი გაფორმებულია შ სუფიქსით – ქაშქაშ (შეადარეთ საქართველოში გავრცელებული სახელები – ქა და შაკა).

საქართველოში გავრცელებულ გვარებში აშკარად შეინიშნება სატომო სახელ ქაშქა-კასკა-სთან კავშირები. აი ისინიც: კასაპაშვილი, ქაშაყაშვილი, ქამადაძე, ქასივაძე, ქაშიბაძე, ჭირაქაძე, ქასილაძე, კასატინი, კაშაშვილი, ქაშაკაშვილი, კაშია, გვაქვს სამეგრელოში გავრცელებული სახელი ქესქია, პროტოტიპი ქასქიასი. ქესქიაშ ნაფოტნი, იქვე ტოპონიმიცაა, ქესქიაშ ღალ-ჰიდრონიმი და ა.შ.³ (პ.ცხადაია, 2007:65,30).

ამრიგად, ქაშქას სატომო გაერთიანების ქვეყანა, იგივე ქართველური (მეგრული) სამყაროა და არა აფსუურ-ადიდუ-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, თბ., 2002, გვ. 128, 129.

² პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 18-23.

³ პ.ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II, ზუგდიდის რაიონი, გვ. 65, 130.

რი. ტერმინ ქაშქას სემანტიკა ასეთია: ქა-შქა ან ქა-შ-ქა, ე.ი. ქა-ს კუთვნილი ქვეყანა ან ქა-ს შვილი თუ შვილები, შთამომავლები. ერთ-ერთი ფორმა კაშია, მიუთითებს მასზედ, რომ შეიძლება ქაშ (ქას) სახელი იყოს, ხოლო ია მეგრული ტოპონიმებისა და გვარსახელების მაწარმოებელი სუფიქსი. კაშ-ია ნიშნავს კაშ-ის შვილებს, შთამომავლობას. სხვათა შორის, იგივე ფუძეა კასიტების სატომო სახელშიც: ქაშანა, კასი, კასინი; მათ მეფეს სახელად ჰქვია კაშ-ტილია.¹ მსგავსი გვარი – კაშია, მეგრულში დღესაც არსებობს, რომელშიც გამოიყოფა ადამიანის საკუთარი სახელი კაშ (კაში) და მეგრული მაწარმოებელი – ია. ამ უკანასკნელი მსჯელობიდან გამომდინარე, კაშქი ნიშნავს კაშის ქვეყანას, კაშის კუთვნილებას.

ასევე, გამორიცხული არაა, სახელწოდების წარმომავლობა დაფუძკავშიროთ ხათური მთვარის ღვთაების სახელს – კაშქუ, რაც იგივე ქართული კაშკაშია. ქაშქა-აბეშლა რომ ქართველური სამყაროა, ამას მოწმობს ის გარემოებაც, რომ ქაშქას ვარიანტად ხეთურ ძეგლებში გვხვდება ტერმინი მექაშქა, სადაც, ჩვენი აზრით, მე- პირველი პირის ნაცვალსახელი ან ქართული ტოპონიმიკური პრეფიქსი უნდა იყოს.

¹ В. Хинц. Государство Элам, М., 1977, с. 25, 114; А. Хачатрян. Пересмотр древнейшего периода Наири-Урартской истории, Эр., 1932, с. 29.

ქაშკაბი საქართველოს ბარიბორიაზე და მათი მთამოგავლენები

ქაშკაბი (აბეშლაები), რომლებიც შიშის ზარს სცემდნენ მაშინდელი წინა აზიის უძველეს სახელმწიფოებს – ხეტებს, ასურელებსა და სხვებს, ხეთის იმპერიის დანგრევის შემდეგ ფაქტიურად ისტორიის არენიდან ქრებიან. დროდადრო, ძვ.წ. XII საუკუნიდან მოყოლებული, ისინი ისევ ჩნდებიან ასურულ წერილობით წყაროებში. ტიგლათფილესერ I (1115-1070წწ.) ასურეთში მეფობის დროს ქაშკაბი ურუმიელებსა და მუშკებთან კავშირში მოიხსენიებიან ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, ასურეთის სამფლობელოებში შემოსეულთა სახით. ქაშკა სახელის ვარიანტად ასურულ ღურსმნულ ტექსტებში გვხვდინება აბეშლა. როგორც აღინიშნა, მკვლევრები პირველს აახლოებენ ჩერქეზთა სახელწოდებასთან, რომლებიც ძველქართულ წერილობით ძეგლებში ქაშაგ-ის სახელით არიან ცნობილი. რუსული წყაროები მათ კოსოგ-ს უწოდებენ. მეორის სახელის (აბეშლა) მსგავსებას ხედავენ აფხაზეთის ტერიტორიაზე ანტიკურ და ფეოდალურ ხანაში მოსახლე ერთ-ერთი ტომის სახელთან აბშილი და მათ ქვეყანასთან – აბშილეთთან.

ჩვენი კვლევის შედეგებიდან გამომდინარე, ქაშკაბი და აბეშლაები შეუძლებელია ყოფილიყვნენ იგივე ჩერქეზ-აფხაზეთ-ადიღური ხალხის წინაპრები, რადგან, როგორც დავინახავთ, ქაშკა-აბეშლას სატომო გაერთიანების ტერიტორიაზე მოხსენიებულ 170-მდე ტოპონიმისა და ქაშქური ადამიანების საკუთარი სახელების სემანტიკა, მათი შედარება ქართულ, უფრო კი მეგრულ სახელ-გვარებთან და ტოპონიმებთან ასეთი შეხედულების არსებობას არ ეთანხმება. რატომღა, რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთ და ჩრდილო-აღ-

მოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ქაშქა-აბეშლას სახელები ერთად, გვერდიგვერდ ფიგურირებენ. თანაც მცირე აზიაში საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრების განაპირას მცხოვრები იგივე ტომები ძველ ეპოქაში ხეთურ-ასურულ წყაროებში მოიხსენიებიან, ხოლო კავკასიის ჩრდილო-დასავლეთში მოხსენიებული ქაშქა (კოსოგი?) – აბეშლა (აბშილი), მოგვიანებით ახალი წელთაღრიცხვის შემდეგ ეპოქებში. აღნიშნულ რეგიონში მცხოვრებ ტომთა სახელებს შორის დამთხვევა შემთხვევითი როდია. ჩვენ გვგონია, რომ აღნიშნული სატომო სახელწოდებები (ქაშქა, აბეშლა) იქ მოსახლე ქართველმა ტომებმა (მეგრელებმა და სვანებმა) გადმოიტანეს ჩრდილოეთში, ძველადმოსავლური ხანის დასასრულ ეტაპზე ან ანტიკური ხანის დასაწყისში. ისიც მინდა შევნიშნო, რომ ქაშქა-აბეშლაებს არავითარი კავშირი არ აქვთ კასპიის ზღვის ჩრდილო-დასავლეთში თურუსეთის სტეპებიდან დაძრულ აფსუა-ჩერქეზ ტომებთან. აფხაზეთისა და მის ირგვლივ ტერიტორიაზე მცხოვრები მოსახლეობა მხოლოდ და მხოლოდ სვანურ და მეგრულ ენაზე მეტყველი ხალხის ერთობა იყო. ამაზე მიუთითებს არა მხოლოდ სახელწოდება აბასკი, რომლის ფუძე ბასკ-ბასყ სვანურია და მარწყვს ნიშნავს, არამედ მრავალი ფაქტი და მოვლენა. ასევე აფხილი-აფსირი, რომელიც სწორედ ასეთი ფორმითაა დადასტურებული ფლავიუს არიანესთან, დაკავშირებულია ქართულ სიტყვებთან: ფსორ – მდინარის მიერ დატოვებული კალაპოტი, ფსკერ – ძირი, ფშა-ფშანი – მდინარის ახლოს გამონადენი წყარო, ფშატა-ლა – თოვლში ნარევი წყალი გაზაფხულზე და სხვა.

აბასკები და აფშილეთი, უფრო ზუსტად, აფხილები ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში მოიხსენიებიან აფხაზეთის ტერიტორიაზე. უნდა ვაღიაროთ, რომ

ისინი ცოტათი ადრე მაინც ბინადრობდნენ ამავე ტერიტორიაზე, რადგან მათ ამ პერიოდისათვის (ახ.წ. 131წ.) სამთავროებიც კი ჰქონიათ. აღნიშნულ პერიოდში (ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე), სტრაბონის გადმოცემით, აფხაზეთში მოსახლეობდნენ სვანები, რომლებსაც “ჰყავთ მეფე, 300 კაცისაგან შემდგარი საბჭო და როგორც ამბობენ, მათ შეუძლიათ გამოიყვანონ 200-ათასიანი ლაშქარი.”¹ მისივე გადმოცემით, მათ იბერებსაც უწოდებენ.² სხვათა შორის, ეს მონაცემები თანამედროვე ეპოქაშიც ნაწილობრივ დასტურდება.

სტრაბონის მიერ აღნიშნული მონაცემებით შეუძლებელია სვანებს არა მხოლოდ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია, არამედ მიმდებარე რაიონებიც რომ არ სჭეროდათ. რამდენადმე გაზვიადებულიც რომ იყოს სვანების ლაშქრის რაოდენობა, ან თუნდაც აღნიშნულ სამხედრო ძალებში მთელი მოსახლეობის ცოცხალი ძალა იგულისხმებოდეს, მაინც ბევრია მხოლოდ ერთი აფხაზეთისათვის, რადგან, როგორც ცნობილია, იმავე პერიოდში სტრაბონისავე ცნობით, იბერიელებს გაცილებით უფრო ნაკლები სამხედრო ძალის გამოყვანა შეეძლოთ, ვინემ მათ მეზობელ ალბანელებს. ამ უკანასკნელთ ჰყოლიათ 22 ათასი ცხენოსანი და 60 ათასი ფეხოსანი მეომარი.³

კლავდიოს პტოლემეაიოსის (90–170წწ.) მონაცემების მიხედვით, მდინარე ყუბანი გადიოდა სვანების ტერიტორიაზე.⁴ გასათვალისწინებელია ისიც, რომ სახელწოდება მდინარისა ყუბანი და ძველი სახელი არდონტი (ვარდან–არდანი) არის ქართველური წარმომავლობისა. პირველი

¹ Страбон. География, Лен., 1964, с. 473.

² იქვე.

³ იქვე. გვ. 476.

⁴ Дж. Гамахрия, Б. Гогия. Абхазия – историческая область Грузии, 1997, с. 336.

აღნიშნავს ყრუ უბანს (ე.ი. ყრუ უბანი–ყრუბანი–ყუბანი). მეორე სახელწოდება (არდ–ონი) არდ–ართ ქართულში, მეგრულში ერთს ნიშნავს, ინ–ი კი სუფიქსია. ქართველურ სამყაროში მსგავსი სახელები არაერთი სხვაც გვხვდება – ადამიანის საკუთარი სახელები, გვარები, ტოპონიმები და ა.შ. ბერძენი მწერლისავე გადმოცემით, მდინარე სოანა,¹ რომელიც იგივეა თერგთან,² ამ მხარეში სვანების განსახლებაზე მიუთითებს (სტრაბონთან სვანები სოანას ფორმითაა გადმოცემული). ასე რომ, სვანური ტომების საცხოვრისს წარმოადგენდა არა მხოლოდ აფხაზეთი, არამედ მიმდებარე ვრცელი ოლქებიც. ასევე საგანგებოდაა აღნიშნული უძველეს წერილობით ძეგლებში როგორც ქაშქების, ისე სვანების მოსახლეობაში არსებული უხუცესთა საბჭოების შესახებაც, რომლებიც თანამედროვე ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვითაც დასტურდება. ამ მხარეში ამჟამად მოქმედებს უხუცესთა საბჭო, ისეთივე, როგორიც იყო 2 ათასი წლის წინ. გ. მელიქიშვილის ცნობით, ამ დროს ქაშქებში ვხვდებით გვაროვნული წყობილების დროს სამხედრო დემოკრატიას, სატომო საბჭოს, უხუცესთა საბჭოს და ბელადს.³

ანტიკურ და ადრეულ შუა საუკუნეებში სვანური ტომების განსახლების არეალი მოიცავდა ტერიტორიას აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთიდან იმიერკავკასიის ბარამდე,

¹ პტოლემეაიოსის რუკაზე მდინარე სოანა თანამედროვე მდინარე ახ–სუს შეფარდება (с. Т. Еремян. Страна махелония надписи Кааба-и-зардушт-ВДИ, 1967, №4, с. 57.).

² К.Алиев. Новое о границах древней Кавказской Албании. - V всесоюзная сессия по древнему востоку 1971 г., тезисы докладов, Тб., 1971, с. 130-131.

³ გ.მელიქიშვილი. ძიებანი საქართველოს კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის ღარგში, თბ., 1999, გვ. 91.

მდინარე თერგსა და ყუბანს შორის.¹ ვ. თოფურიას აზრით, სვანები მოსახლეობდნენ ჩრდილო კავკასიაში, ყაბარდო-ბალყარეთის მთიან ნაწილში, ლეჩხუმსა და რაჭის ჩრდილო ნაწილში; ბალყარები და ყარაჩაელები წარმოშობით სვანები არიან.²

საქართველოს ტერიტორია რომ ყუბანამდე და ვოლგის შესართავამდე ვრცელდებოდა, არც ესაა ახალი. ლეონ I აფხაზთა (მეგრელთა, სვანთა) ერისთავი საქართველოს ნაწილად თვლიდა ტერიტორიას კელასურიდან დიდი ხაზარეთის მდინარემდე (ვოლგა), თავისთავს კი – საქართველოს სამეფო კარის ქვეშევდრომად.³

ა. სონღულაშვილი წერს, რომ სვანები მოსახლეობდნენ ჩრდილო კავკასიაში, რომელიც ყუბანის ტერიტორიასაც მოიცავდა. სწორედ ამის გამო გეხვდება შუა საუკუნეებში ტერმინი–დიდი სვანეთი. აქ ნაჩვენებია სონის გზა. ოსები მდ. ურუხის ხეობაში გვიან ჩამოსახლდნენ.⁴

აფხაზეთის ტერიტორიაზე მოსახლე აბეშლა–აფსილი–აბშილი იგივე სვანები მეგრელები (პტოლემეაიოსის სვანო–კოლხები, ფავსტოს ბუზანდის ეგერო–სვანები) რომ არიან, ამას მოწმობს ბიზანტიელი მწერლის პროკოპი კესარიელის (VI ს.) ცნობაც. მისი მოწმობით, აჯანყებულ მისიმიანებთან მოსალაპარაკებლად ბიზანტიელებს აფშილები გაუგზავნიათ, იმის გამო, რომ ისინი ერთმანეთის მონათესავენი ყოფილან და არ განსხვავდებოდნენ ენითა

¹ თ. მიბჩუანი. მეგობრობის სათავეებთან, თბ., 1986, მისივე, სვანი და სვანეთი ტერმინთა ეტიმოლოგიისათვის –სქაუქტ, გვ. 464.

² იხ. კრ. ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, ტ. III, თბ., 1963, გვ. 80-166.

³ ჩვენი საქართველო. ივ. ჯავახიშვილი აფხაზეთის შესახებ, ავტორ-შემდგენელი ნ. ფოფხაძე, თბ., 2002, გვ. 67-69.

⁴ ა. სონღულაშვილი. „სამხრეთი ოსეთი საქართველოში?!“ თბ., 2009, გვ. 37.

და ჩვევებით. მისიმიანები იგივე სვანები უნდა იყვნენ (შეადარეთ მისიმიანი—სვანთა თვითსახელ მუშუანს, მოსინიკს). ბიჭვინთამდე სვანების განვრცობაზეა საუბარი აგრეთვე VII საუკუნის სომხურ გეოგრაფიაში, ოღონდ ჩრდილოეთის მხრიდან.¹

ყოველივე ამას მხარს უჭერს აგრეთვე არქეოლოგიური მასალებიც. კოლხური კულტურის დამახასიათებელი ატრიბუტებია აღმოჩენილი როგორც ჩრდილო კავკასიაში, ისე ყიმირის ნახევარკუნძულზე. ყუბანის უძველესი დროის კულტურა ისეთივეა, როგორიც სამხრეთ კავკასიის კულტურა. ჩრდილო კავკასიის ფენები გათხარა ე. შანტმა და მისი წიგნები ინახება ეროვნულ ბიბლიოთეკაში.² ყირიმშია ნაპოვნი კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი შრომის იარაღები: წაღდი,³ ცულები, გრაფიტო წარწერით – კოლხი, კოლხური თეთრი და ა.შ.⁴

ნ. მარის აზრით, კოლხური ტომები, საკუთრივ მეგრელები ყირიმშიც ბინადრობდნენ (პანტიკაპამდე)⁵. ყირიმში გასულ საუკუნემდე მართლაც შემორჩა ქალაქები სახელწოდებით: ქუთაია, დია, კონცხი აია ყირიმის ნახევარკუნძულის სამხრეთ ნაწილში. ქალაქები და ქვეყნები მსგავსი სახელწოდებებით უძველესი დროიდან მოყოლებული დღემდე არსებობდნენ როგორც ქართველი ტომების განსახ-

¹ С.Б. Ашурбейли. Древнеармянские письменные источники V-VII вв. о племенах и народах Кавказа. - Источниковедческие разыскания. Тб., 1988, с.227.

² წიგნი მითითებულია ნ. ფოფხაძის ნაშრომში. – გაზ. ახალგაზრდა ივერიელი, 1990, 14 ივლისი, შეადარეთ: თ. ჯაფარიძე. საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1991, გვ. 220; მისივე, ქართველურ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის, თბ., 1976, გვ.15, 59-60.

³ А. Кахидзе, Н. Кахидзе. Древнеколхидское хозяйственное орудие цалди. – Российская археология, 1993, №3, с.198-203.

⁴ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 20.

⁵ პანტიკაპონი დააარსა აიეტის შვილმა (იქვე).

ლების არეალში, ისე ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე: ქუთა-ქუთაია-საქართველოს ქალაქი (ქუთაისი), ქუთა-ურარტუს ქალაქი, ჩრდილოეთ მესაპოტამიაში. დიაშევადართ ქართული სახელმწიფოს დია-ოხ-ი-ს სახელს. სოხუმის ანტიკურ სახელს დიო-სქურ-ია, ქართულ გვარს დია-ურ-ი. აია-ასეთი სახელით აღნიშნულ მიწაწყალზე 20-მდე ქალაქი, ოლქი და ქვეყანა არსებობდა, მათგან მნიშვნელოვანი იყო ჰ-აია-სა, დ-აია-ენი, უ-აია-ის-ი. ბერძენ-ლათინი ავტორების (ფსევდოსკილაქსი, პლინიუსი, პტოლემეაიოსი, სტეფანე ბიზანტიელი) გადმოცემით, შიგ კოლხეთის შუაგულში არსებობდა ქალაქი აიას სახელით (ქუთაისი ან ნოქალაქე-არქეოპოლისი). ჰომეროსის გადმოცემით, ასე ერქვა კოლხეთის ოლქსაც და ქვეყანასაც,¹ ლეგენდარული ქართველი მეფის აიეტის სამეფოს. ქუთაია, დია და აია ქართული ეტიმოლოგიის მქონეა. აზოვის ზღვის უძველესი სახელი, მეოტი-მეოტიდა, რომელსაც ბერძენი ისტორიკოსი ჰეროდოტე ასახელებს, ისიც ქართულია.

აია სვანურ მითოლოგიაში მიწისქვეშეთისა და მიწათმფარველობის ღვთაება იყო. ქუთაია გაფორმებულია ია მეგრული სუფიქსით, ძირი ქუთა, ჩვენი აზრით, ან ადამიანის საკუთარი სახელია (ასეთ შემთხვევაში ნიშნავს ქუთას შვილებს) ან თავისუფალი ადგილი მთებს შორის (შეადარეთ ქუთნა-გამოქუთნას)². ან კიდევ ქუა-თა, ქვადან მომდინარეობს.³ რაც შეეხება დიას, იგი შეიძლება აია ფუძედან იყოს განვითარებული. დ ქართველურ ენებში ხალხის კატეგორიის სიმრავლის მაჩვენებელია. თავდაპირველი დ-აია-დან შეიძლება მომდინარეობდეს დია. გვაქვს მეორე

¹ Гомер. Одиссея, перевод В. Жуковского, М., 1981, с. 158, 167, 171.

² რ. გორდეზიანი. წინაბერძნული და ქართველური, თბ., 1985, გვ. 118.

³ ვ. ჯაოშვილი. ქუთაისი, თბ., 1989, გვ. 57.

ვარიანტიც. დია მეგრულ-სვანურში დედაა. დია-ო საქართველოში ადამიანის საკუთარი სახელიცაა, დიაური-ქართული გვარია, სოფელიცაა (დია) კლარჯეთის ტერიტორიაზე.¹ როგორც ზემოთ ითქვა, ჰეროდოტეს უწინარესაც აზოვის ზღვას მეოტიდა ერქვა, მის გვერდით მოსახლე ხალხს მეოტები ერქვათ. რას ნიშნავს მეოტი? ეს სიტყვა ქართულ ლექსიკონებში განმარტებულია, როგორც გაქცეული, განტოლვილი, გადახვეწილი.² „ქართლის ცხოვრების“ დანართში მეოტი-გამოქცეულს ნიშნავს.³ ესაა ძველი ქართული სიტყვა და ნიშნავს გაქცეულს, მოხეტიალეს, შეიძლება მომთაბარესაც.

არისტარქეს (ძვ. წ. 65–47 წწ.) მართველობის პერიოდში კოლხეთის სამეფო მოიცავდა როგორც კოლხეთს, ასევე ყირიმსაც ტრაპიზონის მხარის ჩათვლით. ეს აღიარა რუსმა ი. პროცენკომაც, თავის წიგნში საქართველოს შესახებ.⁴ ქართველ მეფეს მითრიდატე VI ეგპატორს (121–65 წწ.) არა მხოლოდ აღნიშნული მიდამოები (მათ შორის ყირიმიც) ეჭირა, არამედ სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთიც ქართველი ტომების (ხალიბები, ხალდები, ტიბარენები, მარები, მაკრონები, სანები, მოსინიკები, დრილუები, სკვითინები და სხვათა) მიწა-წყალი. სხვათა შორის, კოლხეთიას სამეფოს იგივე ტერიტორიები ეპყრო აიეტის მეფობის (XIII ს.) პერიოდშიც, დიოდორე სიცილიელი გადმოგვცემს,

¹ ს. გოგიტიძე. დაიანნი-დიაოხი, გვ. 154.

² ნ. ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961, გვ. 276.

³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 444.

⁴ ჩვენო საქართველო. ივანე ჯავახიშვილი აფხაზეთის შესახებ, ავტორ-შემდგენელი ნ. ფოფხაძე, თბ., 2002, გვ.19.

რომ აიეტი კოლხეთში მეფობდა, მისი ძმა პერსესი ტავრიკეზე.¹

აკად. ნ. ვავილოვს ხორბლის ჯიში მახა უნახავს ყირიმის არქეოლოგიურ მასალებში და აღუნიშნავს, რომ ეს ჯიში მხოლოდ ყირიმსა და კავკასიაში გვხვდება, რაც მოსახლეობის ერთგვაროვნებაზე მიუთითებსო. ყირიმში მოპოვებული სხვა სახის მასალებიც ქართველური წარმომავლობისაა.²

ბოსფორის სამეფოს ტერიტორიაზე ქერჩის მიდამოებში ნაპოვნ ბერძნულ წარწერებში (თარიღდება ძვ.წ. IV ს-ით) მოიხსენიებიან კოლხები: ფილოკომოსი კოლხის ძე და მაძისი კოლხის ძე. ქერჩს ევსტერგისა და ნ. მარის გადმოცემით, IX საუკუნეში ერქვა Kor_wd II კორდ II კერჩ.³ კორ II კურ ძირიანი ტიპონიმები ქართული წარმომავლობისაა. შეადარეთ ქართული სოფლების სახელები: კურანი ფასიანის მხარეში, კურუშეთი, კორტოხი, კორიდეთი, კორაანი, მდინარე კური (მტკვარი), ქვეყანა კულხა—კოლხეთი, ურარტულ წყაროებში ქართული ქვეყნები: კურიანი, კულიანი, კულხახალი, კუარზანი, ბორცვი კორდანო და უამრავი მიკროტოპონიმი კორტოხის თუ კორტოხას სახელით საქართველოში.⁴ ქართული გვარებია: კორკელია, კოროშინაძე, კორტავა, კოროხია, კორძია და სხვა.⁵ საერთოდ, კორ-

¹ თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, III, თბ., 1977, გვ. 88.

² ჩვენო საქართველო. ივანე ჯავახიშვილი აფხაზეთის შესახებ, ავტორ-შემდგენელი ნ. ფოფხაძე, თბ., 2002, გვ.12.

³ Н.Я. Марр. Этно и глоттогония восточной Европы, Лен., 1935, с.164, 182.

⁴ ი. სიხარულიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმთა, II, ბათ., 1959; მისივე ნაშრომი იხილეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებულში, IV, თბ., 1971.

⁵ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1999, გვ. 705.

კორი-კორა ფუძე ძალზედ გავრცელებულია ქართულ ტოპონიმიაში.¹

რა სემანტიკის მატარებელია ფუძე-ძირი კორ? ქართულში კორას აქვს შემდეგი მნიშვნელობები: 1) კარის საკეტი ხის კოჭი. 2) იგივეა, რაც საქედური (უღლის ამოწეული ადგილი, რომელიც ხარს ქედზე ედება; კორდ-მინდორი, რომელიც წლების განმავლობაში არ მუშავდება; კორტოხი-გორაკი, მაღლობი და ა.შ.²

რა თქმა უნდა, ყოველივე ზემოთ მოყვანილი ახალი ერის დასაწყისისათვის ყოველმხრივ გამორიცხავს აფსუა-ჩერქეზული მოდგმის ტომების არსებობას აფხაზეთის ტერიტორიაზე. ისინი ამ პერიოდში კასპისა და არალის ზღვასთან მოსახლეობდნენ. აქ ბინადრობდნენ მხოლოდ კოლხები და სვანები. პლინიუსიც (23–79 წწ.) აღნიშნავს ამ მხარეში რამდენიმე სვანური ტომის (სანების-სანიგების) არსებობას.³ არაერთი ბერძენი და რომაელი მწერალი მიუთითებს ამ მხარეში სანების, სანიგების,⁴ სვანების, სოანების, კოლხების, კოლების, კორაქსების, პენიოხების მოსახლეობას, რომელთაც, პტოლემეოსის ენით რომ ვთქვათ, სუანო-კოლხები (სვანო-ეგრისელები) ეწოდებოდათ.⁵ პროკოპი კესარიელის ცნობით, სვანეთის მოსახლეობას უჭი-

¹ რ. გორდეზიანი. წინაბერძნული და წინაქართველური, გვ. 117.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბ., 1986, გვ. 269.

³ პლინიუს უფროსი. ბუნების ისტორია. – ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, თარგმანი ალ. გამყრელიძისა, თბ., 1973, გვ.32.

⁴ სატომო სახელი სანიგი სანგის ფორმით დადასტურებულია ურარტუს ტერიტორიაზე, რომლის მმართველი დინასტია და მოსახლეობის 80% მეტს შეადგენდნენ ქართველი ტომები.

⁵ ჩვენო საქართველო... გვ. 22; ახლანდელი ტაშკენტის ადგილას ძველ ციხე-სიმაგრეს ერქვა ჩაჩი (შეადარეთ ჩაჩ-ბა, ე.ი. ჩაჩის შვილები, შთამომავლები): ვ. იანი. კოცონები ყურღანებზე, თბ., 1970, გვ. 283, შენ.1.

რავს კავკასიის მთების მწვერვალები და გარშემო ტერიტორია. ზოგიერთი მათგანი მათ კორაქსებს, კერკეტებს, ჰენიოხებს, აბასკებს, სანებსა და სანიგებს ეძახის. ვფიქრობ, მართებული უნდა იყოს გ. ერაძის დაკვირვება იმის შესახებ, რომ ამ შემთხვევაში, დასახელებულ ჯგუფთაგან, ყველა სატომო სახელს არ უნდა წარმოადგენდეს, ზოგიერთი შერქმეულია თვით ბერძენ-ლათინთა მიერ და არა მხოლოდ მათ მიერ, არამედ ზოგიერთი მათგანი თვით ქართველთა მიერაც. გ. ერაძე მიუთითებს, რომ ტუაფსესა და ტრაპიზონის რეგიონებში მოსახლე ერთი და იმავე სახელწოდებით მოხსენიებული ტომები (ჰენიოხები, კერკეტები, კორაქსები, აბაზგები, სანიგები, სანები და ა. შ.) მეცნიერთა მიერ ეთნონიმებად არის მიღებული. მკვლევარი მართებულად მიუთითებს, რომ კოლხურ კულტურაზე უადრესი აფხაზურადიდური სამყაროს შეთხზვისა და დამკვიდრების უსუსური საფუძვლები მეცნიერებას არ გააჩნია. ჩამოთვლილ ტომთაგან ყველა მათგანი ქართული სიტყვებით იშიფრება. აფხაზი-ქართული განზოგადოებული ცნებაა და აღნიშნავს აფხაზეთში მცხოვრებ ქართველებს. აბაზდი-აბაზა-აფსარი ქართული მიკუთვნილებითი ფორმაა იმ აფხაზთა, ანუ ქართველთა, რომლებიც ეგრისის სამეფოს სამოსაზღვრეო ფუნქციას ასრულებდნენ ფეოდალური ურთიერთობიდან თავისუფალ, ნებაყოფლობით ურთიერთობაში,¹ სულხან-საბას (18ს.) ლექსიკონის მიხედვით:

ა) “კესკეტონი-არიან კაცთა ღამეთა მცველნი, რათა ბოროტად მოქმედნი არა უტეონ.”

¹ გ. ერაძე. როდის და როგორ შეტრიალდა აფხაზეთი? – გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1996, 5 იანვარი.

ბ) “ინიოხი–რაინდი.” მისი წარმომავლობა ჰენიოხიდან ეჭვს არ იწვევს. მით უმეტეს, რომ ჰენის, ცხენის თუ ჰუნეს გარეშე რაინდის ფუნქცია წარმოდგენილია.

გ) “ქორაკი–ავშარა”–ულაგმო აღვირი ცხენის. კვლავ საცხენო ატრიბუტიკასთან დაკავშირებული ტერმინებია–კორაქსიც. ისინი მარუხის უღელტეხილს აკონტროლებდნენ ორივე მხრიდან. აქვე იყო გეოგრაფიული ტოპონიმი კორაქსის კედელი.

გ. ერადე სვამს კითხვას და თავადვე პასუხობს: შეიძლება კი ამდენი ზუსტი აზრობრივ-ფონეტიკური დამთხვევა შემთხვევითობას მივაწეროთ? რასაკვირველია, არა.¹ აფხაზეთსა და ჯიქეთს ქართველების საცხოვრისად წარმოგვიდგენს იტალიელი მისიონერი არქანჯელო ლამბერტი, იგი გვიამბობს, რომ აფხაზეთისა და ჯიქების ქვეყნებში მშვენიერი ტაძრები დგანან ქართულად აშენებულები და ქართული ზედწარწერით: ანაკოფიასა და ბიჭვინთაში არის კოლხიდის გურიისა და იმერეთის პატრიარქის საჯდომი.² მსგავსი მაგალითის მოყვანა შეიძლება უამრავი.

ა. ბაქრაძე რეკომენდაციებს აძლევს ჟურნ. არტანუჯის რედაქციას აფხაზეთის თემაზე სპეცნომრის გამოშვებასთან დაკავშირებით. იგი წერს: “აფხაზეთის ტერიტორიაზე უზარმაზარი ქრისტიანული ტაძრებია. ქრისტიანობა წიგნიერი რელიგიაა. უწიგნოდ ქრისტიანობა წარმოდგენილია. “აფხაზურად”, უფრო სწორად, აფსუურად წიგნი პირველად მე-20 საუკუნეში დაიწერა. მაშინ რომელ ენაზე მიმდინარეობდა წირვა-ლოცვა ამ ტაძრებში? რა თქმა უნდა,

¹ იქვე, გაგრძელება 6 იანვრის გაზეთში.

² არქანჯელო ლამბერტი. საქართველოს აღწერა, თარგმანი აღ. ჭყონიასი, თბ., 1938, გვ. 10.

ქართულად. ამას ამ ტაძრების ქართული წარწერებიც ადასტურებენ...“¹

ხეთური და ასურული წყაროების ქაშქა (გასგა)–აბეშლა რომ მეგრულ-სვანური წარმომავლობის თემებისაგან იყო წარმომდგარი, როგორც აღინიშნა, ამას ადასტურებს არაერთი ბერძნულ-რომაული წყაროს მონაცემები. იმავე ტერიტორიაზე, რომელზედაც ძველადმოსავლურ ხანაში ქაშქები ბინადრობდნენ, მოგვიანებით, ანტიკურ ხანაში, მხოლოდ და მხოლოდ ქართველური (მეგრული, სვანური) ტომები მოსახლეობდნენ. ამ ტომთა და დასახლებულ პუნქტთა სახელწოდებების სემანტიკა აღნიშნული ენების ლექსიკური ფონდის საშუალებით იხსნება. ქაშქა–აბეშლას ტომები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ანტიკური ხანის დასაწყისისათვის არ იხსენიებიან, რის გამოც საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ისინი აქედან სწორედ ამ დროს ან მომდევნო ხანაში უნდა გადასახლებულიყვნენ როგორც კავკასიის ჩრდილო–დასავლეთ ნაწილში, ასევე საქართველოსა და საერთოდ ამიერკავკასიის სხვა ოლქებისათვის უნდა მიემართათ და იქ დასახლებულიყვნენ. ასეთი შეხედულების მართებულობაში გვარწმუნებენ ტოპონიმები, რომლებიც მკვლევართა და ჩვენი შეხედულებითაც, დაკავშირებული უნდა იყოს სატომო სახელ ქაშქა–აბეშლასთან: მთა კასპია, დასახლება კასპი, კაცხი, კასპიის ზღვა, კასპიის ბჰე, კასპიის გასასვლელი, ტომი კასპიები, ოლქი კასპიანა და შესაძლებელია კახი–კუხი–კოხი (დაახლოებით კახეთის ტერიტორია).

სტრაბონის დროისათვის, ე. ი. ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე, ტომი კასპიები და მათი ქვეყანა კასპიანა უკვე აღარ არსებობდა. როგორც ჩანს, ეს ტომი

¹ ჟურნ. არტანუჯი, №10, თბ., 2000, გვ. 7.

შეერწყა ალბანურ ტომებს. სავარაუდოა, რომ მათი გაქრობა ძვ. წ. III–II საუკუნეებში უნდა მომხდარიყო. ამის თქმის უფლებას გვაძლევს ის ფაქტი, რომ ამათ ჰეროდოტე მოიხსენიებს, იგი მათ ახასიათებს, როგორც თავის თანამედროვედ, ე. ი. ძვ. წ. V საუკუნეში. ისინი, მისი თქმით, შედიან მე–11 სპარსულ სატრაპიაში.¹ ბერძენი ისტორიკოსი მათ ქვეყანას კასპიანას უწოდებს, თავისი ნაშრომის სხვა ადგილას გვაწვდის კასპიების შეიარაღებისა და მათი მონაწილეობის შესახებ სპარსელთა მხარეზე საბერძნეთის წინააღმდეგ გამართულ ომში.² სტრაბონი კი მათ შესახებ ამბობს, რომ მისი ცხოვრების პერიოდისათვის ისინი უკვე გამქრალნი იყვნენ. ჰეროდოტე ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა 484–425 წლებში, ხოლო სტრაბონი ძვ.წ. 64 – ახ.წ. 24 წლებში. აქედან გამომდინარე, კასპიები ისტორიის არენიდან უნდა გამქრალიყვნენ ძვ. წ. IV–II საუკუნეებში, უფრო კი II საუკუნეში. ალბანელებმა თავიანთი სამეფო დააარსეს ძვ. წ. IV–III საუკუნეთა მიჯნაზე. მომდევნო საუკუნეებში მათში არაერთი ტომი გაითქვიფა. ყოველივე ზემოთ მოყვანილის გათვალისწინებით, კასპიების გადაშენების პროცესი ძვ. წ. III საუკუნიდან უნდა დაწყებულიყო და იმავე წელთაღრიცხვის II საუკუნეში დასრულებულიყო.

მკვლევართა აზრით, კავკასიის სახელწოდება დაკავშირებული უნდა იყოს სატომო სახელ კას–ებთან (კას–პ, კას–კუ). აქ მითითებულია სტრაბონი, რომელიც ერატოსთენეზე დაყრდნობით ამბობს, რომ ადგილობრივი მცხოვრებნი კავკასიას კასპიეს უწოდებდნენ. კასპიეს დაკავშირება შეიძლება საქართველოში არსებულ დასახლება

¹ ჰეროდოტე. ისტორია, ტ.I, თბ., 1975, გვ. 225.

² А.Н. Даватур и др. Народы нашей страны в «истории» Геродота, М., 1982, с.95, 165.

კასპ-თან¹. ნ. მარის აზრით, ეს მოწმობს, რომ უხსოვარ დროში, ოდესღაც ყველა ამ რაიონში, დაახლოებით, ქართლის სოფელ კასპიდან დაწყებული მთელი კახეთის გავლით კასპიის ზღვამდე, ბატონობდა ხალხი კას-ები, რომლებსაც აქედან გამომდინარე ჰქონდათ სატომო სახელი კასპი ანუ კასხი და ა.შ.²

ნ. მარის თეორიის თანახმად, სამხრეთ კავკასიაში ძველად, უხსოვარ დროს ერთ-ერთი ძლიერი ტომი იყო კას-ები, რომლებიც იწოდებოდნენ განსხვავებულად – ხან კას-კუ, ხან კას-ხ, ხან კას-პ. მათ არაერთ გეოგრაფიულ ერთეულს მისცეს სახელები. მათგან უნდა წარმოქმნილიყო სახელწოდებები კახი ანუ კაჰხები (კახ [ეთ] ელები). მისგან გაორმაგების გზით წარმოიქმნა კავკასიის მთის სახელი, რომელიც შემდეგ იქნა გადატანილი გასასვლელზეც. მისივე გადმოცემით, კას-ხ-ს სხვადასხვა ხალხის სახელებთან აქვს კავშირი კოსოვი, კაზაკი. კაციდან გამოჰყავს კასიტი, კასპი, კახი და სხვა.³

მსგავსი შეხედულების მომხრენი იყვნენ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ივ. ჯავახიშვილი და სხვები. ივ. ჯავახიშვილი ქაშქა-კასკას კოლხებს უკავშირებდა. იგი ამბობდა, რომ XI საუკუნიდან მოყოლებული მუსკები, ტაბალები და კასკები, რომლებიც შემდეგდროინდელი მესხების, იბერებისა და კოლხების წინაპარი ქართველი ტომები იყვნენ, უკვე პოლიტიკურ ასპარეზზე ჩანან და ხშირად ძლევამოსილ ბრძოლებს აწარმოებდნენ ასურეთის წინააღმდეგ. კიმერიელთა შემოსევამ დაამხო მაშინდელი იმპერიები და ქართველ

¹ Л. Меликсет-беков. Введение в историю государственных образований юго-Кавказа, Тиф., 1924, с. 92-93.

² Н.Я. Марр. К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа. – Известия академии наук, 1916, с. 1392-1394.

³ Н.Я. Марр. Основные вопросы истории языка, Лен., 1937, с. 256.

ტომთა ტალღაც ჩრდილოეთისაკენ წასწია. ამ დროიდან მოყოლებული, მუსკების, თაბალებისა და კასკების სახელი მცირე აზიაში ქრება და ქართველთა მოსახლეობის ასპარეზი შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთითა და ამიერკავკასიითღა განისაზღვრებოდა.¹

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, კასხები წარმოიშვნენ კასპიდან. ისინი არსად წასულან, ადგილზე დარჩნენ და დროთა განმავლობაში ქართიზაცია განიცადეს. მაგრამ ამ შემთხვევაში მთლად ნათელი არ არის, ვინ არიან კასხები, ქაშქები თუ თავად კასპიები.²

აღ. აბდალაძე მოვსეს ხორენაცის (Vს.) სომხეთის ისტორიაში მოხსენიებულ კასპთა (კასპქი, კაზპქი) ტომთან დაკავშირებით შენიშნავს, რომ საიდუმლოებითაა მოსილი, თუ რა ენაზე მეტყველებენ კასპიები, ანდა როდის გაქრნენ ისტორიის არენიდან. ისიც უნდა ითქვას, რომ ანტიკური ავტორები კასპიების სახელწოდებით აერთიანებდნენ სხვადასხვა მოდგმის ტომს.³

ღ. სოლოვიოვის აზრით, ქაშქები მოედვნენ არა მხოლოდ კოლხეთის დაბლობს და აქ მოსახლეობა შეცვალეს, არამედ სხვა მეზობელ (მაგ. აფხაზეთი) რეგიონებშიც განსახლდნენ.⁴

შესაძლებელია თუ არა მოხვედრილიყვნენ კასკა-ქაშქა-გაშქა ტომები ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე?

¹ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. ნ.I, თბ., 1979, გვ. 43.

² ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990, გვ. 364.

³ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, თარგმნა, შენიშვნები და გამოკვლევა დაურთო ალ. აბდალაძემ, თბ., 1984, გვ. 273, შენ. 135.

⁴ ცნობა ამოღებული მაქვს: გ. მეღიჭიშვილი. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965, გვ. 44.

რადგან ქაშქა ტომებში სვანური და, ძირითადად, მეგრული ჯგუფები იგულისხმებიან, ამიტომ მათი ნაწილი, როგორც ჩანს, ადგილზე დარჩა, ხოლო ნაწილი კი კავკასიისაკენ დაიძრა. ნაწილი რომ ადგილზე დარჩა, ამის მამტიკიცებელია მრავალი სატომო, თემისა და ქალაქის სახელი, რომლებიც იმავე ტერიტორიაზე ანტიკურ ხანაშიც განაგრძობდნენ არსებობას, და რომელთა სემანტიკა მეგრული ენის გამოყენებით იხსნება.

ქაშქასა და აბეშლას სახელები ძველადმოსავლური ხანის დასასრულისათვის, როგორც უკვე აღინიშნა, ქრება მცირე აზიის აღმოსავლეთ პერიფერიაზე და მოგვიანო ეპოქაში, ამიერკავკასიაში ჩნდება შესაბამისი სატომო სახელები ქასქა-კოსოგი, აბეშლა-აფსილი (აბშილი). ამავე დროს ძველი ბერძენი და რომაელი ისტორიკოსები და გეოგრაფები, აგრეთვე ქართველი მემატიანენი ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე მოიხსენიებდნენ ტომსა თუ ტოპონიმებს, რომლებიც თითქოსდა ფონეტიკურად ქაშქებს უკავშირდება. ეს, როგორც უკვე ზემოთ ითქვა, არაერთმა მკვლევარმაც აღნიშნა.

რა კავშირში შეიძლება იყოს სატომო სახელი ქაშქა-კასკა საქართველოს დასახლებული პუნქტის სახელთან-კასპთან და თუკი მართლაც კახი წარმოშობილია კასხიდან, ამ სახელწოდებების კორექციას თუ მოვახდენთ, აშკარად დავინახავთ, რომ საკვლევ ტერმინებში გამოიყოფა ძირი ქაშ-კას (შეადარეთ კას-პი, კას-ხი, კას-პ-ია). როგორც ვხედავთ, მათ შორის სხვაობა მხოლოდ სუფიქსებში გამოიხატება. არიან კი ისინი ნამდვილად ქართული მაწარმოებლები? რა კავშირი შეიძლება ჰქონდეს აღნიშნულ სუფიქსებს ერთმანეთთან?

მაწარმოებლები, რომლებიც აწარმოებენ სატომო სახელ ქაშქას (კასკა, გაშქა) და მეორეს მხრივ ამიერკავკასიურ სახელწოდებებს კასკი, კახი, კასპია, შემდეგია: ქი, კი, გა, ხი, პი, ია. ჩვენი აზრით, აღნიშნული მაწარმოებლები თავიანთი წარმომავლობით უნდა იყოს ქართველური და მნიშვნელობით თითქმის იდენტურნი.

საყოველთაოდ ცნობილი ქართველური (სვანურ) ტომის მესხების წინაპრების სახელებს მუსკაია, მუსკი, მუშქი, მოსოხი, მოსხიკე, მუშქინი, მესხი და ა.შ. ჰქონდათ შემდეგი მაწარმოებლები: ია, კი, ქი, ხი, კე, ნი. ამ სატომო სახელს იგივე სუფიქსები გააჩნია, რაც სატომო სახელ ქაშქა-კასკას. მსგავსი მაწარმოებლებითაა გაფორმებული არაერთი ქართველური ტომისა თუ ქვეყნის სახელები, კერძოდ: კოლხი, კოლხიკე, კულხა, ღაზიკა, მოსინიკი, ოძრხე, უიტერუხი, დიაოხი, აბილიანიხი, აშტუხინი, სანიკე, სანიგი, სინიხი და მრავალი სხვა.

გ-კ-ს, როგორც ცნობილია, ისეთი ბგერებია, რომ მათი ერთიმეორეთი მონაცვლეობა ქართული ენის გრამატიკული ნორმების გათვალისწინებით დასაშვებია.¹ ხი (ხე) და მისი ვარიანტები სვანურ ენაში გავრცელებული სუფიქსებია და ისინი აღნიშნავენ კუთვნილებას, ე. ი. კუთვნილებითი სუფიქსებია. მეგრულში ხი, ხის ნიშნავს ხალხს, ქი-ქვეყანას. საკუთრივ ქართულში ხი მრავლობითობას, შთამომავლობას აღნიშნავს.

რაც შეეხება ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე დადასტურებულ ეთნონიმსა თუ ეთნონიმურ სახელწოდებას (კასპი ტომი, კასპი დასახლება, კასპია ქვეყანა) როგორც ჩანს, მათში გამოყოფილი სუფიქსებიც ქართველური წარმომავ-

¹ მ. სანაძე. ზოგიერთი გვარის წარმოებისათვის „ტბოთის სულთა მატია-ნეში“. – მაცნე, ისტ. სერია, 1974, №4, გვ. 135.

ლობისაა. რას უნდა ნიშნავდეს ამ სახელწოდებებში გამოყოფილი პი?

პი (ფი), როგორც აღვნიშნეთ, ასეთივე სუფიქსი გამოიყოფა ურარტუს დედაქალაქის ტუშ-ფა (ტუშპა) სახელიც და სათანადო ადგილას დავუკავშირეთ ქართულ სამყაროს, კერძოდ სვანურს. ამ ენაში ფა (პა) ნიშნავს დინასტიას, ტომს, მოდგმას, ჯილაგს, გვარს. შესაძლებელია ქართულ ენაში ფა-ს ვარიანტად ბა-პა (ბაბა, პაპა) გამოდგეს. ტუშპა-თუშფა ნიშნავს ტუშების-თუშების მოდგმას, გვარს, ჯილაგს. ამ გარემოების გათვალისწინებით, კასპი (კასფი თუ ქაშფი?) აღნიშნავს ქაშ-ების, კას-ების ტომს, მოდგმას, ჯილაგს.

მაშასადამე, მცირეაზიული და ამიერკავკასიური სატომო და საგეოგრაფიო სახელების ძირები კაშ-კას-ქაშ ერთმანეთის იდენტური შეიძლება იყვნენ. ისინი ერთ შემთხვევაში გაფორმებულია პა (ფა, ბა), ხოლო მეორე შემთხვევაში ქა (ქი, კი, ხი) მაწარმოებლებით. სახელწოდებები ქაშქი, კასკი, კასპი, კასპია(ნა), ფაქტიურად, ერთი და იგივე ქართული წარმომავლობის ტოპონიმები თუ სათემო სახელწოდებებია.

ქაშქების კვალი შესაძლებელია შემორჩა საქართველოს სხვა ტოპონიმებსაც. გორის რაიონში გვაქვს ტოპონიმი სა-ქაშ-ეთ-ი, ხაშურის რაიონში ქაშ-ფ-ეთ-ი და აქვე ახლოს ჩამომდინარე ქსანი, რომელიც მტკვარს ერთვის. ხომ არაა ქსანი თავდაპირველი ქას-ნი-დან მომდინარე. ბავშვშთა სამფლობელოს კაცხის (არგვეთი) სახელიც შესაძლებელია უკავშირდებოდეს აღნიშნულ ეთნონიმსა და სხვა.

საინტერესოა, რამდენად ძველია აღნიშნული სახელწოდებები? დავიწყოთ ქართული ქალაქით – კასპით. ლეონტი მროველი (XI ს.) ძველ ცნობებზე დაყრდნობით ქალაქ კასპის დაარსებას მითიური მცხეთოსის შვილს ეთნარქ უფ-

ლოს მიაწერს. კასპი იხსენიება უძველეს ქართულ ქალაქთა სარკინე, ურბნისი, ოძრახე და სხვათ გვერდით. კასპი მნიშვნელოვანი ქალაქი ყოფილა ალექსანდრე მაკედონელის (ძვ. წ. IV ს.) საქართველოში ვითომდა შემოსვლის დროს.¹ “მოქცევაი ქართლისაი”-ს ქრონიკა ამავე პერიოდში ახსენებს კასპის ციხეს “უფლისციხე კასპისა.”² ქართველი ისტორიკოსი ამავე დროს გვაწვდის ინფორმაციას იმის შესახებ, რომ ქართლის სამეფოს მეათე მეფის არსუკის მოღვაწეობის დროს, მან “კასპი შეიპყრა და უფლისციხე განაგო”.³ არსუკი ჩვენი გამოთვლით მეფობდა ძვ. წ. IV საუკუნის პირველ ნახევარში ან III საუკუნის I ნახევარში, შესაძლებელია, სულაც უფრო ადრეულ ეპოქაში.⁴

ნ. ბერძენიშვილი მიუთითებდა, რომ კასპი უძველესი ქალაქია. მას ციხეც ჰქონდა, რომელსაც უფლისციხე ერქვა. ამავე წყაროს ცნობით, კასპი უფრო ძველია, ვიდრე ქალაქი მცხეთა.⁵

საქართველოს ქალაქის სახელი კასპი გამოძახილია ქაშექების ანუ კასპების სატომო სახელისა. კავკასიონის ქედის ერთ მონაკვეთს, მათი საცხოვრისის მომიჯნავეს, ეწოდებოდა კასპიის მთები. შესაძლებელია, მათი გამოძახილი იყოს კახი-კახეთი (კასხი). ჩვენ უფრო გვგონია, რომ კახი-კოხი-კუხი კავშირში იყოს ურარტულ წყაროებში მოხსენიებულ სატომო სახელთან ერიკუახი, რომელიც სევანის

¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 10, 17.

² შატერდის კრებული, X საუკუნისა, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, თბ., 1979, გვ. 320, 321.

³ იქვე, გვ. 320, 321.

⁴ კასპის ისტორია და არქეოლოგია იხ: საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, თბ., 1990, წ. 5, გვ. 128 და შემდეგი.

⁵ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990, გვ. 333, 334.

ტბის ჩრდილოეთით ბინადრობდა.¹ ტერმინი შეიძლება დაიყოს ორი ნაწილისაგან ერი-კუახი. პირველი ნაწილი ერი ძველქართულში ხალხს, ჯარს, მრავალრიცხოვნებას გამოხატავდა, ხოლო კუახი იყოს კუხი-კოხი-კახის იდენტური. ერიკუახის შინაარსი იქნება ერი, ხალხი კუახი, კუხი, კახი.

კასპიები, როგორც ჩანს, მტკვრის დინების გაყოლებით თანდათანობით კასპიის ზღვასთან, მტკვრის შეერთების რაიონის სიახლოვეს მკვიდრდებიან. ანტიკური ხანის პირველ ნახევარში გაჩნდა მათი სახელობის კასპიის ზღვა, კასპიის კარი (გასასვლელი, ბჭე), ოლქი კასპიანა და თვით სატომო სახელი კასპია.²

კასპიების ტომსა და მათ სახელთან დაკავშირებული გეოგრაფიული ერთეულების შესახებ საკმაოდ ვრცელ ინფორმაციას გვაწვდის სტრაბონი (ძვ. და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნა) მასთან მოხსენიებული და დახასიათებულია კასპიის მთები, კასპიის ზღვა, ტომი კასპები, ოლქი კასპიანა და კასპიის კარი. ბერძენი მწერლის ცნობით, კასპიების ტომი ამჟამად დაკარგულია, მაგრამ მათ სახელთან დაკავშირებული სახელწოდებების მქონე გეოგრაფიული ერთეულები აღბანელებს მიეკუთვნება. ადრე კასპიანა მიდიელებს არმენიელებმა წაართვეს. დიოსკურიიდან (სოხუმიდან) კასპიის მთამდე 5 დღის სავალი და დაახლოებით 9600 სტადიონია.³ ადგილობრივები კავკასიონის მთას კასპიების ტომის მიხედვით კასპიას უწოდებენ. სხვათა შორის, სტრაბონი კიდევ ერთ საინტერესო და საყურადღებო ცნობას იძლევა კასპიების შესახებ, მისი გადმოცემით, კასპიები

¹ Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), Ер., 1970, с. 155, 156.

² კასპიები მოსახლეობდნენ მტკვრის კასპიის ზღვასთან შეერთების რაიონში (Вопросы истории Кавказа и Албании, Баку, 1962, с.27).

³ სტადიონი შეეფარდება დაახლ. 200 მეტრს.

70—წელზე გადაცილებულ მშობლებს შიმშილით კლავენ.¹ მაგრამ ეს ცნობა რამდენად გამოსადეგარია ქაშქებისა და კასპიების იგივეობის დასადგენად, ძნელი სათქმელია.

კასპიის ოლქსა და კარს თავის “ბიბლიოთეკაში” დიოდორე სიცილიელიც ასახელებს ნინოს ასირიელის დაპყრობებთან დაკავშირებით.² კასპიის ბჭე მოიხსენიება მცხეთის ბერძნულ წარწერაში, რომელიც რომის იმპერატორ ვესპასიანეს (69–78წწ.) ხანისაა.³ საქართველოს ქალაქი კასპი ხოსპის ფორმით ტაბულა პევეტინგერიანას საგზაო რუკაზეც მოიხსენიება.⁴ პლუტარქეს ცნობით, კავსიანები ახალშობილთ დასტირიან, ხოლო მკვდრებს დაჰხარიან.⁵

თ. ყაუხჩიშვილის შენიშვნით, ესენი ხომ არ არიან კავკასიანები? მით უმეტეს, რომ ამ ჩვეულების მსგავსი ქსენოფონტეს მოსინიკებსაც ახასიათებთ (Anab. V.4,34).

შესაძლებელია კავსიანები (კაოსი-ანი, კაუსი-ანი) იგივე კასი-ანი ანუ კას-ები, კას-გ-ები, კას-ხ-ები, კას-პი-ები იგულისხმებოდეს. პლუტარქეს მიერ აღნიშნული მონაცემი რატომღაც არ მახსოვს, რომ ქსენოფონტეს ჰქონდეს. თუმცა მინდა შევნიშნო, რომ ეს მონაცემი თუკი არსებობს, ამ ტომის სვანებთან კავშირზე უნდა მიუთითებდეს. მოსინიკი-მოსინი იგივე მუშანი-მუშუანი სვანების თვითსახელია.⁶

¹ Страбон. География, с.94, 472, 476, 486-498.

² თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 120.

³ იქვე, გვ. 245.

⁴ ნ. ლომოური. ძველი საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის. — ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IV, ნაკვ. I, თბ., 1958, გვ. 107.

⁵ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 178.

⁶ თ. მიქელაძე. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. 13-14.

კასპიების ტომის სახელთან დაკავშირებული გეოგრაფიული ერთეულები სხვა არაერთ ძველბერძენ, რომაელ და ბიზანტიელ ავტორთანაც გვხვდება. მაგრამ ისინი ჩვენი კვლევისათვის მნიშვნელოვან ინფორმაციებს არ წარმოადგენენ. სხვათა შორის, ძველ სომხურ საისტორიო მწერლობაშიც გვხვდება ტომ კასპიებისა და ოლქ კასპიანას მოხსენიება, კერძოდ, მოვსეს ხორენაცთან (V ს.). აქაა ნახსენები კასპიის კარი, კასპთა-კასბთა ქვეყანა (კასპი, კაზბქი), რომელიც თურმე არტაშეს I აჯანყებია.¹ VII საუკუნის სომხური ანონიმური გეოგრაფიის ავტორი (ანანია შირაკაცი) სარმატიაში მცხოვრებ ტომთა ჩამოთვლისაც ასახელებს კასპიებს, ხელებსა და შირვანელებს შორის.² სხვათა შორის, იგივე ავტორი იბერიის (ქართლის) პროვინციების ჩამოთვლისას ასახელებს კოსხ (იგივე კასხ)–ს ერისხისა, კუდატის და საცხუმეტ–ხანიცხ–ს შორის.³ სომეხი ავტორი ელიშე (V ს.) კავკასიის მთას ეძახის კაპკოსს.⁴

ზოროასტრის ქააბის წარწერაში (261 წ.) ამ მთებს კაპის მთები ეწოდება.⁵ დაახლოებით ამ ფორმით (აღ–კაბკი) იხსენიებიან კავკასიონის მთები არაბულ წყაროებში (აღ მასუდი, იაკუთი და სხვები).⁶ შესაძლებელია ასურ-

¹ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, თარგმანი აღ. აბდალაძისა, თბ., 1984, გვ. 144, 172.

² Армянская география VII в. изд. К. Патканова, СПб., 1877, с.37.

³ იქვე, გვ. 40.

⁴ Егишэ. О Вардане и войне армянской, перевод И.Орбели, Ер., 1971, с.183, სქოლიო 31.

⁵ ნ. ღომოური. ნარკვევები ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. 21, 38.

⁶ გ. ჯაფარიძე. ქართველებისა და საქართველოს არაბული სახელწოდებები. – სქაუქტ, გვ. 131-132; იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ნაკვ. I, თარგმანი ე. სიხარულიძისა, თბ., 1964, გვ. 1, 12, 75.

ლები უძველეს პერიოდში კავკასიონს უწოდებდნენ ოქროს მთებს სახელით Kabchüsi.¹

სომხურ და სპარსულ წყაროებში აღნიშნული მთების ამ ფორმით მოხსენიება, შესაძლებელია მომდინარეობდეს კასპიების სატომო სახელიდან (შეადარეთ: კასპ, კასპ-ქ, კასპ-ქ-ოს) და იგი ს-ანის ჩავარდნით იყოს გამოწვეული. კასპიებს ანუ კასახ ნ. მარი კასიტებთან აიგივებდა.² საინტერესოა, თუ არსებობს მსგავსი გაიგივებისათვის ხელმოსაყდრი არგუმენტები? ისიც უნდა ვაღიაროთ, რომ კასიტი (ქაშითი) ფონეტიკურად ახლოს დგას ტერმინ ქაშქა-კასკასთან, მით უმეტეს, რომ ორ შემთხვევაში გამოყოფილი ფუძეები კას II ქაშ II ქას ერთმანეთის იდენტურია. ხოლო, რაც შეეხება დაბოლოებას ტი-თი-თა-ეთ ქართველური სუფიქსებია და მსგავსად არაერთი ქართული გვარსახელეებისა და ტოპონიმებისა, არის ნაწარმოები. რაც შეეხება ტერმინ ქაშქაში არსებულ ქი დაბოლოებას, ისიც ქართველურ სამყაროში გავრცელებული სუფიქსია და მის ვარიანტებთან გი-კი-ქი-ხი ხალხს, ქვეყანას, მრავლობას აღნიშნავს. თანაც დამოწმებულია mât kaššû, kar - kašši, ე. ი. ტერმინი კასიტი ტი (თი) სუფიქსის გარეშე.

მაგრამ ისიც უნდა ვაღიაროთ, რომ საკვლევ ტერმინებს შორის მხოლოდ ფონეტიკური მსგავსება უნდა იყოს და არა ტომობრივი კავშირი. მათ შორის ქრონოლოგიური სივრცე ძალიან დიდია. კასიტები ძვ. წ. III ათასწლეულში ჩანან, ხოლო ქაშქები ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში. მათ შორის არსებობს ტერიტორიული სიმორეც. პირველები ურმიის ტბის სამხრეთით, ელამის ჩრდილოეთით მოსახლეობდნენ, ხოლო ქაშქები მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავ-

¹ Грозный. Доисторические судьбы передней Азии. – ВДИ, 1940, №3-4, с.43.

² Н.Я. Марр. Этно и глоттогония восточной Европы, Лен., 1935, с. 48.

ლეთში. თუმცა შეუძლებელი არაფერია. უფრო სარწმუნოდ შეიძლება ჩაითვალოს კასიტების კასპებთან დაკავშირება, რომლებიც კასპიის ზღვის სამხრეთ-დასავლეთით მოსახლეობდნენ.

ელამურ წერილობით ძეგლებში კასიტების ქვეყანა მოიხსენიება *kaššen* (კაშენი) ფორმით. ესაა მისი პირველი მოხსენიება. იგი განეკუთვნება ძვ.წ. III ათასეულის მეორე ნახევარს, შემდეგ იხსენიება ბაბილონურ და ასურულ წყაროებში. შინაქერიბის წარწერაში იხსენიება *mât kaššû* და მისი ქალაქები *bit - kilamzah*, *Hardišpi*, *bit - kubatti* და სხვა.¹ სარგონის დროიდან კასიტების გარკვეული ტერიტორია ცნობილია კარკაში, კარ-კასია თუ კარ-კაში სახელებით. მისი მმართველია *kaštariti*.² მკვლევრები მიიჩნევენ, რომ კასიტების სახელწოდება წარმოებული უნდა იყოს, მათი უმაღლესი ღვთაება *kaššu*-დან. ამავე ღვთაების სახელს შეიცავენ კასიტ პიროვნებათა სახელები. ჩვენ ამავე დასკვნამდე მივყავართ დამოუკიდებლად ქაშქების წარმომავლობის დადგენისას, ჯერ კიდევ მაშინ, როცა ზ. შარაშენიძის ნაშრომს არც კი ვიცნობდით. მკვლევრები იმასაც ფიქრობენ, რომ ასურულ-ბაბილონური *kaššu* და ბერძნული *kaspi* იდენტური უნდა იყოს. მათი სახელი შემორჩა კასპიის ზღვის სახელში. ზოგიერთები ამ ხალხის სახელწოდების ძირს ხედავენ სახელში-კავკასი.³ ჩვენ, ჩვენი მხრით, გვინდა დავსძინოთ, რომ კასიტური სახელები (ტოპონიმები, ადამიანის საკუთარი სახელები) ძალიან ახლოს დგანან

¹ ზ. შარაშენიძე. კასიტების პირველსაცხოვრისისა და მათი ეთნიკური ვინაობის საკითხისათვის. – აკად. საზ. მეცნ. განყოფილების მოამბე, 1961, №2, გვ. 100.

² იქვე, გვ. 53.

³ იქვე, გვ. 106-107.

ქაშქების ტერიტორიაზე აღრიცხულ ამავე რიგის სახელებთან. უფრო მეტიც, ძალიან ბევრი მათგანი ქართველურ სამყაროს შეიძლება დავუკავშიროთ, როგორც ამაში დავრწმუნდით ქაშქების მაგალითზე და ახლო ხანებში ამასვე გავაკეთებთ კასიტების მაგალითზე.

ბარბინ აბაშლას წარმომავლობისათვის

ცნობილია, რომ ასურულ წყაროებში ქაშქას გაერთიანებას აბეშლა შეესატყვისება, მაგრამ მათი კავშირი შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთში ანტიკურ წყაროებში მოხსენიებულ ქაშაგთან და აფსილთან ჯერ კიდევ გასარკვევია.

დავუშვათ, “ზღვის ხალხების” შემოსევებმა მცირე აზიაში მართლაც მოიყვანეს მოძრაობაში აქ მოსახლე ტომები, ხეთების სამეფო განადგურდა. ქაშქა-აბეშლას ტომებიც აიყარნენ მათი საცხოვრისიდან და ზოგიერთი მათგანი ასურეთის სამფლობელოებს შეესია, როგორცაა მოთხრობილი ტიგლათფილესერ I-ის (1115–1077 წწ.) ანალებში.¹ ზოგიერთნი ამიერკავკასიისაკენ, ზოგიც-ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიისაკენ დაიძრნენ, ყოველ შემთხვევაში, ყუბანისპირეთამდე, მათ შორის აფხაზეთის ტერიტორიაზეც. არიანეს (95–175 წწ.) ცნობით, ამ უკანასკნელის მიწა-წყალზე ახ.წ. II საუკუნეში განლაგებული იყო აბაზგების, აფსილებისა და სანიგების სამთავროები.² სტრაბონი (ძვ. წ. 64–ახ.წ. 24 წწ.) და პლინიუსი (23–79 წწ.) აფხაზეთის ტერიტორიაზე მსგავს პოლიტიკურ წარმონაქმნებს არ იცნობენ. მათ შორის მხოლოდ პლინიუსი ასახელებს აფსუას ტომს და იმასაც კავკასიის ჩრდილოეთით კასპიის ზღვისაკენ ვოლგის შეერთების სიახლოვეს.³ ნაკლებად დასაშვებია, რომ პლინიუსის აფსუებს კოლხეთის ტერიტორიაზე მცხოვრებ აფშილებთან რაიმე საერთო ჰქონოდათ, გარდა

¹ Дьяконов И.М. АВИИУ.-ВДИ, 1951, №2, с. 279.

² თ.ყაუხჩიშვილი. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, თბ., 1983, გვ. 159.

³ ნ. ფოფხაძე. სიმართლე უნდა ითქვას თუ ასეთია, გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1994, 20 აპრილი.

სახელთა ფონეტიკური მსგავსებისა. აფშილთა ტომის კავშირი კი აბეშლასთან დასაშვებად მიგვაჩნია. თუმცა ყუბანისპირეთში თუ მის აღმოსავლეთით მოსახლე აფსუების (?) შესახებაც შეიძლება იგივე ითქვას ტოპონიმიკური მასალების განხილვის საფუძველზე, კერძოდ, მდინარე ყუბანის ძველი და ახალი სახელების ლინგვისტური ანალიზის საშუალებით. კლავდიოს პტოლემეაიოსის (100–175 წწ.) მიერ დასახელებული ყუბანის უძველესი სახელი ვარდანი–არდონი¹ შეიძლება აიხსნას ქართული ენის ლექსიკური ფონდის გამოყენებით.

არდონი-ში (ართონი) შეიძლება გამოიყოს ფუძე არდ (ართ), რომელიც მეგრულია და ქართულში ერთ–ს აღნიშნავს. ართ (ერთ) ქართველურ ენებში ნიშნავს პირველს, მზეს, კავშირი აქვს სიტყვა არდადეგთან, არდა–ანთა–ორთა კოლხურ მითოსში–ნადირთ მფარველი ღვთაების სახელია.² არდა (არდინი) ქართველურ სამყაროში (ურარტულში) მზის ღვთაებაა;³ არდინის მზის ღვთაების საკულტო ადგილია ქალაქი არდინი (მუცაცირი), არდი, არდანი, არდევანი ქართული ადამიანის საკუთარი სახელებია, არდიძე, არდი-შვიდი, არდია, ვარდანი, ვარდია, არდაზიანი, ართიანი, არდაშელი, არტონია საქართველოში ფართოდ გავრცელებული გვარებია.⁴ სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში იყო მდინარე სახელით არდინეოსი, ძველი ქართული ქალაქებია: არტაანი, არტანი, არტანუჯი, ართვინი. დაიაენი–დიაოხის შემადგენელი ოლქისა და მისი ცენტრის

¹ Гамахария Дж., Гогия Б., Абхазия - историческая область Грузии, Тб., 1997, с. 174.

² იეჯავახიშვილი. თხზულებანი, ტ. I, თბ., 1979, 155, 170.

³ Март Н.Я. Язык и общество. Лен., 1934, с. 355; Март Н.Я. Основные вопросы истории языка, Лен., 1937, с. 41.

⁴ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ–სახელები, II, თბ., 1999, გვ. 628, 674, 820–821; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, თბ., 1988, გვ. 485, 508.

სახელი არდარა (ვარდარა)–უარდა–ვარდა, არდარაკიხი, ურარტუს ტერიტორიაზე არდარაფშა¹ და სხვა მრავალი საქართველოს ტერიტორიაზე, რომლებიც დასტურდება წერილობითი ძეგლებით.²

ამ მდინარის თანამედროვე სახელი მომდინარეობს ასევე ქართული სიტყვებისაგან ყრუ–უბანი, ყრუ–აბანი, სიტყვასიტყვით ყრუ (უხმაურო, უსიცოცხლო) მხარე. ყრუ–ყურ მეკლევართა განმარტებით ნიშნავს ბნელს, გაუვალს, უღრანს, როგორც შავი ტყე: უღრანი, ბნელი, ხშირი, გაუვალი, ტვერით დაფარული ტყე.³ ეს მხარე, სადაც ყუბანი მოედინება, წარსულში მართლაც მიუდგომელი, ტყით დაფარული, მიყრუებული მხარე იყო. უბანი–აბანი ქართველურ ენებში (საკუთრივ ქართულსა და მეგრულში) მხარეს, კუთხეს ნიშნავს. ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ აღნიშნული მხარე (ავხაზეთი, ყუბანისპირეთი) უძველესი დროიდან მოყოლებული ჯერ სვანების სამყოფელს, ხოლო შემდეგ, მოგვიანებით, სამეგრელოს სამთავროსა და საქართველოს სახელმწიფოში შემოდიოდა, რასაც არაერთი იტალიური (ლათინური) რუკა ადასტურებს.⁴

არისტოტელეს (ძვ. წ. IV ს.) მეტეოროლოგიაში (V, 19) მდინარე ყუბანი მოიხსენიება კიდევ ერთი სახით – ჰიპა-

¹ ს.გოგიტიძე. დაიაენი–დიაოხი (ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის), ბათ., 2006, გვ. 124, 126.

² გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. II, თბ., 1941, გვ. 12; ი. ბაგრატიონი. ქართლ–კახეთის აღწერა, თბ., 1986, გვ. 34, 47, 51, 52, 68, 70.

³ გ. ბედოშვილი. ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით–ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, I, თბ., 2002, 403.

⁴ Гамахадия Дж., Гогия Б., Абхазия-историческая область Грузии, с. 845, 486, 847; პ.ცხადაია, ვ.ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი თბ., 2003, 257.

ნისი (ჰიფანისი)¹. ასევეა სტრაბონთანაც.² იქვე კომენტარებში განმარტებულია, რომ ის შეესაბამება თანამედროვე ყუბანს.³ ამ მდინარის სახელს კავშირი აქვს საქართველოს ტერიტორიაზე (კოლხეთში) არსებულ მეორე მდინარესთან – ჰიპოსი, რომელიც ფასისის (რიონი) შენაკადია.⁴ იგი ცხენისწყლად არის მიჩნეული.⁵ მაშასადამე, ყუბანის სახელი ჰიპანისი და კოლხეთის ჰიპოსი ერთმანეთთან კავშირშია იმ განსხვავებით, რომ პირველში -ან სუფიქსი დასტურდება, რომელიც თავისი წარმომავლობით ქართველურია. მსგავსი სუფიქსით ნაწარმოებია უძველესი დროიდან დღემდე ქართველური ტომების, ქვეყნების, ოლქების, ადამიანის საკუთარი სახელები და გვარები. ეს იმდენად ცნობილი ფაქტია, რომ მაგალითების აქ მოტანას არც კი საჭიროებს. მდინარე ყუბანს ანტიკურ წყაროებში რომ ჰიფინისი – ფასისი ერქვა, ეს სხვებსაც აქვთ აღნიშნული.⁶

მდინარე ყუბანს ბიზანტიელი მწერალი კონსტანტინე პორფიროგენეტი უკრუსს ეძახის. ეს უკანასკნელი იმ დროს ყოფდა საქართველოს ოლქს ჯიქეთის ტამატარხისაგან (ტმუტარაკანი).⁷ ტერმინი უკრუსი უნდა შედგებოდეს ორი ქართული სიტყვისაგან: უკუ, ნიშნავს უკუღმას, საპირის-

¹ თ.ყაუხჩიშვილი. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, II, თბ., 1969, გვ. 42, 148.

² Страбон. География, в 17 книгах, перевод Г.А. Стратановского, Лен., 1964, с. 470.

³ იქვე, 862.

⁴ იქვე, 472, 474.

⁵ თ.ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 141.

⁶ გეორგიკა, I, 1961, გვ. 81.

⁷ Гамахария Дж., Гогия Б., Абхазия - историческая область Грузии, с. 196.

პიროს.¹ მეორე რუხი-მუქს, ნაცრისფერს.² მისი შინაარსი იქნება გამდინარე უკუდმა, საპირისპიროდ (რადაციის მიმართ), რუხი, მუქი, ნაცრისფერი მდინარე (წყალი). გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ქართულ ენაში უე³ (რუსულად – уе) დაუმუშავებელ მიწას, ყამირს ნიშნავს; აქედან გამომდინარე უე-რუხი (უე-რუხი) შეიძლება ნიშნავდეს დაუმუშავებელ, რუხ მიწას. თუმცა, შესაძლებელია ტერმინ უერუხს მიეცეთ შემდეგი ინტერპრეტაცია, უერუხის პირველი სამი ბგერა (უერ) ტერმინ ყუბანის ახსნის ჩვენეულ შინაარსს ესადაგება. ამ ნაწილში შეიმჩნევა უ-ს გადანაცვლება თავში, ასე მაგალითად ყრუ (ერუ)→ უერ (უერ), ხოლო კ-ს ყ-რულ ქცევა უცხო აფრიკატის (ყ) გამო მოხდა, რადგან ბევრმა ენამ არ იცის ყ-ს არსებობა. ან შეიძლება თავკიდური უ სულაც იყოს პრეფიქსი ო-ს შესადარი, როგორიც ახასიათებს ქართველურ ენებს და განსაკუთრებით მეგრულს, თანაც ო-სა და უ-ს მონაცვლეობა ქართველურ ენებში ხშირია. რაც შეეხება ხი სუფიქსს ისიც ქართველურია და მრავლობითობის აღმნიშვნელს წარმოადგენს, ან ხი კუთვნილებითი სუფიქსია. იგი დაახლოებით ასევე ქართველურ ტერმინს – უბანს შეეფარდება. მაგალითად, მდინარე ჭოროხი, ადგილთა სახელები ურარტული ზაბახა (ჯავახი), დიაოხი (ტაოხი) უიტერუხი (ოდრხე) და ა.შ.

მკვლევართა გადმოცემით, ძვ. წ. VI-IV საუკუნეებში ყუბანსა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე ბინადრობდნენ აფხაზურ-ადიღეური ტომების უშუალო წინაპრები – კერკე-

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბ., 1986, გვ. 428.

² იქვე, გვ. 380.

³ იქვე, გვ. 435.

ტები, ჯიქები, ტორეტები და სხვანი.¹ ჩვენ დაესძენდით, რომ თუკი ეს ტომები მართლაც ადიდეს გვარტომებს ეკუთვნოდნენ, მაშინ საიდან გაჩნდა ყუბანის უძველესი და ძველი სახელები, რომელთა სემანტიკა ქართველური ენების გამოყენებით აიხსნება, თანაც არა ერთი და ორი. ზოგჯერ ის გარემოება ავიწყდებათ, რომ აღნიშნულ მიდამოებსა და მის მოსაზღვრე მხარეებში უძველესი დროიდან მოყოლებული მოსახლეობდნენ ტომები, რომელთაც მეოტებს უწოდებდნენ, ხოლო აზოვის ზღვას – მეოტიის ან მეოტიდის ტბას, საიდანაც იწყებოდა კოლხების საცხოვრისი.² მეოტები აზოვის ზღვისპირეთში მოსახლეობდნენ.³ მეოტი ხომ ქართული სიტყვაა და მომთაბარეს, მოხეტიალეს ნიშნავს. მაინც რად უნდა იყოს ყუბანის სახელი უცხო წარმომადგენლობისა, როცა მისი მიდამოები ეგრისის საზღვრებში შემოდიოდა. ლეონტი მროველით თუ მისი წყაროთი, ასე ყოფილა აღექსანდრე მაკედონელამდეც.⁴

ძველ საქართველოში ადიდეებს ქაშქების სახელით იცნობდნენ. სვანები დღესაც მათ ამ სახელით მოიხსენიებენ. როგორც ჩანს, ამ ტერიტორიაზე ქაშქებს (ქართველურ ტომს) შეერწყა მოგვიანებით მოსული ადიდეველები და შესაძლებელია ამ უკანასკნელთა ენამ გაიმარჯვა. არ არსებობს საბუთი იმის შესახებ, რომ მცირეაზიელი ქაშქაბეშლაები ადიდეურ–აფხაზური მოდგმის ხალხი იყო.

¹ ლ.ურუშაძე. თურქი მეცნიერები სვანეთის შესახებ, ჟურნ. მნათობი, 1991, №6, გვ. 125.

² Даватур А.И. и др. Народы нашей страны в „истории“ Геродота, М., 1982, с. 83, 149.

³ Страбон. География, с. 468.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990, გვ. 550.

პირიქით, ისინი ქართველური (მეგრული) ტომები იყვნენ,¹ რაშიც ნათლად დაერწმუნებით ჩვენი მონოგრაფიის სრულად გაცნობის შემთხვევაში. როგორც ყუბანისპირელი მოსახლეობის წინაპრები, ისევე ბალყარები და ყარაჩაელები თავიანთი წარმოშობით სვანები არიან. არა მხოლოდ თანამედროვე აფხაზეთი, არამედ სხვა მიმდებარე ტერიტორიებიც სვანებს და სხვა ქართველურ ტომებს ეჭირათ.² ბალყარეთში სვანები ოთხი საუკუნის წინათ რომ ბინადრობდნენ, საამისო მრავალფეროვანი მასალები მოგვეპოვება.³ სტრაბონის, პტოლემეაიოსის და მენანდრეს (VI ს.) მონაცემები ამ მხრივ სარწმუნოა. მენანდრეს გადმოცემით, სვანები მოსახლეობენ კავკასიის გარშემო.⁴

ყოველივე ამას ადასტურებს არა მხოლოდ ტერმინთა ფონეტიკური სიახლოვე, არამედ სახელწოდებათა ზუსტი ანალოგია, და, როგორც ჩანს, მათი სემანტიკური და ეტიმოლოგიური მნიშვნელობები.

თუ შევადარებთ ტერმინებს აბეშლასა და აფშილს (ან მის ნაირსახეობებს: აფსილი, აბშილეთი) დავინახავთ, რომ ასურულ, რომაულ და ქართულ სახელწოდებებს შორის განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ როგორც ერთ ტერმინში, ისე მეორეში აკლია თითო ხმოვანი. კერძოდ, აბეშლა—ში შ—ს შემდეგ ი, ხოლო აფსილ—ში ფ—ს შემდეგ ე. უძველესი და მოგვიანო ხანის ტერმინები უნდა

¹ ს. გოგიტიძე. ტერმინ აბეშლას წარმომავლობისათვის. — სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 2008, გვ. 38-58.

² მჩართოლანი. დასავლეთ საქართველოს მაღალმთიანეთში სვანთა თავდაპირველი დასახლების საკითხისათვის.—მაცნე, ისტორიის... სერია, 1992, №2, გვ. 71, 80.

³ Баразбиев М.Н. Этнокультурные связи балкарцев с соседними народами, Налчик, 1999, с. 41; Кучмезов Б. Из истории грузино-балкарских отношений. — АЭФ Кавказа, Тб., 2010, с. 465.

⁴ ს.ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, III, თბ., 1936. გვ. 221.

აღდგეს, როგორც აბეშილა და აფესილი. სახელწოდებებში აბეშლასა და აფსილში ხმოვნების ამოვარდნა, ერთ შემთხვევაში ფუძისეული (ე) და მეორე შემთხვევაში ი-ს, განაპირობა ფუძისეულ ბეშ-ფეშ-ზე ა პრეფიქსისა და ილ(ლა) სუფიქსის დართვამ.

მოგესხენებათ ილ-ლა-ელ-ლია ქართველური სამყაროს სუფიქსებს წარმოადგენენ და ისინი უძველესი დროიდან დღემდე აწარმოებენ როგორც ტოპონიმებს (ქვეყანათა, ოლქთა, ქალაქთა სახელებს), ისე ადამიანის საკუთარ სახელებს, გვარებს და ა.შ. ამ რიგის მაწარმოებლებითაა ნაწარმოები თავად ქაშქა-აბეშლას სამყაროში დადასტურებული ტოპონიმები და ადამიანის საკუთარი სახელები: ფათალია, ფიქურიალი, ასხარფაია, თულმალია, ითილი, საფალი, ასხაფალა, ფიფალილა, ხიმუილი, დათილი, სუნაილი, საუსილი, ციფილი და სხვა. მსგავსი მაწარმოებლებით გვაქვს ტოპონიმები ურარტულ-ქართული სამყაროდან, რომელთა სემანტიკა გაიგება ქართველური ენების გამოყენებით. ესენია: ლახირხილა, შაშილუ, ხუშალ(ხი), უბურდალი(ხი), ანზალია, არგიშტიხინილი, მენუახინლი, გურკუმელი, დიულა, იცალა, ხალილა, ცუდალა, სიფლია, მეტალუ და სხვა.¹ ანტიკური და ფეოდალური ხანის წერილობითი ძეგლებიდან ცნობილია ქართული ტოპონიმები, ეთნონიმები, ადამიანის საკუთარი სახელები და გვარები: ფაფალა, სათალა, მაწალა, ალაბალა, არდაშელი, გეგილი, გოდეშელა, დადაშილი, ქარცხალია, კაშაშელი, ჯინალი, ქართლი, ქართველი, ლაჰილი, ქართნილი, სავაილი, ქაქუ-

¹ Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи, М., 1960; Арутюнян Н.В. Биайнили (Урарту), Ер., 1970.

ჩელა, ადილა, დედილი, თუალია, მარმელა, შედლა, კოპილა და სხვა მრავალი.¹

თანამედროვე საქართველოში არსებული ტოპონიმები, მიკროტოპონიმები და სახელ-გვარები: ბოგილი, ბრილი, ბარდნალა, ბედელი, საყულია, ჭარნალი, არდაშელია, ახალაია, ბასილაია, ბერსელია, ბურძგლა, გაბელია, გიშელი, კვაშალი, ბაბილა, ბერულა, ბროლა, ამბროლა, ამურველა, ბასილა, დათილი, გოგილა, თამილა და სხვა მრავალი.²

მაშასადამე, ტერმინ აბეშლა-აფსილში გამოყოფილი ლილა, ილ სუფიქსები ქართველური მაწარმოებლებია. გერჩება აბეშ და აფს, შესაძლებელია აბაშ, აფეს, აფას, აფშ, აფეშ და ა.შ. საკვლევ ტერმინში აბეშ რომ ფუძე უნდა იყოს, ამას სხვა ქართველურ სამყაროში გავრცელებული გარემოებებიც ეთანხმება. პირველი ქართველი ქრისტიანი მეფის მირიანის (307–361 წწ.) მამის მამას, ქართველთა მეფის, ასფაგურის ქალიშვილს აბეშურა ერქვა.³ სახელი თავისი შემადგენლობის მხრივ ქართული უნდა იყოს, თუნდაც იმის გამო, რომ მასში თვალნათლივ ჩანს -ურ სუფიქსი, რომლითაც ნაწარმოებია უძველესი დროიდან დღემდე არაერთი ქართული გეოგრაფიული სახელწოდება (ქვეყანა, ოლქი, ტომი, ქალაქი, სოფელი) და ადამიანის საკუთარი სახელები და გვარები. ასეთებია: ხევსური, ხე-

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 482, 494, 504, 569; ნ.ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია, ბათ., 2000, გვ. 206, 236; პ.ცხადაია, ვ.ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, გვ. 182, 184, 263; ჩილდირის ეალეთის ჯაბა დაუთარი, თბ., 1979, გვ. 123, 162, 194.

² ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, თბ., 1999, გვ. 618-883; ს.მაკალათია. თუშეთი, თბ., 1983, 171-172; ი.ბეჭირიშვილი. აჭარის გეოგრაფიულ სახელთა ლექსიკონი, ბათ., 2001, 61-62; გ. ბედოშვილი. ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, I, თბ., 2002, გვ. 76, 337.

³ ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, 64.

სურეთი, თუშური (ერი), კელასური, პითური, მაღიტასკური, გუნდაური, ბუღაური, იაკობაური, მუხური, ჩოღაბაური, წიწამური, ოღადაური, არტური, აკაური, ხეცაური, ცაბურა, ბაკური, ფითელაური, მახაური, ჯაბაური, აფციაური, გოგოლაური, ხოშარაული ჯიქური, სედური (სარდური) ცილიბური, უდური ეთიუნი, ფითაური და სხვა მრავალი.¹

ეთნონიმ აბეშალასა და საკუთარ სახელ აბეშურასთან ძალიან ახლოს დგას ტოპონიმი აბიშირა, რომელიც საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ სასაზღვრო ზოლში, იაღბუხის დასავლეთით მდებარეობდა.²

განვიხილოთ ფუძე აბეშ. როგორც ვთქვით, უძველესი დროიდან მოყოლებული, საქართველოსა და მის სამეფოსამთავროებში ტრიალებს ამ ფუძე-ძირის მქონე სახელები და გვარები. ამის ერთ-ერთი დასტურია ის, რომ აბეშლა ქაშქას სინონიმია თუ მისი ერთ-ერთი ძირითადი ტომი. იგი, როგორც აღინიშნა, მოიხსენიება ასურულ ლურსმულ ტექსტებში, შემდეგ ანტიკურ ხანაში მეორდება, მისი მსგავსი სახელი აფსილის (აფსილია) ფორმით კოლხეთის (ეგრისის) ჩრდილო-დასავლეთ მონაკვეთზე. იგივე სახელი აბეშურა ჰქვია IV ს. 80-იან თუ 90-იან წლებში მოღვაწე ქართლის მეფის ასფაგურის ქალიშვილს. შემდეგ XII-XVIII საუკუნეების ძეგლში “ტბეთის სულთა მატინანეში” მოხსენიებულია გვარები: აბესალამეთი, აბესალამისძე, აბესალამური.

¹ოსმალური დოკუმენტური წყაროები საქართველოსა და ამიერკავკასიის შესახებ (XVII-XVIII სს.), წ. II, თბ., 1989, გვ. 210, 346, 393; საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, თბ., 1990, გვ. 123-142; ნ.ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია, გვ. 164, 168; იბეჭიოშვილი. აჭარის გეოგრაფიულ სახელთა ლექსიკონი, გვ. 63, 69, 74; Гиоргадзе Гр. Вопросы общественного строя хеттов, Тб., 1991, с. 66; Кавказско-ближневосточный сборник, Тб., 1984, с. 77.

² დ. პაიჭაძე. საქართველოს ეროვნული დამოუკიდებლობის კომიტეტის პოლიტიკური მოღვაწეობისათვის. – ანალები, თბ., 2000, №1, გვ. 117, 119.

აღნიშნული გვარების შთამომავლები ახლაც ცხოვრობენ ქვემო აჭარის სოფლებში, კერძოდ, აჭარისადმართში, სადაც აბესლამიძეების უბანია, ახალშენში, ორთაბათუმში, მეჯინისწყალში, ბათუმში.

ქართული გვარი აბესლამიძე და სხვანი, როგორც ჩანს, ადამიანის საკუთარი სახელიდან აბესალა თუ აბეშალადან მომდინარეობს. თავდაპირველად აბესალა (აბეშალა), შემდეგ ფორმდება მა(მი) სუფიქსით და იქმნება აბესალამი (აბესალომი). მი (ომ თუ უმ) მაწარმოებლით ცნობილია ქართული გვარსახელები, ტოპონიმები და ეთნონიმები: სოხმი (სუხმა), ქარიმა (ქარიმატი), კაპრეშუმი, ბათომი, ღორჯომი და სხვა მრავალი. იბეჭირიშვილის გადმოცემით, შუშმერეთში ყოფილა განთქმული ტაძარი ებესლამ-აბესალამის სახელწოდებით.¹ ი.მაისურაძის მიხედვით, აბესლამიძე საკუთარ სახელ აბესლამიდან უნდა იყოს წარმომდგარი, რასაც ასევე საკუთარ სახელ აბესალომს ადარებს.²

სვანეთის წერილობით ძეგლებში დასტურდება გვარები და სახელები: აბესალომი, აბესალამი, აბესლამიძე, აბესაძე, აბესა, აბზანი, ბეშქენ ბესიანი, ბესია, ბისელინა, ბესი.³ იმ შემთხვევაში, თუკი ა-ს პრეფიქსად მივიჩნევთ, ისეთსავეს, როგორც ქართულ ტოპონიმებსა და ეთნონიმებს ახასიათებთ, როგორიცაა: აჭარა, აწყური, აჭი, აცი, აფსაროსი, აბაზგუნ, აბილიანიხი, – მაშინ აბეშლას ფუძედ ბეშლა თუ ბეშილა-ც უნდა განვიხილოთ.

თანამედროვე საქართველოში გავრცელებულია გვარები და სახელები, რაც იმის მოწმობაა, რომ საკვლევი ტერმინი მჭიდროდაა დაკავშირებული ქართულ სამყაროსთან, კერ-

¹ იბეჭირიშვილი. აჭარის ისტორია გვარსახელებში, ბათ., 1996, გვ. 11.

² ი.მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, თბ., 1979, გვ. 16.

³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, თბ., 1988, გვ. 490.

ძოდ: აბაზადე, აბაშელი, აბაშია, აბესალამიძე, აბესაძე, აბესიძე, აბშინაშვილი, აბსაგა, აბსანძე, ბესარიონი, ბეშქე, ბესელია, ბეშიძე და სხვა მრავალი. გვარი აბესლა-მი-ძე (აბეშლა-მი-ძე) ზუსტი პროტოტიპია სატომო სახელის აბესლა-აბეშლა-სი, რომელიც შესაძლებელია უკავშირდებოდეს მეგრულ აბეს, რაც ამბავს ნიშნავს.¹ შესაძლებელია მოსაუბრეს, ამბავის მიმტანს?

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ტბეთის სულთა მატია-ნეში მოხსენიებულია გვარი ბერსელეთი და შუახევის რაიონში სოფელი ბესელაშვილები, რომლებიც საკუთარი სახელიდან ბესელა-ბერსელა-დან მომდინარეობენ. პირველ შემთხვევაში, გვარი ნაწარმოებია ეთ სუფიქსის დართვით, რომელიც ძველი ძველი დროიდან მოყოლებული, აწარმოებდა ქართულ გვარებსა და ტოპონიმებს: აბუქეთა, მცხევა, შავშეთი, კლარჯეთი, ლაზეთი, ბელღეთი, ჯავახეთი, თავად აბესლამეთი, გოგლაეთი, გოგანეთი, გვიანეთი, დავლაეთი, ზარქიეთი და მრავალი სხვა.²

რა სემანტიკის მატარებელია აბეშ-ბეშ ფუძე-ძირი?

ქართულ ენაში აფშარა-სულგუნის, ე.ი. ყველის ყალიბია, აფშლეკა-ფეხის აწევა, ბესა-კარტოვილის შესანახი მშრალი ადგილი მიწაში, ბეჩი (←ბეში?)-ღენჩი, მოსულელო, უჭკუო, ბზე-მზე, ბსხილ-საქონლის მკბენარი, პასად (→პასად→ ბაშად?)-სოლი, ფსვალ (ბშუალ) სოლი ხარაზის იარაღი, ფეს (ბეს?) – ფესვი.³

მეგრულ ენასაც მოეპოვება ტერმინ აბეშლასთან ახლოს მდგომი სიტყვები: მაგალითად: აბეს – ამბავი, აბშირა –

¹ ო.ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, თბ., 2001, გვ. 162.

² ი.ბექურიშვილი. ამას შენზე ამბობენ აჭარავ, ბათ., 1995, გვ. 140-141; მისივე, ი.ბექურიშვილი. აჭარის გეოგრაფიულ სახელთა ლექსიკონი, ბათ., 2001, გვ. 136, 150, 211.

³ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, 44, 70, 71, 540.

სულგუნის ჩასადები ჩარჩო, აფშარა – ულაგმო აღვირი, აფშარა – ხის ჭურჭელი (სულგუნის ჩასაწყობად), აბხა – ბეჭი და სხვა.¹

აბეშლას ფონეტიკურად კარგად უდგება მეორე ვარიანტული სატომო სახელი აბშილი – აფსილი და გეოგრაფიული სახელწოდება აბშილეთი და აფსილეთი. გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, რადგან ეთნონიმ აფსილ–აბსილეთში გამოიყოფა ფუძე – ძირი ფშ (ბშ), სწორედ ეს გახდა ამ სატომო სახელის აფხაზურ–ადიღეური ხალხისადმი მიკუთვნილების მიზეზი. გასაგებია, რომ ფშ (ს) აღნიშნულ ენებში წყალს აღნიშნავდა, მიუხედავად იმისა, რომ ქართველურ ენებში ფშ და მისი ნაირსახეობანი წყალს, ხეობას, ფსკერს, ძირს და ა.შ. ნიშნავს, – არ იქნა გათვალისწინებული ამ ეთნონიმის სემანტიკის დადგენისას. ფს–ძირიანი ქართული სიტყვებია: ფსორ – მდინარის მიერ დატოვებული კალაპოტი, ფსკერი – ჭურჭლის, ზღვის ან მდინარის ფსკერი, ფშა – მდინარისაგან ახლო გამოდენილი წყარო, ფშანი – იგივეა, რაც ფშა, ფშალა – სვია, აფუშილ–აფუშულ–აფუშული, ფშატ, ფშატალა, ფსელი, ფაშ, ფას, ფაშა და ა.შ.²

მეგრულში ფსილა – ქვიშას, სილას აღნიშნავს, აფშარა – ხის ჭურჭელს ყველისთვის, ფსალ–სოლი, ფსელა – შარდი, ფსინა–სმენა, გრძნობა, ფსორო–სოლი, ფსუ–ხელი, ფსორი–წყლის ვიწრო სადინარო ტყეში, ფაშთიაშ–ჭა.³ აფს (აბშ, აბხ) და მისი ნაირსახეობათა კვალი აშკარად ჩანს

¹ ო.ქაჯაია. მეგრულ–ქართული ლექსიკონი, I, თბ., 2001, 162, 164, 199.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, თბ., 1962, გვ. 46, 188–192, 219–224; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 44, 449; ჰ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 1990, გვ. 301.

³ ო.ქაჯაია. მეგრულ–ქართული ლექსიკონი, III, თბ., 2002, გვ. 111.

უძველეს ქართველურ სამყაროშიც, კერძოდ, შუმერში. ამ ქვეყანაში აბზუ – მტკნარი წყლის ღვთაებაა, მცოდნე მამაა.¹

სვანურ მითოლოგიაში აფსათი ნადირობისა და ფრინველთა განმგებელი ღვთაებაა. იგი თავისი ფონეტიკური აგებულებით ახლოს დგას ბერძნული მითის “არგონავტების” პერსონაჟ-აფსირტესთან. თ. მიბჩუანის აზრით, აფსირ (ტე) აფსატის ბერძნული წარმოება უნდა იყოს.²

მიიჩნევენ, რომ ქართული ტომების განსახლების არეალში არსებული მდინარეები, რომელთაც ძველად ეძახდნენ ფასის-ესეც აფსურია. ასეთი სახელის მდინარეებს თანამედროვედ ჰქვია რიონი, ყუბანი, არაქსი, ჭოროხი. დადგენილია, რომ აღნიშნულ მდინარეთა მიდამოებში უძველესი დროიდან 19–20 საუკუნემდე და ზოგიერთ მათგანში ამჟამადც ქართველური ტომების შთამომავლები მოსახლეობენ: კოლხები, ღაზები, ფასიანები, კულხახადი, უღთუზა, ხოტენა (ოტენა, ტაონი), სპერები, ჰენიოხები, აზანი, ერიკუახი, დაიაენი–დიაოხი, ხალიბები, აბნულუანი, აბილიანისი კლარჯები, იმერლები, აჭარლები და სხვები.³

საქართველოში გავრცელებულია ფს–ფშ–ფაშ–ფეშ ძირიანი ტოპონიმები: ფშავი, ფშავეთი, ფასის მთა, ქალაქი, ბასიანი, ოლქი ბასიანი, ბეშუმში,–აქედანაა ტომის სახელი ფასიანები, მდინარე ფასისი, ეს იგივე არაქსი, რახსი, არეზია, აფსარუნტი (გონიო), აფსარი (ჭოროხი), აკამფსისი

¹ მ. ხომერიკი. ზესთამნური ცნობიერების სინდრომი, ჟურ. ჭოროხი, 2004, №9-10, გვ. 91.

² თ.მიბჩუანი. დასავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლების და კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1989, გვ. 347, 348.

³ ს.გოგიტიძე. დაიაენი–დიაოხი (ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის), ბათ., 2006; მისივე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია, ბათ., 2002.

(ჭოროხის რომაული ფორმა). ქართველური ტომის მუშქების ტერიტორიაზე არსებულ ასურულ წყაროებში დაფიქსირებულია ქალაქი ფსი თუ ფსა, ზუგდიდის რაიონში ღელესა და ხეობას ეწოდება ფსქაია, უბანს ღეაფშილე. სვანეთის წერილობით ძეგლებში ადამიანის საკუთარ სახელად დასტურდება ფსიმივა,¹ რაც თითქოს ქართულად იხსენება – წყალი, მდინარე მიდის. მაგრამ უფრო სარწმუნოა, რომ იგი იყოს ორი ელემენტისაგან შემდგარი მეგრული სახელი – ფსი და მივა//მუვა. ეს უკანასკნელი, როგორც ცნობილია, ქაშქურ სამყაროში ხშირია და ღვთაების (მუვა – ძალის, სიმყარისა და სიმტკიცის ღვთაება) სახელს აღნიშნავს. სამეგრელოში გვარია ოფსაია,² რაც თავისი გაფორმებით (ო-პრეფიქსითა და ია-სუფიქსით) აშკარად მეგრული ტოპონიმი. ჩვენს ქვეყანაში გაგრცელებულია გვარები: აფსნიძე, აფსავა, აფშილავა, აფშინაშვილი, ბასანაშვილი, ბასილაია, ბასილაური, ბასილაძე, ბაშარიძე, ბასიშვილი, ბეშიძე, ბაშარაული, აფჩილიანი, აფსარიძე და სხვა. სახელები: აფშინა, აფსა, აბსა, აბსეფი, აბშილა, ბესია, აბესალა, აბესა და სხვა.

უნდა აღინიშნოს, რომ უძველეს ქართულ ონომასტიკურ მასალებში, რომლებიც დაცულია ძველბერძნულ და მათზე დაყრდნობილ რომაულ წყაროებში, შეინიშნება ფსი (ფსა) ელემენტი. ეს სიტყვა, რომელიც ქართული სემანტიკის მატარებელია და ამის შესახებ უკვე ითქვა, ერთ-ერთი უძველესია არა მხოლოდ საქართველოსათვის, არამედ მთელი კავკასიისათვის. ამავე დროს, მაგანმა შეიძლება თქვას, რომ ისინი არის არა ქართული, არამედ ჩრდილო-კავკასიური ან სკვითურ-კიმერიული. ეს სიტყვები,

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 547.

² პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 327.

გარდა იმისა, რომ ლეგენდაში (მითი არგონავტების შესახებ) დაკავშირებულია კოლხეთთან (აია-კოლხეთთან), მისი თანხლები და მასთან კავშირში არსებული როგორც ონომასტიკური, ისე ტოპონიმიკური და სხვა ლექსიკური ერთეულები პირწმინდად ქართველური წარმომავლობისაა. აღნიშნული ლეგენდარული ამბავი განეკუთვნება ძვ. წ. XIII საუკუნეს და მოგვითხრობს კოლხეთის რეალურ ამბებს. ამ მითის მიხედვით, კოლხეთის მეფე აიეტს ჰყოლია და და შვილი, რომელთა სახელებში გამოიყოფა ფსი ელემენტი – აფსირტე, კალიფსო. ბერძნულ-რომაული წყაროები აფსირტეს აკავშირებენ დღევანდელი გონიოს ადგილზე არსებულ ციხე-ქალაქ აფსარის (აფსარუნტის) სახელთან. პლინიუსის მიხედვით, ახ. წ. 78 წლისათვის იგი მოქმედი ციხე-სიმაგრე ყოფილა. უფრო ძველად, ძვ. წ. IV საუკუნის ბერძენი ავტორის, ფსევდოსკილაქსის ცნობით, მდ. ჭოროხსაც იგივე სახელი (აფსაროსი) რქმევია. ეს სახელი, დამკვიდრებული ტრადიციით, ადგილს აფსირტეს აქ მოკვლის გამო დაერქვა. თანამედროვე მკვლევართა აზრით, აფსაროსი შეიძლება უკავშირდებოდეს სვანურ მითოლოგიაში ცნობილ ნადირთა და ფრინველთა გამგებელ ღვთაება აფსათის სახელს.¹

ჩვენი აზრით, აფს-ირტი იგივე აფს-არტი/აფს-ართი-დან უნდა იყოს წარმომდგარი და ნიშნავს: აფს – წყალი ან წყლის ღვთაება, ართ – პირველს, ერთს, მზეს. ყოველ შემთხვევაში ეს ასეა ქართველურ ენებში: ერთი-ართი-აშდი. არდი-არდინი ძველ ქართულ სამყაროში, როგორც ურარტულში მზის ღვთაება იყო. რაც შეეხება საკუთარ სახელ კალიფსოს, ისიც ორ ნაწილად უნდა დაიყოს – კალი-ფსო (კალი-ფსა). მისი პირველი ნაწილი კალი-კარი-ყარი უნდა

¹ ქართული ფოლკლორის ლექსიკონი, I, თბ., 1974, გვ. 57-58; თ. მიბზუანი. დასავლეთ საქართველოს ..., გვ. 347-348.

მომდინარეობდეს ან ყარი//მყარი-დან (ძველქართულად ნიშნავს ქვას) ან სიტყვიდან წყალი. შეიძლება კალი ქართული სიტყვა ქალის იდენტური იყოს. კალი მეგრული სახელია (შეადარეთ: კალა-ბერია, კალა-ძე). ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ, ჩვენი აზრით, მითში მოხსენიებული ადამიანის სხვა საკუთარი სახელები, ტოპონიმები და სიტყვებიც (ქვეყანა, ოლქი, ქალაქი, კუნძული და ღვთაება აია, კოლხეთი (ურარტულში - კულხახალი), აიეტი, ქალკიოპე, მედეა, მედი, იდია, პასიფაე, პერსე, კირკე, ეგიალე, ანგიტია, არპაგი, საწმისი, მოლი და ა.შ.) ქართველურია. საკითხავია, რატომ უნდა იყოს ფსა ელემენტარული სახელები აფხაზურ-ადიღეური?

აია სვანურში მიწისქვეშეთისა და მიწათმოქმედების ღვთაება იყო.¹ იგი გავრცელებული იყო როგორც კოლხეთში, ისე ურარტუს ტერიტორიაზე. კოლხეთის ტერიტორიაზე ძველადმოსავლურ და ანტიკურ ხანაში ცნობილი იყო სამეფო, ოლქი, ქალაქი და ღვთაება აიას სახელით. ურარტუს ტერიტორიაზე კი ღვთაება აია, ტოპონიმები: აიადი, უაიაისი, აიასუნი, აიალე, აიანი, დუაიანი, აიადამანიუ, აიატუნი, დაიაზუნი და სხვ.² აღნიშნული ღვთაების სახელს უკავშირდება ისეთი უძველესი ქართული სახელმწიფოების სახელებიც, როგორებიცაა დაიაენი³ და ხაიასა (ჰაიაშა).⁴ აიეტის სახელიც ამავე ღვთაების სახელიდანაა ნაწარმოები -ეთ ქართული სუფიქსით (აია-ეთ-ი). ქართულ

¹ თ. მიბზუანი. დასავლეთ საქართველოს..., გვ. 321.

² ეს ტოპონიმები თავმოყრილია ნაშრომებში: Манандян Я.А. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956; Арутюнян Н.Б. Биайнили (Урарту), Ер., 1970.

³ Гогитидзе С.Д. Локализация и этническая принадлежность стран Даиан-Диаоха. – АЭФ Кавказа, Тб., 2010, с. 403-404.

⁴ ს. გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხაიასა (ჰაიაშა), გაზ. აჭარა, 2002, 6 სექტემბერი, გვ. 6.

ენაში კიაპი ნიშნავს უმცირეს, ბეწვისოდენას, ციცქნას ან მცენარის ნორჩ ყლორტს.¹ მეგრულში კიოპი ნიშნავს პატარა, წრისებრ თეთრ ნიშანს საქონლის შუბლზე.² შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ძველად ამ ტერმინს ადამიანის მიმართაც ხმარობდნენ. აქედან გამომდინარე ქალკიოპე ნიშნავს პატარა, ციცქნა ქალს.

სახელები მედეა და მედი (მედი-კო) ყველასათვის ცნობილია. ისინი საქართველოში ძალიან გავრცელებულია. სავარაუდოდ, შეიძლება დაიყოს შემდეგნაირად: მე-დეა (მე-დაია) და მე-დი, როგორც ურარტუს მეფის სახელი მე-ნუა. ვფიქრობთ, რომ ფასიფაეს სრული ფორმა უნდა იყოს ფასიფაია, რომელიც ორი ნაწილისაგან უნდა შედგებოდეს: ფასი და ფაია. მათ სემანტიკაზე აქ აღარ შევჩერდებით, ვინაიდან ქვევით ამ საკითხზე ვრცლად ვისაუბრებთ. პერსე (ფერსე) სემანტიკურად შეიძლება უკავშირდებოდეს ფუძეს ქართული გვარისას ფერსელიძე (ფერსე-ლი-ძე) და, როგორც ჩანს, საკუთარი სახელის სახით გავრცელებული იყო მოგვიანო დროის საქართველოშიც. კირკე ნაწარმოები უნდა იყოს ისევე, როგორც მტკვრის ანტიკური სახელი კირ-ნ-ოს-ი და სოფლის სახელი კირ-ნ-ათ-ი. არაბები ნაწარმოებია იმავე ძირიდან, საიდანაც მდინარე ჭოროხის ერთ-ერთი უძველესი სახელი არპასოსი, რომლის შესართავთანაა მთა არფაზონი (სოფ. ერგეს მიმდებარე ტერიტორია). არპასოსი-ჰარპი ხეთურ და ბერძნულ სამყაროში ცნობილია როგორც ღვთაება. ვვარაუდობთ, რომ არპაგის იდენტური წარმომავლობისა იყო ქართლის მეფის არტაგის სახელიც. ბერძნული წყაროების საკუთარი სახელი იდია ასევე დაკავშირებულია ქართულ სამყაროსთან. ჭოროხის ხეობაში,

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 289.

² ო.ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, თბ., 2002, გვ. 147.

ოლთისისწყლის სათავეებთან არის სოფელი იდი, სტრაბონისეული იდეას (ტაოს ტერიტორიაზე). საქართველოში გავრცელებულია ქალის სახელები იდი, იდა და მათგან ნაწარმოები გვარი იდაძე.

ბერძნულ, რომაულ და ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენიებული კოლხეთის სინონიმია ურარტულ წყაროებში ორგზის დამოწმებული კულხახალი,¹ ანუ კოლხა. ჩვენი აზრით, ამ ტერმინში გამოყოფილი -ხალი იგივეა, რაც მეგრული ხალა, რომელიც ნიშნავს ხალხს, შობას, გაჩენას.² მაშასადამე, სახელწოდება განიმარტება, როგორც კოლას ქვეყნის ხალხი, ანუ კოლხას ხალხი. შედარებისათვის – ხალი – სა-ხალი – სახლი. ასე რომ, ხალი ქართულშიც ნიშნავდა (ამჟამად სა-ხლი) ხალხს, დინასტიასაც და მოდგმასაც. თავად ტერმინის ფუძე კოლ-კულ შეიძლება ნიშნავდეს: კულა – ვიწროყელიანი სასმისი, კულა – ხორბლის ჯიში და ა.შ. თ. მიბჩუანის აზრით, კოლას თავდაპირველი ფორმაა კალ-კალო, რაც ქართულ ენაში კალოს, ვაკეს, სწორ ადგილს ნიშნავს.³ საწმისი ს.-ს. ორბელიანის განმარტებით, იგივეა, რაც სა-წამ-ისი (შეად.: წამალი, წამწამი). ჩვენი აზრით, შესაძლებელია, რომ საწმისი სიტყვა საწმენდიდან მომდინარეობდეს. მოლი ქართული ლექსიკონის მიხედვით ნორჩი ბალახია.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ აღმოსავლეთ ქართული სახელმწიფოს – ქართლის, ანუ იბერიის 25-ე მეფეს “მოქცევაჲ ქართლისაჲს” ცნობით ასფაგური ერქვა,⁴ რომელიც

¹Меликишвили Г.А. УКН, М., 1960, с. 301, 304.

²ო.ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, თბ., 2002, გვ. 510.

³თ.მიბჩუანი. დასავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლების და კულტურის ისტორიიდან, გვ. 144-145.

⁴მოქცევაჲ ქართლისაჲს–შატბერდის კრებული, X საუკუნისა, გამოსაცემად მოამზადეს ბ.გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, თბ., 1979, გვ. 321.

III საუკუნის 80-იან თუ 90-იან წლებში მოღვაწეობდა. ეს მეფე “ქართლის ცხოვრების” გადმოცემით ქართლის 23-ე მეფეა. ანასეულ “ქართლის ცხოვრებაში”, რომელიც ქართლის ცხოვრების რედაქციებს შორის უძველესია, დამოწმებულია ამავე მეფის სახელად აფსაგური და არა ასფაგური.¹ ურარტულ სამყაროს დასავლეთით, ევფრატისპირეთსა და მის მიდამოებში, იქ, სადაც ქართველური ტომების მოსახლეობაა შენიშნული, ქუთა (შეადარეთ ქუთა-ის-ი), ურა (ურთა, ურაიანი), არანა (გა-არნი, არიან-ქართლი), ტაბა (ტობი, ტაბალი, ტობანიერი) და სხვა, მათ გვერდით იხსენიება პუნქტი აბისა.² ნარუთინიანი გვთავაზობს ამ პუნქტის შედარებას აბსიიასთან, თანამედროვე ჯებელ-ელ-აფს-თან (მარდინის ჩრდილო-დასავლეთით).³ უნდა აღინიშნოს, რომ ეს გარემოება შემთხვევითი როდია. ერთი ასეთივე ტოპონიმი ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე ჭანეთშია დადასტურებული (ეს ტერიტორია დღეს თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული). ჭანეთ-ლაზეთში ხომ მთლიანად ქართველები მოსახლეობდნენ და ამჟამადაც ასეთივე სურათია. ესაა სოფელი აბსო (აბსუ) ათინის უბანში.⁴ აქვეა სოფელი ნაფშითი (ძველი ნაფსაი). მასში უნდა გამოვყოთ ნა პრეფიქსი და ით სუფიქსი, ძირია ფშ-აფშ|ფს-აფს, რომლებიც იგივეა, რაც აფსილსა და აფსარ-ში გამოყოფილი ფუძე-ძირი. აქვეა პუნქტი ქაშკარი, რაც იგივეა ქაშ-ის (ქაშქის) კართ ან ქაშქა არ სუფიქსით. საქართველოს ისტორიულ ოლქში – შავშეთში მოგვეპოვება მიკროტოპონიმი ქაშათ, რომელთა სახით ქაშქების ნაკვა-

¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 59, შენ.

² Дьяконов И. М. АВИИУ.-ВДИ, 1951, №2, с. 313.

³ Арутюнян Н. В. Биайнили (Урарту), с. 277, ком. 374.

⁴ ი. სიხარულიძე. ჭანეთი, II, ბათ., 1979, გვ. 12.

ლვეი შეიძლება იყოს შემორჩენილი. აქვეა ქაშგილ, რაც შეიძლება ქაშგილ იყოს ან ქაშ(ად)გილ, ქაშქების ადგილი, სადგომი. ფსქაია, ლეაფშილე, სააფსა, ფსორი, ფშალო – ამ სახელებით სამურზაყანოს ტერიტორიაზე რამდენიმე მიკროტოპონიმი აღირიცხება და საქართველოში ალბად რამდენიმე ასეული. აფშილა დღეა ზერასოფელში, ქობულეთში, ხოლო შილა ტოპონიმია ჭანეთში.¹

მაშასადამე, აფს-აბისა-აბსიაია ქართული ტოპონიმები შეიძლება იყოს მხოლოდ. იქაა აფს ძირი (შეადარეთ აფსილი), აბისა (აბესა-ლა), აბსიაია (აბს-ილ-ეთ-ი). შევადაროთ ქართული გვარსახელები აბესი (აბესიძე) აბესანი (აბესანიძე), აბესა (აბესაძე), აბესალა (აბესლამიძე), აფსა (აფსავა) აფშილა (აფშილავა), აფშინა (აფშინაიძე), აბისა-ლა (აბისაშვილი) და სხვა. ტოპონიმში აბსიაია უეჭველია ია მეგრული სუფიქსი თუ არა, მაშინ სვანური აია, მიწათმფარველობისა და მიწისქვეშეთის დეოაება უნდა გამოიყოს. ია აწარმოებს მეგრულ გვარსახელებსა და ტოპონიმებს, მაგალითად: ბაბუტია, სიდონია, ათანია, ფაცია, ფაცაცია, თორია, შარია, შენგელია, ბასარია, დანია, ციხია, ფაშდია, წიფურია, ხაია, ანარია, მახუნჯია და ა.შ. მეგრულში ია (უა, ვა) სუფიქსი აღნიშნავს შვილს (ვაჟიშვილს).

გავიხსენოთ თავად ქაშქურ-აბეშლური ტოპონიმები და სახელ-დინასტიური სახელები: თათაშ-თურია, თაქაშ-თურია, თალი-ფაცია, ფიფია, მახარია, ფათალია შარია, თითია, თულ-მაღია, ფაია, თითია, თახან-თარია, ცითა-ხარია, ცას-ფია, შუხურია და ა.შ.² განა აღნიშნულის მიკუთვნდება შეიძლება იმ ხალხზე, რომლებიც გამოჩნდნენ 30

¹ ი.სიხარულიძე. ჭანეთი, II, გვ. 17; მისივე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, II, ბათ., 1959, გვ. 60.

² გ.გორგაძე. ხეთური და ასურული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აბეშლაების ეთნიკური წარმომავლობისათვის, ახალციხე, 2000, გვ. 15-17.

საუკუნის შემდეგ, როცა იმ დროს რუსეთის სტეპებში მხეცებივით, პირუტყვებივით დაძრწოდნენ. ამ სახელებსა და გვარებს ათეულ ათასობით ქართველი, სვანი და განსაკუთრებით მეგრელი, ლაზი, ჭანი ატარებს. სირცხვილია მსგავსი გაურკვევლობა...

აბეშლასა და აფსილის ეტიმოლოგიის კიდევ ერთი ვარიანტი გვინდა შემოგთავაზოთ. ამ შეხედულების მიხედვით, ტერმინი კომპოზიტიური სახელი უნდა იყოს და დაიყოს აბე-შლ, აბე-შილ, აფ-სილ და ა.შ. მით უმეტეს რომ ამგვარი დანაწევრებისათვის გვაქვს მიზეზი. შილ ქართულ ენაში, იგივეა, რაც მაზლის ცოლი, რძალი, ძმის ცოლი; შილა – ბამბის წითელი ქსოვილია.¹ იმ შემთხვევაში, თუკი ფუძე ხმოვანს არ შეიცავს, ე.ი. შლ – შეესაბამება, მაშინ ამავე ენაში შლუ-ს ჭკუანაკლებ კაცს ეძახიან.² აბ-აბეს რაობის გარკვევა შედარებით რთულია. თუმცა ძველი ქართული ადამიანის საკუთარი სახელებია აბა, აფა, აფაი, აფი, აბესალა, შილა, შალა (შეად.: შალაბერიძე, შალაისძე, შილაგაძე, შილაკაძე); შესაძლებელია აფს (აფშ) ღვთაების სახელი იყოს. შილა-ც სიკვდილის ღვთაების სახელია ზოგიერთ ქვეყანაში. ამაზე მიუთითებს ის გარემოება, რომ შილა, როგორც პირსახელი, საკმაოდ გავრცელებულია სამეგრელოში. ასე ჰქვია ლაგვილაფა შილა ძოკიას ძეს, რომელიც პაატა ცხადიას ერთ-ერთი ინფორმატორი იყო.³ აბეშლა-აბეშალა-ში გამოყოფილი შალა იქნებ მეორე ქართველური ტომის სახელში მათუშალა-ში არსებული ერთ-ერთი ელემენტის შალა-ს ტოლფარდია, თუკი, რა თქმა უნდა, სახელწოდებაში თუშ ძირი არ გამოიყოფა (შეად.: მა-

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 633.

² იქვე, გვ. 635.

³ პ. ცხადია. სამეგრელოს..., გვ. 178.

თუშ-ალ-ა). სტრაბონის (ძვ. წ. 64 – ახ.წ. 24) გადმოცემით იმ მთას, რომლიდანაც ეგვრატი და არაქსი სათავეს იღებენ აბი ჰქვია.¹ ამ მთის გვერდით დასახლებულან ენიანები, რომელთა სემანტიკაც ქართველურია. ენიანი ნიშნავს ცუდი ენის მქონეს, ენატლიკინას. აქვე ურარტულ ხანაში განლაგებული იყო ერთ-ერთი უძველესი ქართული სამეფოს დაიაენი-დიაოხის ოლქი აბნულუანი (ბიზანტიური აბნიკი, სომხური წყაროების აგნუნიკი).² იქნებ აბი ამ უკანასკნელის უსუფიქსო ფორმა იყოს. თუმცა ურარტელები (სვანური დინასტიით) ხშირად ორმაგი სუფიქსებით (მათგან ერთი ადგილობრივი) იხსენიებდნენ ქვეყნებს, ოლქებისა და ქალაქების სახელებს, ასე მაგალითად: კულხა-კულხახალი, კალბა-კაბილუხი, ხალდი-ხალდირიულხი, შირიმი-სირიშუთარა, უზანა-უზიანობითარნა და ა.შ.

აღნიშნული მთის სახელი აბი შეიძლება წარმოდგარიყო ადამიანის საკუთარი სახელიდან. ასე მაგალითად, აბა – ქალის სახელი იყო კილიკიაში.³ აბა ასევე ძველი ქართული სახელიცაა.⁴ სტრაბონის მიხედვით აბი მითური ტომია.⁵ როგორც ზემოთ აღინიშნა, აბისა ურარტუს ქალაქია, ხოლო აბისი სოფელია საქართველოში.⁶ უძველეს ქართველურ ენაში, შუმერულში, აბ, აბა მამას ნიშნავს (შეად. ქართული ბაბა, ბაბუა).⁷ ტერმინში ა – პრეფიქსია და ბა – მადალს ნიშნავს (შეადარეთ ურარტული ბაბანია).

¹ Страбон. География, с. 497, 500.

² ს.გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხი (ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის), გვ. 100-102.

³ Страбон. География, с. 628.

⁴ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 65.

⁵ Страбон. География, с. 271-275, 277, 278.

⁶ ი. ბაგრატიონი. ქართლ-კახეთის აღწერა, თბ., 1986, გვ. 43.

⁷ რ. გორდეზიანი. წინაბერძნული და ქართველური, თბ., 1985, გვ. 40.

შეიძლება აბე-შილი (აფ-შილი) მეგრული ენის გამოყენებითაც აიხსნას. ამ ენაში აბე-აბეს მეგრულში ამბავია. ღა (ელა-აღა)-ქართველური სუფიქსი. შესაძლებელია აბესა-აბასა-აბაშა საკუთარი სახელიც იყოს და შესაბამისად აბესას-აბეშას შთამომავლობას აღნიშნავდეს. მეგრულში შილ ქსოვილს აღნიშნავს.¹ დაახლოებით იგივეს ნიშნავს საკუთრივ ქართულშიც: შილ – წითელი სამოსი.² ფშაურ დიალექტში შილა ბამბის წითელი ქსოვილია.³ შილი, როგორც ადამიანის საკუთარი სახელი, გავრცელებული იყო სამეგრელოში, და, საერთოდ, ზანურ(მეგრულ-ლაზურ) სამყაროში, რის მოწმობაა სამეგრელოსა და ჭანეთ-ლაზეთში გავრცელებული ტოპონიმები: შილეთი, შილერიითი, შილა-რითი და სხვა. ქართული ენის დიალექტებში ასილა ნიშნავს კოდს. შილაია ერქვა ნაირი-ხუბუშკიის მეფის ქალაქს.⁴ ეს ტოპონიმი, ჩვენი აზრით, ასე უნდა დაიშალოს: ხუბუ-შკია, სადაც ხუბუ მეგრული საკუთარი სახელია (შეად. გვარი ხუბუა), ხოლო შკია – სეუას სახენაცვალი ფორმა. მაშასადამე, ხუბუშკია იგივე ხუბუსკუაა და შეესაბამება ქართულ ხუბუშვილს.

შილი, უძველესი ქართულის მიხედვით, რომელიც ურარტულ ლურსმულ ტექსტებს შემოუნახავს, შეიძლება შვილს, ძეს ან კიდევ შთამომავლობას ნიშნავდეს. ურარტუს მეფის არგიშტის (ძვ. წ. 784–764 წწ.) მონაცემებით მას დაუპყრია “ქვეყანა ზაბახაე-შილი” (Zabahaešili),⁵ რომელიც მდებარეობდა ქვეყნების ბიანსა (ქართული ოლქი და

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 260.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 1396.

³ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 653.

⁴ Дьяконов И.М. АВИИУ.-ВДИ, 1951, №2, с. 296.

⁵ Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи, с. 212; Арутюнян Н.В. Биайнили (Урарту), с. 191, ком. 32.

ქალაქი ბანა) და სირიმუთარას (ქართული შირიმნი, შირიმ-თა) შორის. ზაბახაე-შილი-ში სხვა რა უნდა იგულისხმებოდეს, თუ არა ზაბახას, ჯავახას შვილები, ე.ი. ზაბახას შვილის შთამომავლობა, ქვეყანა. კაპადოკიურ ფირფიტებში ხათების საკუთარ სახელებად გვხვდება ამ-შილი, ბურ-შილი, მურ-შილი, დუხე-შილი, დუხუ-შილი და ა. შ.¹

ამრიგად, ტერმინი აბეშლა ქართველურ სამყაროს შეიძლება დაუკავშირდეს. მას, ჩვენი აზრით, არავითარი კავშირი არ გააჩნია აფხაზეთის დამპყრობ აფსუა ტომებთან.

¹ გ. მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ. 208, 209.

ბარბინ აბაშლას აავშირი საქართველოს ისტორიულ და თანამედროვე ბარიბორიასთან

ცნობილია, რომ ძვ. წ. II ათასწლეულში მცირე აზიის აღმოსავლეთ ნაწილში მცხოვრები ქაშქა-აბეშლას ტომებს მრავალი სპეციალისტი (ნ. მარი, პ. უშაკოვი პ. უსლარი, ვ. სტრუვე, შ. ინალიფა, დ. გულია, მ. დიაკონოვი, გ. მელიქიშვილი და სხვები) აფხაზურ-ადიღეური მოსახლეობის წინაპრებად მიიჩნევდა.

ცნობილი მეცნიერები ერთხმად აღნიშნავენ, რომ ხეთური წყაროების ქაშქას ასურულ ღურსმნულ ტექსტებში ქაშქას ვარიანტად დამოწმებული აბეშლა შეესაბამება. გ. მელიქიშვილის გადმოცემით, ისინი აფხაზურ-ადიღეური წარმომავლობის ტომები უნდა ყოფილიყვნენ.¹ მსგავსი შეხედულებისაა ნ. არუთინიანი. იგი იზიარებს შეხედულებას, რომ ასურულ ვარიანტში ქაშქას ენაცვლება აბეშლა. ასე რომ ქაშქა და აბეშლა ერთი და იგივე ტომის სახელწოდებებია.²

მკვლევრები იმასაც მიიჩნევენ, რომ ასურული წყაროების აბეშლა და მოგვიანო ხანაში აფხაზეთის ტერიტორიაზე დამოწმებული ტომი აფსილი (აბშილი) ერთი და იგივე წარმომავლობის ტომებია და მათ შორის არა მხოლოდ ფონეტიკური, არამედ ეტიმოლოგიური კავშირიც არსებობდა. აქვე დავსძენდით, რომ იმავე ტერიტორიაზე,

¹ Г. А. Меликишвили. Наир-Урарту, Тб., 1954, с. 75-77; მისივე: К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 120, 168; საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965, გვ. 100.

² Н. В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), Ер., 1970, გვ. 34-35; დამოწმებულია E. Ebeling. RLA, I, с. 6.

სადაც ქაშქა-აბეშლას ტომები ბინადრობდნენ ანტიკურ ხანაში მოსახლეობდნენ ქართველური მოდგმის ტომები – მაკრონები, დრილები, ბეჭირები, მოსინიკები, მარები, ხალიბები, ტიბარენები, შკვითინები, სასპერები, ჭანები, ხალდეები და სხვები.¹ საკითხავია, საიდან გაჩნდნენ მრავალრიცხოვანი ქართველური (მეგრული, სვანური) ტომები აქ, თუკი ისინი ძველადმოსავლურ ხანაში არ მოსახლეობდნენ? თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქაშქური ტოპონიმებისა და ადამიანის საკუთარი სახელების (სულ მათი რაოდენობა 170–მდე) შესწავლა გვიჩვენებს მათი ქართველური (უფრო მეგრული) სამყაროსადმი მიკუთვნილების ფაქტზე.

სანამ გადავიდოდეთ ტერმინების “აბეშლა“-სა და “აბშილ-აფსილი“-ს ურთიერთმიმართების საკითხზე, მანამდე მცირე ექსკურსი გავაკეთოთ წყაროებში მათი მოხსენიების შესახებ.

როგორც აღინიშნა, ხეთური და ასურული წყაროების ქაშქას (კასკა) ერთდერთ ვარიანტად ასურულ ლურსმნულ ტექსტებში აბეშლა გვევლინება. ესაა ასურეთის მეფის ტიგლათფილესერ I-ის (1115–1077 წწ.) მოღვაწეობის ხანა. შემდეგ რომაულ წყაროში, კერძოდ, ფლავიუს არიანე შავი ზღვისპირეთში მოგზაურობის დროს (131 წ.) ასახელებს ტომს სახელით აფსილი. მისივე გადმოცემით, ისინი სანიგებისა და აბასკების გვერდით აფხაზეთის ტერიტორიაზე ბინადრობდნენ.² აღნიშნული მიდამოები კოლხეთის სამეფოს ფარგლებში შედიოდა რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში. მოგვიანებით აქ ეგრის-ლაზიკა გაბატონდა. ფეოდა-

¹ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII–IV სს.), ბათ., 2002; მისივე: დაიპენი–დიპოხი (ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის), ბათ., 2006.

² ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, ნ. კეჭელაძის რედაქციით, თბ., 1961, გვ.42–43.

ღურ ხანაში აღნიშნულ მიდამოებს ფლობდა ჯერ ეგრის-აფხაზეთის ქართული სამეფო, შემდეგ საქართველოს სახელმწიფო, ბოლოს კი სამეგრელოს სამთავრო. მათი საზღვრები დროდადრო ყუბანამდეც კი გადიოდა.

სხვა რომაელი ავტორი პლინიუსი (23–79 წწ.) აფხაზეთის ტერიტორიაზე სოანების (სვანების) გვერდით სანებს (ჭანებს), სალციებს (=ფთიროფაგები?) და სხვებს ასახელებს აბსილების ტომთან ერთად.¹ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მთელი ეს მხარე ცოტათი ადრე მაინც ქართველურ ტომს სვანებს ეკავათ, რის შესახებ მოგვითხრობს ბერძენი ავტორი სტრაბონი (ძვ.წ. 64–ახ.წ. 24 წწ.). აქვე უნდა გავიხსენოთ ის გარემოებაც, რომ იმ დროიდან, რა დროსაც ჩნდება წერილობითი ძეგლები ამ მხარის შესახებ, ე. ი. ძვ. წ. VI–V საუკუნეებიდან მოყოლებული ახ. წ. II საუკუნემდე არც ერთი მწერალი აფხაზეთის ტერიტორიაზე არ ასახელებს აფხაზ და აფსილ ეთნონიმებს. ამ ტერიტორიიდან შორს ჩრდილო-აღმოსავლეთში პლინიუსი ასახელებს ტომს – აბზოას. ისინი კასპიის ზღვის ჩრდილო-დასავლეთში, მდინარე ვოლგის შესართავის მახლობლად ბინადრობდნენ, და თანაც სკვითების ჯგუფის ეროვნების ნიშნით არიან აღნიშნული. ამ რუკის გამომცემელ დიუბუას სოხუმის სამხრეთით დატანილი აქვს აფსილები და ისინი ქართველური ტომის ნიშნით აქვს აღნიშნული. ტექსტში რამდენჯერმეა ნათქვამი, რომ აფსილები–მეგრელები იყვნენ, წინათ ჰენიოხები ეწოდებოდათ.²

¹ პლინიუს უფროსი. ბუნების ისტორია.–ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, გამოსცა აღ. გამყრელიძემ, თბ., 1973, გვ.32.

² ნ.ფოფხაძე. სინამდვილე კი ასეთია, გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1994, 20 აპრილი. ასევე იხილეთ მისი ნაშრომები: გაზ. გუდაუთა, 1998, №4; გაზ. ახალგაზრდა ივერიელი, 1990, 14 ივლისი.

დავუშვათ და აღნიშნულ ტერიტორიაზე რომც ყოფილიყო მსგავსი მოსახლეობა (აფშილები, აბაზგები, ქაშქები), განა ეს ცვლის ეთნიკურ სურათს აფხაზეთსა და მის მიდამოებში? ქაშქი, აბეშლა პირწმინდად ქართული მოდგმის ტომების სამყაროა და მათი ხსენება კოლხეთის ჩრდილოეთ მონაკვეთზე განა ცვლის რაიმეს აფსუათა (კიმერიელთა?) სასარგებლოდ? სტრაბონის გადმოცემით, არა მხოლოდ აფხაზეთის ტერიტორია, არამედ კავკასიონის მწვერვალები და კიდევ უფრო ჩრდილოეთით მდებარე მიწა-წყალი ყუბანამდე და ყირიმამდე ეკავათ სვანებს. წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა სტრაბონის ცნობა, რომ მათ ლაშქრობის დროს 200 ათასიანი ჯარი გამოჰყავდათ.¹ ეს რომ ასე იყო ამაზე მეტყველებენ ტოპონიმები, რომლებიც დასტურდება წერილობით ძეგლებში აფხაზეთის ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან მოყოლებული,² აქ ჩრდილო კავკასიელი ბანდების შემოსვლამდე და დამკვიდრებამდე. სტრაბონის მონაცემებს მხარს უჭერს არაერთი ანტიკური თუ მოგვიანო ხანის წყარო (აგათია, პროკოფი კესარიელი, მენანდრე და ა. შ.). ნ. ლომოურის აზრით, არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, აფხაზეთის მოსახლეობის ძირითად ნაწილს ქართველური ტომები შეადგენდნენ.³

ქართულ წყაროებში აფშილეთი პირველად იხსენიება ისტორიკოს ჯუანშერის (VIII–IX სს.) თხზულებაში, იქ, სადაც მოთხრობილია არაბი სარდლის მურვან ერუს მიერ საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ლაშქრობა.

¹ Страбон. География. Лен.1964, с. 473, 473. ქართვები (გეორგები), რომ ყირიმის ნახევარკუნძულზეც მოსახლეობდნენ ამის შესახებ იხ. ნ. ფოფხაძის ნაშრომი. გაზ. ახალგაზრდა ივერიელი, 1990, 14 ივლისი.

² პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, თბ. 1954, გვ. 146–188; პ. ცხადაია, ე. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ. 2003.

³ Н. Ю. Ломоури. Абхазия, с. 9.

მატიანეში ნათქვამია, რომ ყრუმ “შემუსრა ქალაქი აფშილეთისა ცხუმში.”¹

აფსილები და მათი ქვეყანა აფსილია მოიხსენიება, აგრეთვე ბიზანტიელ ავტორებთან: პროკოპი კესარიელთან, თეოდოსი განგრელთან, თეოფანე ჟამთაღმწერელთან, აგათიასთან, მენანდრესთან და სხვებთან.²

მ. თამარაშვილი და ივ. ჯავახიშვილი ქაშქას კოლხეზად მიიჩნევდნენ.³ პ. ინგოროყვა წერილობითი წყაროების, ეთნონიმიკის, ეთნოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ აფხაზეთი ძირძველი ქართული სამყაროს შემადგენელი ნაწილია, და, რომ უძველესი დროიდან ქართველი ტომებით იყო დასახლებული.⁴ ყოველივე ამას უდიდეს შეფასებას აძლევდა გ. ჩიტაია.⁵

შ. ინალიფა ამტკიცებდა, რომ თითქოს აფხაზურ-ადიღეურ ტომებს III–II ათასწლეულში ეკავათ ტერიტორია ჩრდილო კავკასიიდან მცირე აზიამდე მთელი აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთი. ასე, რომ, მისი ვარაუდით, ისინი განივრცობოდნენ უზარმაზარ სივრცეზე.⁶ ასეთი შეხედულების სიმართლე, ე.ი. ხატებისა და აფხაზურ-ადიღეური ენების ნათესაობისა არ სჯეროდა ი. დიაკონოვს.⁷ ე. ალექ-

¹ ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 235.

² ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 128, 133, 135; მისივე: გეორგიკა, ტ. III, ტფ., 1936, გვ. 86, 162, 237; გეორგიკა, ტ. IV, ნაკვ. I, თბ., 1941, გვ. 44, 46, 105.

³ მ. თამარაშვილი. საქართველოს ეკლესია დასაბამითგან დღემდე, რომი, 1910, გვ. 56, ფრანგულ ენაზე (მითითებულია სხვათა ნაშრომების მიხედვით), ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, წ. I, თბ. 1913, გვ. 26.

⁴ პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, გვ. 146–188.

⁵ გ. ჩიტაია. შრომები, II, თბ. 2001, გვ. 112–113.

⁶ Ш. Инал-ипа. Вопросы этнокультурной истории абхазов, Сух., 1976, с. 423–425.

⁷ И. Дьяконов. Предыстория армянского народа, Ер., 1968, с. 10–13.

სევვას აზრით, იგი არც არქეოლოგიური მასალების მიხედვით დასტურდება.¹

მკვლევრები ტერმინ აფშილისა (აბსილი) და აბშილეთის (აფსილეთი) წარმომავლობას სხვადასხვანაირად ხსნიან. ბ. გოგიამ და ჯ. გამახარიამ წერილობითი წყაროების, დოკუმენტური მასალების, ეთნონიმიკური, ტოპონიმიკური, ლინგვისტური და სხვა მასალების ანალიზით დაასაბუთეს, რომ აფხაზეთის ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან 17–18 საუკუნეებამდე მხოლოდ ქართველური, ძირითადად, მეგრულ-ჭანური მოდგმის ტომები ბინადრობდნენ; მხოლოდ შემდეგ მოხდა ჩრდილოკავკასიური ბანდების შემოსვლა და დამკვიდრება საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში.² მათივე განმარტებით, ქსენოფონტის (ძვ.წ. V–IV სს.) მიერ კილიკიაში მოხსენიებული მდინარე ფსაროს ნიშნავდა ლაქიანს, ფსილიტები–შიშველს, უთმოს; მდინარე აფსარის ეტიმოლოგია ბერძნულია და აღნიშნავს ულაქოს. აფსილი ჩერქეზული სიტყვა არ არის, მასში აპრეფიქსი არ იყოფა, აქ ფსილი წყალი არ არის.³ მკვლევარები აქვე მიუთითებენ შ. ინალიფას აფსარის განმარტებაზე, რომელიც თითქოს აფხაზურად აღნიშნავდა ფიჭვს (წიწვოვანების ხეივანს).⁴ მკვლევრების აზრით, შ. ინალიფას ძველბერძნულ-რუსული ლექსიკონით რომ ესარგებლა (სადაც აფსაროსი უთევზოს აღნიშნავს), მაშინ ამგვარ შეცდომას არ დაუშვებდა. ანტიკურ ხანაში მდინარე ჭოროხის ხეობაში (ბათუმის მახლობლად) ვისაც არ უნდა

¹ Е. Алексеева. Древняя и средновековая история карачаево-черкесии, М., 1971, с. 186-198.

² ჯ. გამახარია. აფსილ–აბაზგთა ეთნიკური ვინაობის საკითხისათვის, თბ., 1998; Дж. Гамахария. Б. Гогия. Абхазия - историческая область Грузии. Тб., 1997.

³ იქვე, გვ. 30.

⁴ Ш.Инал-ипа. Вопросы... с. 254, 384.

ეცხოვრა, ისინი ამ მდინარეს *сосновая роща*-ს არ დაარქმევდნენ.¹

შოპენის მიხედვით, აპ, აბ ნიშნავს წყალს, მდინარეს; აპგას ნიშნავს მდინარეთა აუზს ან ასეების წყალს. ფ. მიშენკო აფხაზეთის ტერიტორიაზე ძველი ავტორების აფსილებს უწოდებს უთმოს, *Неплещивы*-ს. უპაპეს ეტიმოლოგიით აფსაროსი ძლიერ წყალს აღნიშნავს.² ე. კახიძის გადმოცემით, წინა აზიაში “აპ”-ით წარმოებული სახელები წყალს უკავშირდებიან და მათი მატარებელი ღვთაებები მამაკაცები არიან. აპსარა ძველი ინდური სიტყვაა და გამოხატავს ქალს, მდედრს.³

ი. გელები ქაშქას სინონიმს აბეშლას აკავშირებდა მესოპოტამიური წყაროების აფიშალ-აბიშალ-თან, ხოლო აბეშლას ტერიტორიას ტიგროსსა და ვანის ტბას შორის მდებარე რაიონებთან. ტერმინი ახლოს დგას ასურეთის მეფის სახელთან-აბიაშალი (აფიაშალი).⁴

გ. გასვიანის აზრით, აფხაზეთში აფსუა-აბაზები და ადიღე-ჩერქეზები გვიან საშუალო საუკუნეებში ჩამოსახლდნენ ყუბანისპირეთიდან და ადიღე-ჩერქეზეთიდან. აქ მოსულმა უცხო ჯიშისა და ჯილაგის ხალხმა იმ ქვეყნისა და ხალხის სახელი მიისაკუთრა, სადაც ისინი გვიან დროში დამკვიდრდნენ. ისინი ადგილობრივ, მკვიდრ ქართველებთან შედარებით ყოველთვის უმცირესობას წარმოადგენდ-

¹ Дж. Гамахария, Б. Гогия. Ук. соч., с. 136.

² იქვე, გვ. 518, 421, 527.

³ ე. კახიძე. აფსაროსის ეტიმოლოგიისათვის. – საისტორიო მაცნე, ბათუმის სახ. უნ-ტი, 1996, №4, გვ. 13-17.

⁴ История Древнего востока, II, М., 1988, с. 25.

ნენ.¹ მკვლევარს აქვე მოაქვს მასალები, რომლებიც ასეთ ფაქტებს ადასტურებენ. მისი გადმოცემით, თ. გვანცელაძის მიერ 10–12 წლის წინ მიკვლეული რუკით (შედგენილია 1561 წ. იტალიელი კარტოგრაფის ჯ. გასტაღდის მიერ) დადგინდა, რომ XVI საუკუნეში აფსუები მოსახლეობდნენ მდინარე ყუბანის შუა ნაწილში. მათ ქვეყანას ABSYAS REGI ეწოდება. აქვე გვერდითაა აღნიშნული დაბა-ქალაქი აკუა. ამავე რუკის მიხედვით, სამეგრელო მოიცავს მთელ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთს და აფხაზეთი არც კია დატანილი რუკაზე. გ. გასვიანის თქმით, ამას ადასტურებს სხვა მოღვაწე ისტორიკოსები თუ სამხედრო პირები, კერძოდ ა. დიაჩკოვ-ტარასოვი და ვ. ტატიშჩევი. ამ უკანასკნელის გადმოცემით, აფხაზეთის დიდ ნაწილს ყუბანისპირელი აფსუები აფსებენ. აქვე გ. გასვიანი აკეთებს დასკვნას, რომ აფსუები ჯერ კიდევ XVI საუკუნეში ყუბანისპირეთში ბინადრობდნენ. ისინი აფხაზეთის ტერიტორიაზე XVII-XVIII საუკუნეებში გადმოსახლდნენ. ამასვე წერს რუსი სამხედრო ისტორიკოსი ა. დიაჩკოვ-ტარასოვიც.²

ვ. ტატიშჩევი აღნიშნავდა, რომ აფხაზეთი სამეგრელოს ჩრდილოეთი ნაწილია; ახლა მის დიდ ნაწილს ყუბანის მოსახლეობა აფსებს.³

იტალიელმა ბერმა 1629 წელს აღნიშნა, აბაცა ხალხი თავის თავს აბსნეს ეწოდებს, ისინი უცხოური გარეგნობით

¹ გ. გასვიანი. ქართველი მეცნიერები პავლე ინგოროყვას შეხედულებებზე აფხაზეთისა და აფხაზეთის შესახებ., თბ., 2003 გვ. 2; მისივე, Абхазия. Древние и новые, абхазы, Тб., 2000, с. 51-52, 56-58 და სხვა.

² იქვე გვ. 39.

³ В.Н. Татищев. История Российская, I, М.-Л., 1962, с.171.

გამოირჩევიან. აბსნები ახლახან ჩამოვიდნენ ჩრდილო კავკასიიდან სამხრეთ კავკასიაში.¹

იტალიელი კარტოგრაფის გასტალდის მიერ 1561 წელს შედგენილ რუკაზე მთელი აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთი აღნიშნულია, როგორც სამეგრელოს ოლქი. აფხაზეთის ავტონომიურ რესპუბლიკას კი სახელწოდება საერთოდ არ აქვს,² და, შეუძლებელია რომც ჰქონდეს, რადგან აფსუები (თანამედროვე აფხაზები) ჯერ კიდევ არ სახლობდნენ აქ. ამ რუკაზე ყუბანის შუა წელის ჩრდილოეთით მითითებულია აფსუას რეგიონი. იმავე მდინარის მარცხენა შენაკადზე დატანილია ქ. აკუა-იგივე აყვა, რომლის სახელი ჩრდილოკავკასიელმა დამპყრობლებმა ცხუმს-სოხუმს შეარქვეს. ვილჰელმის რუკაზე (XVII ს.) მინგრელია აწერია თითქმის ყუბანის სათავეებამდე ტერიტორიას.³ ეს ჩვეულებრივი მოვლენაა. სამეგრელო რომ ყუბანისპირეთამდე ვრცელდებოდა, აღნიშნულია მაშინდელ არაერთ რუკაზე, არაერთი მოგზაურისა თუ კარტოგრაფის მიერ.

მართებულია მ. ლორთქიფანიძის აზრი ამავე საკითხთან დაკავშირებით. იგი წერს, რომ უცნობია რა ეწოდებოდა იმ ხალხს იქ, თავის თავდაპირველ სამშობლოში, აქ რომ დასახლდნენ, სავარაუდოა, რომ ქართველებმა აქ მოსახლე ქართველი აფხაზების გამო მათაც აფხაზები უწოდეს.⁴

¹ ეს ცნობა ნ. ფოფხაძემ მოიტანა ე. შანტრის წიგნიდან: რეშერზე ანტროპოლოგიკ... ტ. II, გვ. 132; იხ. ნ. ფოფხაძის ნაშრომი გაზ. ახალგაზრდა ივერიელში, 1990, 14 ივლისი.

² თ. გვანცელაძე. 1561 წლის უცნობი იტალიური რუკა და აფხაზთა ისტორიული სამშობლოს ლოკალიზაცია. – ჟურნ. არტანუჯი, №6, თბ., 1997, გვ. 28-31.

³ თ. გვანცელაძე. ქართველური ქრისტიანული ტერმინების აფხაზურ ენაში სესხების დროის საკითხისათვის. – ჟურნ. არტანუჯი, 310, თბ., 2007, გვ. 58.

⁴ მ. ლორთქიფანიძე. აფხაზები და აფხაზეთი, თბ., 1990, გვ. 20

აფხაზეთს XV საუკუნეშიც ქართველები შერვაშიძეები (შერვაში) განაგებდნენ. თავადებიც ქართველები იყვნენ ანჩაბაძე, ემუხვარი, ინალიშვილი, მარღანია, ზვანბაია, აკირთაფა, ლაკერბაია და სხვები.¹

დ. გოგოლაძის აზრითაც, დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე ქართველი ტომები ბინადრობდნენ. რეგიონში არსებული უძველესი ტოპონიმები: ცხუმი (სვანურად რცხილა), დიოსკურია (ტყუპი ძმები), დედის საუფლო, დედა ადგილი, ბიჭვინთა (ფიჭვინთა, ფიჭვნარი), მოქვი (სვანურად ზვინი) და ა.შ. თავად ტერმინი აფხაზეთი ქართულ ენობრივ სამყაროს განეკუთვნება. ფუძე აფხა და ფხა ასოციაციას იწვევს ქართულ ტერიტორიულ ტიპონიმებთან, როგორიცაა; სოფელი აფხავი (ანანურთან), ფხოვი, სოფელი აფხაზეთა (XII ს.) სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში.²

ჩრდილოკავკასიელი რ. პლიევის აზრით, ბას-ხი ნახურად ნიშნავს მოუდრეკელ მდინარეს, რადგან ამავე ენაში ხი წყალია, მდინარე.³

ი. გორონოვის გადმოცემით, ასურული წყაროების ქაშქები და აბეშლაები აფხაზურ-ჩერქეზული წარმომავლობისანი არიან. ისინი მოვიდნენ აქ და შეერწყნენ აბორიგენებს. მოსულთა ენამ გაიმარჯვა. აფხაზ-ადიღეველები რომ მოსახლეობდნენ მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპირო ზოლში და კავკასიის სამხრეთ-დასავლეთში, მოწმობს ამ მხარის ტოპონიმთა – სინიპე, აკამფსისი, არიფსა, აფსარეა, დუბაზუ, სუფსა, ფასისი და სხვა (იმოწმებს ივ. ჯავახიშვილს), რომლებიც შეიძლება დავეუკავშიროთ ტომ

¹ იქვე, გვ. 21.

² დ. გოგოლაძე. “აფხაზთა” საერისთავოს, დღევანდელი აფხაზეთის ძველ ეთნოსთა ვინაობისა და ეთნოსის მკვიდრობის საკითხი, თბ., 1995, გვ. 6-8, 29-35.

³ Р. Плиев. Хранитель тайн-язык. М., 1997, с. 37-41

იგანიეხელებს, რომლებიც უძველესი დროიდან აქ ცხოვრობდნენ (იმოწმებს გ. მელიქიშვილს). მათ მცირე აზიიდან დოლმენური კულტურა უნდა შემოეტანათ (იმოწმებს ანნაბაძეს).¹

ს. ბადას მიხედვით, შუამდინარული აფსუ (ღვთაება) ორი მეგრული სიტყვისაგან შედგება აფ და სუ. აფ ნიშნავს არის, ასევე ერგება, სიტყვა სუ ქართულად იქნება გაჩუმებული. მაშასადამე, აფსუს შინაარსი იქნება არის გაჩუმებული. ტერმინ აბეშლა—ში გამოიყოფა სამი ელემენტი. პირველი აბე მეგრულია და იგივეა, რაც ამბე (ამბავი), შ—მეგრულია, ქართულად იქნება ახსოვს. ღა აღნიშნავს ციდან ვარდნას ანუ მეფობა ვარდება ციდან. აბეშლა და ქაშქა მონათესავე ტომები არიან.² მკვლევარი გვაძლევს აფსილისა და აფსუას ეტიმოლოგიურ ახსნებსაც. მისი აზრით, აფსილი იყოფა ორ ნაწილად, აფ შეესაბამება ერგება, ღ—მეგრული არის, შილი—მოქსოვილი. მაშადამე, ტერმინის შინაარსია “აქვს მოქსოვილი”. აფსუა ღაზ-მეგრულია, აფ ნიშნავს არის, სუა—ფრთას, ე.ი. აფხაზეთის “ერთი ფრთა”. ს. ბადა იძლევა ტერმინ აფხაზეთის განმარტებასაც. მასში აფ მეგრულია და ნიშნავს არის, ხ—ამავე ენის მიხედვით მხარე, კუთხე. ტერმინის შინაარსია “არის მხარე”. ზე—თი შემდეგაა დამატებული. აფხას ღაზ-მეგრულში ბეჭის მნიშვნელობაც აქვს.³

დ. მუსხელიშვილის აზრით, აფხაზთა თვითსახელი აფსუა ნაწილდება ორად — აფს ფუძედ და უა სუფიქსად (ეს უკანასკნელი ადამიანსაც ნიშნავს). ქართულიდან ბერძნულში გადასული ფორმა აფსილი ასევე იყოფა ორ ნაწილად —

¹ Ю. Н. Воронов. Археологическая карта Абхазии, Сух., 1969, с. 74.

² ს. ბადა. ღაზ-მეგრელთა ისტორია, თბ., 2006, გვ. 78, 289–290.

³ იქვე. გვ. 295–296.

აფს ფუძედ და ილ სუფიქსად. ქართულში მხოლოდ აფსილ ფორმა არსებობს. ამიტომ საინტერესოა, როგორ მოხდა, რომ ქართველებმა, ბზიფელი აფხაზების თვითსახელი მიიღეს შიშინა ვარიანტით—აფსილ და არა აბჟუელი აბხაზებისა, რომელთაც სისინა ფორმა ახასიათებთ. ისინი მეგრელების გვერდით ცხოვრობდნენ და ქართველებს, ლოგიკურია, აფსილ ვარიანტი უნდა შეეთვისებინათ. მთავარია ის, რომ აფშილებს არასდროს უცხოვრიათ ბზიფზე. ბზიფს იქით თვით აბხაზებსაც არ უცხოვრიათ შუა საუკუნეებში. ეს ტერიტორია იყო ჯიქეთი და აქ ჯიქები მოსახლეობდნენ. ქართველები აფშილებს უწოდებდნენ მერმინდელი აბჟუის ანუ კოდორსა და გუმისტას შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე ძველ მოსახლეობას. მათ დასავლეთით აფხაზები ბინადრობდნენ. ერთი სიტყვით, ასეთი მდგომარეობა იყო XI საუკუნის წყაროების მიხედვით. დ. მუსხელიშვილი აქედან გამომდინარე აკეთებს დასკვნას; აფსუა სხვა, უფრო ახალი ეთნონიმია და XI საუკუნის აფხაზეთის მოსახლეობისათვის უცნობია, ხოლო აფშილ—სხვა, ძველი ეთნონიმია და დღევანდელი აფხაზეთის მოსახლეობის მხოლოდ ნაწილს ეწოდებოდა. მკვლევარი ენათმეცნიერული ანალიზისა და ურთიერთშედარების საფუძველზე მიდის იმ დასკვნამდე, რომ აფშილს არც გეოგრაფიულად, არც ქრონოლოგიურად და არც ფორმალურ-ლინგვისტურად არაფერი აქვს საერთო აფსუასთან, რომლებიც გვიან ჩამოსახლდნენ აფხაზეთის ტერიტორიაზე.¹

ე. ოსიძის გადმოცემით, აფშ—ილ და აფს—არ ტერმინებში ილ და არ სუფიქსები გამოიყოფა, რომლებიც ქართულ მაწარმოებლებად შეიძლება მივიჩნიოთ. აფსუა, აფს—ილ,

¹ დ. მუსხელიშვილი. აფშილთა ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის, ჟურნ. არტანუჯი, №10, 2000, გვ. 17-24.

აფშ-ილ და აფშ-არ ფორმებში ფუძე-ძირი ხმოვნის გარეშეა წარმოდგენილი. ოთხივე შემთხვევაში ფუძე-ძირს სუფიქსი მოსდევს, რომელსაც შეეძლო ფუძისეული ხმოვანი ამოეგდო. აბაზა და აბასკ|აბასგ ფორმების მიხედვით შესაძლებელი ხდება სინკოპირებული ხმოვნის აღდგენა. რედუცირებული ხმოვანია ა. რეკონსტრირებული ფუძე-ძირი (ა ბას)|| (ა ბაშ) უნდა იყოს, რაც რეალურად არის დადასტურებული აბასკ|აბასგ ეთნონიმში.¹

თ. გვანცელაძე აღნიშნავს, რომ რეალურად რა ენაზე ლაპარაკობდნენ აბეშლას ტომის ადამიანები, ძნელი სათქმელია. აფსარ ეთნონიმში არ ელემენტი ელ სუფიქსის ფარდია. ძირი აფს აფხაზურ აფს-^ა ა-ს უნდა დაუკავშირდეს, სადაც უა სუფიქსად ქცეული ადამიანის აღმნიშვნელი ძირია (მითითებულია ქ. ლომთათიძე).²

თ. გამყრელიძის აზრით, თუ ჩვენ ეთნონიმ აფშილებში თანამედროვე აფსუა-აბხაზთა წინაპრებს ვიგულისხმებთ, ამას ვერ ვიტყვით აბაზგ-აფხაზებზე, რომლებიც აფსუა-აფშილებისაგან განსხვავებულ ჯგუფებს უნდა წარმოადგენდნენ. უძველესი ფორმა აბაზა დასაბამს აძლევს აბხაზთა თვითსახელ აფსუას, რომელიც უნდა წარმოადგენდეს აბაზა ფორმის ხმოვან რედუცირებულ ვარიანტს: აბაზა-აბზა-აფსა. აფსა ძირი საფუძვლად უდევს: აფსა-აფსუა. აფსუებს აფხაზები აფხაზეთის სამეფოს დაშლის შემდგომ ეწოდათ. უდავოა, რომ აფსუა-აფხაზთა აბხაზებად სახელ-

¹ ე. ოსიძე. აბასკ II აბასგ ეთნონიმის წარმომავლობისათვის. – სქაუქტ, გვ. 561–571.

² თ. გვანცელაძე. კვლავ ეთნონიმ „აფხაზისა“ და მასთან დაკავშირებულ ფუძეთა შესახებ. – სქაუქტ, გვ. 571–580.

დება საკუთრივ ქართულენოვან სამყაროში მოხდა და აქედან გავრცელდა სხვა ენებში.¹

აფხაზეთის მოსახლეობა ქართული რომ იყო და მათი სალაპარაკო ენა ქართულია, ამას ადასტურებს არაერთი წყაროს ცნობა.

XII საუკუნეში მცხოვრები აზერბაიჯანელი პოეტი ნიზამი განჯევი თავის ნაწარმოებში აფხაზეთს ქართულ სამეფოდ მიიჩნევს. მეორე აზერბაიჯანელი პოეტი ხაკანი კი აღნიშნავდა: “მე გავხდი აფხაზეთის მცხოვრები და ვილაპარაკე ქართულად”.²

გამბა, რომელიც საქართველოში XIX საუკუნის 20-იან წლებში ჩამოვიდა, აღნიშნავდა, რომ აფხაზეთში ბატონობდა “წარმოშობით აფხაზი შერვაშიძის საგვარეულოდან, რომელიც ერთ-ერთ უძლიერეს და უძველეს გვარად ითვლება ამ მხარეში”.³ იქვე მოგზაური უმატებს, რომ ბევრმა აფხაზურმა ოჯახმა ქრისტიანობა შემოინახა. მათ წინაპრებად მეგრელები ითვლებიან.⁴ აფხაზების სალაპარაკო დიალექტს არავითარი კავშირი არ აქვს მეზობელი ჩერქეზების დიალექტთან. ამავე დროს რადგან აფხაზეთი დაპყრობილი ჰქონდა ოსმალეთის იმპერიას, აქედან ქრისტიანები იდევნებოდნენ და მუსლიმანი მთიელები შემოდირდნენ.⁵

რა თქმა უნდა, ესაა სრული სიმართლე – აფხაზები იგივე მეგრელები, ლაზები არიან. აფხაზეთი ქვეყნის სახე-

¹ თ. გამყრელიძე. ძველი კოლხეთის სატომო სახელთა ისტორიიდან, – სქაუქტ, გვ. 581–602.

² ამ ცნობებს ვიმოწმებ გ. პაიჭაძის ნაშრომიდან, *Название Грузии в русских письменных исторических источниках*, Тб., 1989, с.24.

³ ჯაკ ფრანსუა გამბა. მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, ტ. I, თარგმნა მ. მგალობლიშვილმა, თბ., 1987, გვ. .85.

⁴ იქვე, გვ. 88.

⁵ იქვე, გვ. 91.

ღია ერთ-ერთი ქართველური ტომის მიხედვით (შეადარეთ აბაზგია). ამ ტერიტორიაზე ძვ.წელთაღრიცხვიდან ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნამდე ქართველური ტომები, სვანური წარმომავლობისანი ბატონობდნენ. შემდეგ ეგრის-ლაზიკის სამეფოს არსებობის პერიოდში ამ მხარეში თანდათანობით კოლხეთის ცენტრალური რაიონებიდან მეგრელები ვრცელდებიან და სვანური მოსახლეობა კი ძირითადად მთებსა და მის კალთებს აფარებს თავს. აფხაზეთის მმართველები ყოველთვის იყვნენ ჯერ სვანები, ხოლო შემდეგ მეგრელები. ეგრის-აფხაზეთის, ანუ აფხაზეთის სამთავროს თუ სამეფოს არსებობის პერიოდში ამ ქვეყნის მმართველი ძალა ქართველები, ქართველი მეფეების მირიანისა და ჯუანშერის ნათესაური წრიდან იყვნენ, ვიდრე ეს მხარე 978 წელს საქართველოს ერთიან მონარქიაში არ გაერთიანდა, ქართველი მეფის ბაგრატ III (975–1014 წწ.) ერთიანი საქართველოს დროშის ქვეშ. 1463 წელს საქართველოს სახელმწიფო დაიშალა. დასავლეთ საქართველოს ყუბანისპირეთამდე მართავდნენ ბედიან-დადიანები. მხოლოდ XVII საუკუნეში დაიწყო სამხრეთ რუსეთის მხარეებიდან თავად რუსების მიერ სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფის ჩამოსახლება აფხაზეთის ტერიტორიაზე. ესენი ძირითადად იყვნენ აფსუები, ჩერქეზები, ადიღეელები.

სტატიის „უნაკლო ენციკლოპედიისათვის“ ავტორების განმარტებით, აფხაზები (და არა აფსუები) ისეთივე ქართველები არიან, როგორიც მეგრელები, იმერლები, კახელები და სხვანი. ანტიკური ხანიდან XVII საუკუნის დასასრულამდე აფხაზთა სალაპარაკო ენა მეგრული იყო. აფხაზური ენა არ არსებობს და არც არასდროს არსებულა. XVII საუკუნეში აფხაზეთში შემოიჭრნენ ჩრდილოეთ კავკასიელები (ადიღეური ტომები), მათ მეგრულ ენაზე მოლა-

პარაკე აფხაზებს თავს მოახვიეს აბაზინური ენა. აფხაზები (აფსუები) მაღავენ, რომ საკუთარი ენა არ გააჩნიათ. ჩვენ, აფხაზეთის მკვიდრნი, არაერთხელ ვყოფილვართ მოწმე იმისა, რომ ყაბარდო-ბაღყარელები, აბაზინები აყვედრიდნენ აფსუა-აფხაზებს, თქვენ ჩვენს ენაზე ლაპარაკობთო.¹

დაეუშვათ, რომ აბეშლა იგივე ტომია, რაც აფსილი, და, რადგანაც ქაშქა-აბეშლას ტოპონიმებისა და ადამიანების საკუთარი სახელები პირწმინდად მეგრულია, და ზოგიერთი ანტიკური წყაროს ჩვენების თანახმად აფსილებიც მეგრული თუ მათი მონათესავე ტომია, ამიტომ უნებურად იბადება კითხვა, მაშინ ვინ უნდა იყვნენ აფხაზეთის დამპყრობი აფსუა ხალხი? პლინიუს უფროსი (23–79 წწ.) ერთმანეთისაგან განასხვავებს აფშილს, რომლებიც აფხაზეთში, ქართული ეტიმოლოგიის მქონე ქვეყნის ტერიტორიაზე მოსახლეობდნენ² და ეთნონიმ აბზოას (აფსუას), რომლებიც ვოლგის შესართავის მიდამოებში ბინადრობდნენ. აბზუა-აფსუას შესახებ ცნობები ქართულ სამეცნიერო მიმოქცევაში ფილოლოგმა ნათელა ფოფხაძემ შემოიტანა, ქვევით რასაც მოვიყვანთ, სწორედ მისი დაკვირვებისა და კვლევაძიების შედეგია.

პლინიუსი ერთადერთი მწერალია, რომელმაც ახსენა აბზოა ხალხი. მისი გადმოცემით, ისინი ბინადრობდნენ კასპიის ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ სანაპიროსთან, ვოლგის შესართავთან, რომელსაც მაშინ რა ეწოდებოდა. აბზოა სკვითების ჯგუფს ეკუთვნოდნენ. ნ. ფოფხაძის თქმით, აბ-

¹ გ. ზუხბაია, კ. უბილავა, ა. თოფური. უნაკლო ენციკლოპედიისათვის, გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1998, 4 აპრილი.

² ტერმინი აფხაზეთი შეიძლება დაკავშირებული იყოს მეგრულ სიტყვასთან – აფხა (ზურგი, ბეჭი), სვანურ სიტყვასთან აფხა (ბაყაყი) ან ადამიანის საკუთარ სახელ აფხა-სთან. აფხაზია-აფხაზეთი ისეთი წარმოების სახელია, როგორიც მეგრული გვარები: კარტო-ზია, შეროზია და ქართული ოლქების სახელები: შავშეთი, კლარჯეთი, თრიალეთი და სხვა.

ზოა ტომის შესახებ მასალა გამოქვეყნდა “ღებე ქსელიქალ ლაიბრერი” სერიის პლინიუსის “ნატურალის ისტორიის” მეორე ტომში (გვ.364).

1842 წლის შტუტგარტულ (გერმანია) თარგმანში (გვ.618) მთარგმნელი განმარტავს, რომ აფსოები დასახლებული არიან თანამედროვე (და არა ისტორიული) რუსეთის ქალაქ ასტრახანთან. მკვლევარი ამ ნაწევებს ასე თარგმნის: კასპიის ზღვის სკვითების სრუტის მონაკვეთის ორივე მხარეს სკვითები მოსახლეობენ. ერთ მხარეს ნომადები და საერომატები ცხოვრობენ, მერე მხარეს –აბსოა ხალხი.

ნ. ფოფხადის განმარტებით, რუსი პროფესორი ლ. ელნიცკი აღნიშნული ცნობის დამადვას შეეცადა: “სახელი აბსოა, რომელიც სხვა ავტორებთან არ გვხვდება და რომელსაც მხოლოდ პლინიუსი ასახელებს, შესაძლოა იყოს ჰომეროსის მიერ მოხსენებული აბიების დამახინჯებული სახელწოდება, რომელიც იქნება პტოლემეს მიერ დასახელებული ტომის, აკიბისა და ადგილის–აბიკას სახელწოდებაში შემორჩა, რომელიც ჰეროდოტესთან გილვას შეესაბამება.”

ლ. ელნიცკი რამდენჯერმე შეეცადა მაქინაციის გზით შეცდომაში შეყვანა მკვლევრები აბსოას ტომის ცნობების შესახებ. ერთი, როცა რექემის გამოცემაში სიტყვა აბსოა სხვა გვერდზე მიუთითა, ხოლო მეორედ, როცა ამ ტომის საცხოვრისი კასპიის ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთით გაღაიტანა და ა.შ.

პლინიუსი აღნიშნავს აბსოას სკვითებისადმი კუთვნილებას. მათი მშობლიური ენის შესახებ არაფერს გვეუბნება. რომელი ავტორი ცხუმის სამხრეთით მოსახლე აბსილებს კოლხებისაგან არ ასხვავებს. აბასგებს პლინიუსი არ იცნობს. ტერმინები აბსილაი, აბასგოი, აბშილი, აბხაზი–აბ-

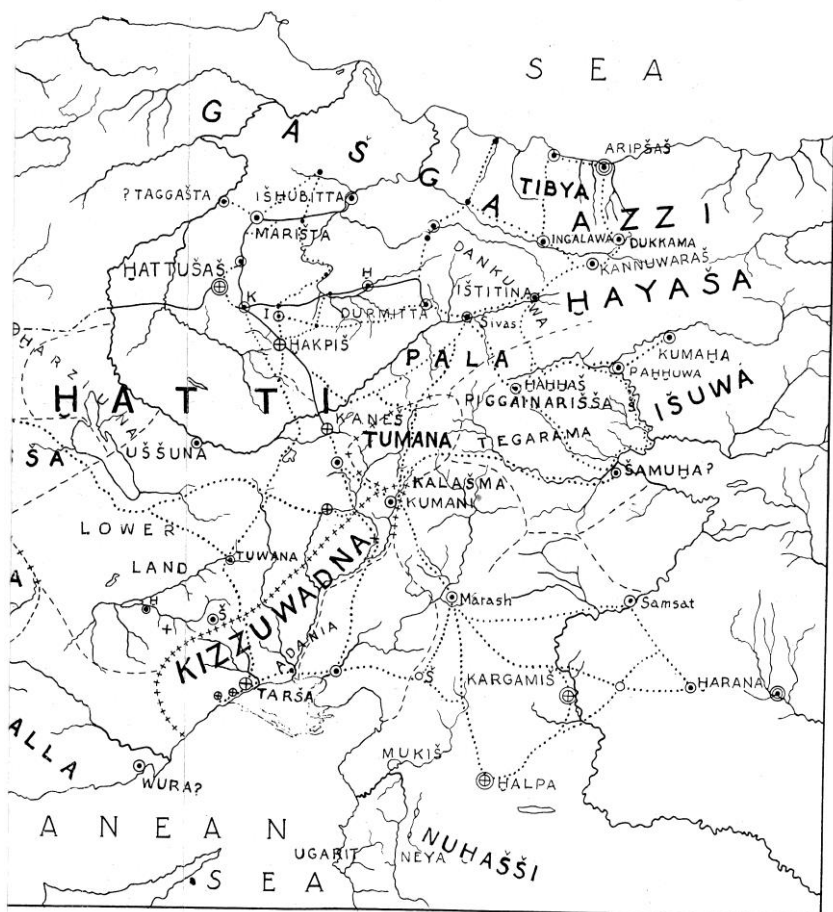
სოას არ ჰგავს,—ისინი სხვადასხვა ადგილზე მოსახლეობდნენ და ერთმანეთთან მათი დაკავშირება სრული სიბრძნეა, არამეცნიერულია. I საუკუნეში პლინიუსის გადმოცემით, დიოსკურია (ცხუმი, სოხუმი) კოლხეთის ქალაქი იყო. იგი მასვე უწოდებს სებასტოპოლისს. აბსოას ვოლგისპირეთში მოსახლეობაზევე მიუთითა თავის რუკაზე შვეიცარიელმა აკადემიკოსმა დიუბუა დე მონპერემ. მეორე აკადემიკოს პალასის გადმოცემით, აბსნე აბაზას ნაწილი ტომია ჩრდილო კავკასიაში. ტერმინი აფხაზი არ შეესაბამება აბსოას. აბსოა ეთნონიმის კუთვნილი საცხოვრისი შავიზღვისპირეთში, კერძოდ, აფხაზეთში არ ყოფილა — დასკვნას აკეთებს ქალბატონი ნ. ფოფხაძე.¹

მაშასადამე, მართალია ნ. ფოფხაძე, რომელსაც პირველწყაროებზე დაყრდნობით მიაჩნია, რომ აბსოა ტომის ადგილსაცხოვრისს ანტიკურ ხანაში წარმოადგენდა კასპიის ზღვის ჩრდილო-დასავლეთი სანაპირო, ასტრახანის მიდამოები. იქნებ მათი დასავლეთისაკენ გადმონაცვლების მიზეზი ხაზარები იყვნენ, რომლებიც იმავე ტერიტორიაზე ჩნდებიან ანტიკური ხანის დასასრულიდან, ან საერთოდ ამავე ტომის ჯგუფში შედიოდნენ. როგორც ჩანს, აბზოას ტომი დროთა განმავლობაში ყუბანისპირეთში გამოჩნდა, საიდანაც XVII–XVIII საუკუნეებში რუსი დამპყრობლების ხელშეწყობით მოახერხეს აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოსახლება, შემდეგ კი იმავე რუსი ოკუპანტების დახმარებით მათ მიადწიეს აფხაზეთის, როგორც ქართველი მიწა-წყლის, გაწმენდას ქართველი, სვანი და მეგრელი მოსახლეობისაგან.

¹ ნ. ფოფხაძე. სინამდვილე კი ასეთია, საქართველოს რესპუბლიკა, 1994, 20 აპრილი.

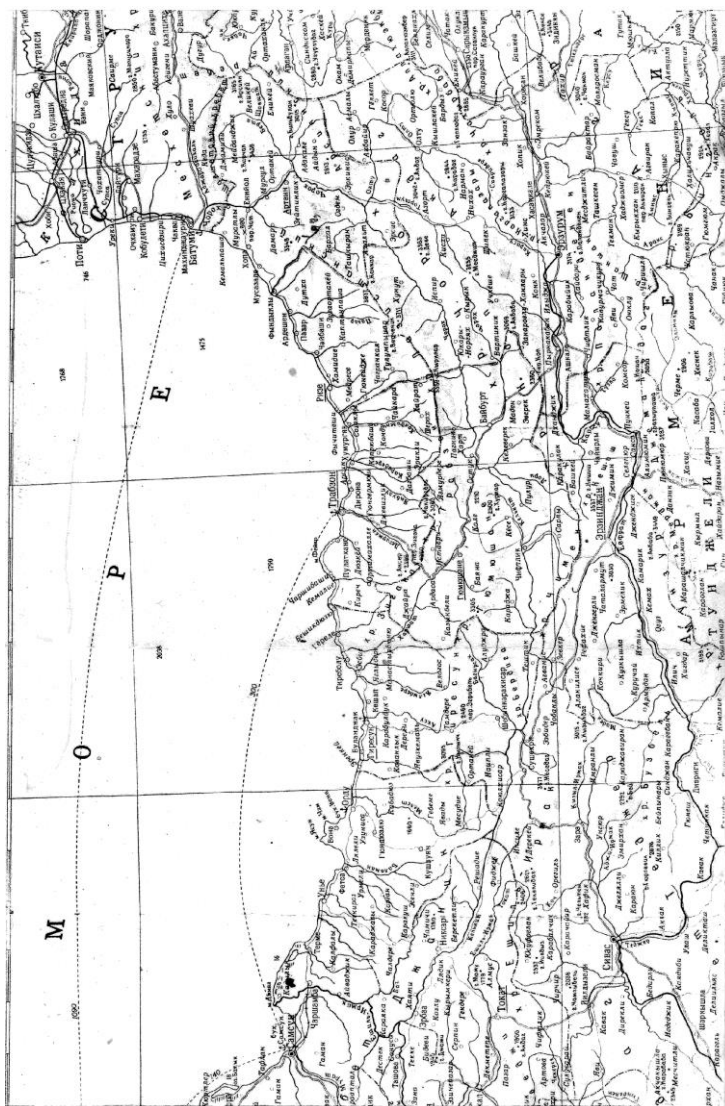
თ. მიბზუანის აზრითაც, აფსილ-აფშილს საერთო არაფერი აქვს აფსუა (აბზოა-აბაზა) ეთნონიმთან. აბასკი-აბაზგი-აფხაზი ადიღეური ტომებისათვის უცხო ტერმინია, სამაგიეროდ, სვანურად იგი ნიშნავს სამარწყვე ადგილს, მეგრულად-პირიქითა მხარეს.¹

¹ თ. მიბზუანი. სამურზაყანო, გაზ. ლიტერატურული საქართველო, 1998, 28 აგვისტო-4 სექტემბერი.

K = Katapa.
I = Ištapara.
S = Salia.
= Hubišna

რუკა მდებარეობს
გ. გარსტანგის წიგნიდან
1943 წ.

ქაქაბაშვას განსახლების თანამედროვე ტერიტორია

აღამიანის სახუთარი სახელებისა და ბოჰონიმიების წარმომავლობა

ფ ა თ ა დ ი ა

ტერმინი შესაძლებელია სვანური წარმომავლობის სიტყვა იყოს. იგი უნდა შედგებოდეს ფუძისაგან ფათა და ორმაგი სუფიქსისაგან—ალ—ია. ფათა სინონიმია განიერი ქუდისა და ტანისამოსის მოყვარულის.¹ როგორც ჩანს, ფათალიას მოსახლეობა ამგვარი ჩაცმულობის მიმდევარი უნდა ყოფილიყო. ტანისამოსის მიხედვით სხვა არაერთი ხალხის თუ ტომის სახელი წარმომდგარა ქართველურ სამყაროში, მაგალითად, მელანქლენებისა; მათ ბერძნები ასე იმიტომ ეძახდნენ, რომ შავი ქურთუკის თუ ტანსაცმლის მოყვარულები ყოფილან.

გვაქვს სხვა ვარიანტებიც. ფალთა სვანურ ენაში ნიშნავს თმაგაშლილს, თმაგაჩეხილს, გრძელბაღნიანს, ბანჯგელებიანს. ამ შემთხვევაში ფუძისეული ბოლოკიდური თანხმოვანი ლ გადაადგილებულია ფუძის შუაში, თუმცა ფალთას აქვს ვარიანტი ფათა იმავე მნიშვნელობით. მაგალითისათვის შევადაროთ ისევ სვანური წარმომავლობის ქვეყნის სახელები, რომელიც შედიოდა დაიაენი—დიაოხში: კაბილუხი და კალბა. პირველი ურარტულ, ხოლო მეორე ასურულ ღურსმნულ ძეგლებში მოიხსენიება. აღნიშნული ქვეყანა ამავე სახელწოდების ცენტრით მდებარეობდა თურქეთის თანამედროვე ქალაქ კაბადაღის მიდამოებში. იგი იყო

¹ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი, სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000, გვ. 748.

უძველესი ქართველური სამეფოს დაიაენი-დიაოხის უკიდურესი სამხრეთი ოლქი.¹

ქართველურ ენებში (სვანურში) სახელწოდება ფათალიას შეიძლება მოექცნოს სხვანაირი ახსნაც. ფათუნიშნავს თმას.² ფანთალ–ტოტებგაშლილ (ხეს).³ შეიძლება ეს ნახევრად ველური ტომები ქაშქები გრძელ თმებს ატარებდნენ, ან რაღაც ამდაგვარი თვისებებით ხასიათდებოდნენ, რის გამოც მათ ქვეყანას, ოლქს, ქალაქს ასე ეწოდა, ან სადაც დასახლება გაჩნდა იქ არსებული ტოტებგაშლილი ხის გამო ეწოდა ფანთალია. ია–სუფიქსი, როგორც ცნობილია დღესაც აწარმოებს ქართველურ (მეგრულ) ტოპონიმებსა და გვარსახელებს. შესაძლებელია თავდაპირველი ფანთალია ფათალიადან მომდინარეობდეს და ნ ფორმანტი შემდეგ შეზრდილი იყოს. ასე მაგალითად: კიტრი–კინტრი, ეგური–ენგური, ოძრხე–უნძრხე და სხვა.

ტერმინ ფათალიას ახსნა მეგრულ ენაშიც მოექცნება. იქნებ საკვლევი ტერმინი ფართალიას უკავშირდებოდეს, რომლის მნიშვნელობაა ბრტყელი ან ცომის გასაბრტყელებელი ხელსაწყო,⁴ ან ფატ–ფეტვი,⁵ ფატალა–დაჩეჩილი მატყლი.⁶ ასევე სარწმუნოდ გვეჩვენება სხვა მეგრული

¹ ს. გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხი. ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის, ბათ., 2006, თავი კაბილუხი; მისივე: локализация стран. Даиан-диаоха. - მოამბე VI (ამირანი) მონრეალი-თბ., 2002, გვ. 58-59; სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 107-108.

² ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 748.

³ იქვე, გვ. 749.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 84.

⁵ იქვე, გვ. 89.

⁶ იქვე, გვ. 89.

სიტყვა თართალია, რომელიც “ფუსფუსს, ფაციფუსს” აღნიშნავს.¹

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურასა და ნაწარმოებებში შემონახულ სხვადასხვა მოცულობისა და დანიშნულების ნაგებობის სახელებს შორისაა – ფათალია ნავი.²

რაც შეეხება ორმაგ სუფიქსებს. ძველადმოსავლურ ხანაში მრავალი ქართველური ქვეყნის, ტომის თუ დასახლებული პუნქტის სახელი წარმოებულია მსგავსი სუფიქსებით, მაგალითად, აღ–ულ–ილ–ით: ხუშ–აღ–ხი, აშკ–აღ–აშ–ი, ხაღდი–რი–ულ–ხი, კულ–ხა–ხა–აღ–ი, კოლ–ხ–ეთ–ი და მრავალი სხვა.³ ია სუფიქსი ამჟამად აწარმოებს მეგრული წარმომავლობის გვარებსა და ტოპონიმებს. ძველი მცირეაზიული ტომის სახელი კაშია ზუსტი ანალოგიაა თანამედროვე მეგრული გვარისა კაშია, რომელშიც აგრეთვე ია სუფიქსი გამოიყოფა (შეადარეთ: შენგელია, შონია, სახოკია, შარია, ბერია და ა.შ.). ხეთურ წყაროებში დადასტურებული ტოპონიმები თულმაღია, თარია, შარია, ციხარია, ელურია და სხვები სუფიქსალური წარმოების მხრივ პროტოტიპები არიან საკვლევი ტერმინის – ფათალია-სი. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ ლექსიკაში მრავლად მოიპოვება ისეთი სიტყვები, რომლებიც გვავარაუდებინებენ ტერმინ ფათალიის მათგან წარმომავლობას. ესენია: ფშა–ურ–ხევსურულ–მოხევურ–მთიურ–თიანეთის ქართულ დია-

¹ ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 37.

² ზ. კუტალეიშვილი. ქართული სახალხო საშუალებები, კრებ. აია, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1991, გვ. 108.

³ ს. გოგიტიძე. დაიენი-დიაოხი. იხ. “ქვეყანა ხუშაღხი,” “ქვეყანა აშკალა-ში,” “ქვეყანა ხაღდირიუხი,” მისივე, დიაოხის შემადგენელი ოლქების ლოკალიზაციისათვის. – ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II, ბათ, 2002, გვ. 15-20.

ლექტებში დადასტურებული ფათალა-სურო, ხვართქლა; ფათარი-ბრტყელფოთლიანი მცენარეა (ბალახი), ოროვანდი; ფათილე-საჯზე გამომცხვარი მეცხვარის პური; ფათლახი (ქსნის ხეობა)-უსუფთაო ადამიანი, ფათლახი (თუშურში) მძიმე ადამიანი, საქონელი; ფოთ-ჩქარი, ფიცხი და სხვა.¹

ძველი საქართველოს ტერიტორიაზე გვხვდება ფათ ძირიანი ტოპონიმები, მაგალითად ჭანეთში-ფათხია,² საქართველოს ტაშირის ხეობაში აღწერილია ტოპონიმი ფათალას სოფელი.³

საქართველოში გავრცელებულია აგრეთვე ამავე ძირიანი სახელ-გვარები: ფათალიშვილი, ფატლაძე, ფართლიძე, ფატარიძე, ფარფალია, ფანთია, ფათალა, ფათალი, ფატიმა, ფათანი, ფატმა, ფატმანი, ფათანი და ა.შ. რაც მთავარია ჩვენში გავრცელებულია ადამიანის საკუთარი სახელი ფათალი, ფათალა, ფაფალა და გვარი ფათალია, ფათალიშვილი, ფართალაძე, ფართლაძე, ფატლაძე და ა.შ.⁴

ქაშქების ტერიტორიის სიახლოვეს ამავე სახელწოდების ტოპონიმს ადასტურებს არაერთი მოგვიანო ხანის მკვლევარი. ი. ბეჭირიშვილი წერს, რომ XIX საუკუნის დასაწყისში რიხეს მხარის სოფლები აღწერა ი. ყიფშიძემ და გამოაქვეყნა ნაშრომი “ჭანეთში მოგზაურობის” სახელწოდებით. მასში მოხსენიებულია სოფელი ფატლა (იგივე ფატ(ა)-ლა-ფატალ-ია- ს. გ.). ამ სოფლიდან არიან ჭანი ფატოლდები, ე. ი. ფატოშვილები, უფრო ზუსტად ფატლაძე-

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ. 532, 546.

² ი. სიხარულიძე. ჭანეთი, II, გვ. 53.

³ ი. ბაგრატიონი. ქართლ-კახეთის აღწერა, თ. ენუქიძისა და გ. ბედოშვილის გამოცემა, თბ., 1986, გვ. 55.

⁴ პ. ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II, ზუგდიდის რაიონი, თბ., 2007, გვ. 79, 106, 314; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, თბ., 2002, გვ. 766-767; ი. მაისურაძე. ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1981, გვ. 165.

ბი.¹ ვახუშტიც მოიხსენიებს სოფელ ფატალას; ამასთან დაკავშირებით გ. ჟორდანიას წერს, რომ უძველეს ნუზის ტექსტებში არის საკუთარი სახელები: ფართალა, ფათა, ბადა, ფათალი, ფათა-თაში. აღნიშნულ ძეგლში მოხსენიებული მამაკაცის სახელი – ფათალი-ფათალა, მისივე შენიშვნით, გადმოსულა ქართულ ნიადაგზე, რაც ძველად იხმარებოდა საკუთარ სახელად.²

ამრიგად, საკვლევი ტერმინი – ფათალია მეგრული წარმომავლობისა. სამეგრელოს წერილობით ძეგლებში დადასტურებულია ადამიანის საკუთარი სახელი ფათალი და გვარი ფათალია.

შ ა რ ი ა

სახელწოდება სვანურ ენაში პოულობს ახსნას, თუმცა წარმომავლობით მეგრული ჩანს. ტერმინში უნდა გამოიყოს შარ, რაც ფართო ზოლს ნიშნავს, შარა-ზოლებიანი.³ ია კი ჩვეულებრივი ქართველური სუფიქსია, რომელიც აწარმოებს მეგრულ-ლაზურ წარმომავლობის გვარებს: გვაზაბია, ქიშმარია, ქორქია, ალანია, შენგელია, თარია და სხვა მრავალი. ურარტუს ტერიტორიაზე არსებობდა ია მაწარმოებით გაფორმებული ტოპონიმები: ბარაია, რაც მეგრულში სწორს, თანაბარს ნიშნავს,⁴ კალამია, კალამ – ბოტანიკური შალაფა, კალამი – ხის მრგვალი თეფში ღვინის დასაღე-

¹ ი. ბექურიშვილი. ასი აჭარული გვარსახელი, თბ., 1996, გვ. 176.

² გ. ჟორდანია. მეხურელნი, თბ., 1956, გვ. 177-178.

³ ვ. თოფურიას, მ. ქაღდანის. სვანური ლექსიკონი, გვ. 811, 812.

⁴ გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, მარტ-თბ., 1997, გვ. 28-29.

ვად და კალამია – ბაღის ღერო, ღეროს ნარჩენები ყანაში.¹

შარია – მეგრული გვარია. საქართველოში გავრცელებულია მსგავსი ელემენტებით გვარები: ბაბა-შარია, ოდი-შარია, შარ-ტავა და სხვა. ქართული გვარებია–შარაძე, ბა-შარა-ელ-ი, ბა-შარაძე, შარაბიძე, შარაშიძე, შარაშენიძე და ა.შ.

ქართულში შარი–შარიანი–შარის მომდებს, შარის მოყვარულს, ჩხუბს, კამათს აღნიშნავს.² შარ სუფიქსი მეგრულში აღნიშნავს წარმომავალს, მაგალითად, ბაბაშარი–ბაბას შთამომავალი,³ მსგავსადაა ნაწარმოები–ბაბუშარია, ოდიშარია და სხვები. სვანურ წერილობით ძეგლებში დადასტურებული გვარი ოდიშარი–ოდიშიდან მოსულს ნიშნავს. ქართველურ ენებში (საკუთრივ ქართულსა და მეგრულში) შარა-გზას, შარაგზას ნიშნავს. საქართველოში როგორც ისტორიულ, ისე თანამედროვედ გავრცელებულია მსგავს მაწარმოებელიანი ტოპონიმები შარაულა (ტაო-კლარჯეთში), შორაპანი (იმერეთში), შარისპირი (ჯურუყვეთი), უშარნი და ა.შ.

სვანურ წერილობით ძეგლში დასტურდება მსგავსი წარმომავლობის გვარსახელები: ელაშარ, ვეღშარ, შარალანი, ოდიშარი, უეღშარი,⁴ ისტორიული გვარია შარიანი.⁵ შედარებისათვის მოვიტანოთ მეგრული გვარი შარია, სახელი შარია, შარუ, შარა, შარინა. არის ქაშქური სახელი თუ გვარი შარია, რომელიც ქაშქებში ტოპონიმად ქცეულა. სამეგრელოში გვაქვს ტოპონიმები: შქა სამარგალოშ შარა

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, ტ. II, თბ., 2002, გვ. 102-103.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 630.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, 241, I, 210.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 507, 509, 545 და სხვა.

⁵ გ. გასვიანი. დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 276.

(სოფ. ახალსოფელი), შქა სამარგალოშ შარა (სოფ. ინგირი), ყალიხაშ შარა (იქვე), თემშარა (სოფ. კახათი), საშარა-შიო (სოფ. ხურჩა), შარუმ ნოხორი (სოფ. ოდიში), შარა-გიმალ (სოფ. ჯიხასკარი) და სხვა.¹

შარი აქადურში მეფეს ნიშნავდა. ცნობილია, ისიც, რომ ძველი შუამდინარეთი სვანური და მეგრული ტომების, ე.ი. ძველი ქართული სამყარო იყო. იქნებ მსგავს ტერმინებს შარ-შარი-შარია მსგავსი წარმომავლობა ჰქონდათ. ს. ბადას მიხედვით, შარა (რომელიც გამოიყოფა ქართულ გვარებში შარვაშიძე, შარაშია) არის ქვედა მესოპოტამიის სამხრეთში, ე. ი. შუმერში ქალაქ-სახელმწიფოს “უშმას” მფარველი ღვთაების სახელი (ს. ბადა. ლაზ-მეგრელთა ისტორია, თბ., 2006, გვ. 326–327). ამრიგად, შარ-შარია მეგრული წარმომავლობის ტერმინი უნდა იყოს და აღნიშნავს წარმომავალს. თუმცა გამორიცხული არაა, შარა ადამიანის საკუთარ სახელი ან ღვთაების სახელი იყოს, შარია კი შარას შვილებს, შთამომავლობას ნიშნავდეს. ქალაქი შარია შესაძლებელია ღვთაება შარას სახელზე აგებული იყოს, ან შარიას მიერ დაარსებული.

თ ა ღ ი ფ ა ც ი ა

თალიფაცია, როგორც ჩანს, მეგრული წარმომავლობისაა, თუმცა იგი აიხსნება სვანური ენის გამოყენებითაც. სვანურში თალაფა ნიშნავს წამწამს, თუ ნამდვილად ამ სიტყვიდანაა ნაწარმოები ტოპონიმის სახელწოდება, მაშინ თალიფაცია უნდა აიხსნას, როგორც განსაკუთრებული წამწამის მქონე ხალხის სამოსახლო. აღნიშნული ტერმინის

¹ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 88, 151, 159, 175, 217.

ახსნის სხვა ვარიანტიც მოიპოვება სვანურ ენაში. თუკი იგი კომპოზიტს წარმოადგენს, შეიძლება დაიყოს ორ კომპონენტად თაღ–ი–ფაცია. თაღ ნიშნავს სოლს,¹ ფაცია კი სვანურ წერილობით ძეგლებში ადამიანის საკუთარ სახელად გვევლინება.² თუ ეს ასეა, მაშინ საკვლევი ტერმინი აიხსნება როგორც ფაციას სოლი, ან ფაციას სოლის ადგილი, სამოსახლო. როგორც ჩანს, ასეთი სახელი იმის გამო დაერქვა პუნქტს, რომ ამ ადგილას ერთ დროს ფაცია აწარმოებდა თავის სპილენძის თუ ხის სოლებს. საქართველოში რამდენიმე სოფელია ამ სახელით. ბოლნისის ხეობის, თრიალეთისა და ენისელის აღწერაში შეტანილია სოფლები თაღას სახელით.³

ქართული ენის მონაცემების მიხედვით, სახელწოდება შეიძლება აიხსნას შემდეგნაირად: კომპოზიტის პირველი ნაწილი თაღი შეიძლება იყოს ადამიანის საკუთარი სახელი თაღი–თაღიკო. თაღა–იგივე ბარდანაა.⁴ ხოლო მეორე – ფაცია – შეიძლება იყოს ფაცია (ძლივს, ცოტა), ან ფაჩუა (პატარა).⁵ თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ თაღი–ფაცია იყოს რთული შემადგენლობის საკუთარი სახელი, როგორიც ტიგლათფილესერი, თუქულთინინურთა, თუთხალია, თურმანი, არღაშელი, პირიმზე, თინათინი და ა.შ. თავად ხეთურ წარწერებში მოგვეპოვება ისეთი სახელწოდებები, რომ საკვლევი ტერმინის პირველი ან მეორე ელემენტი იყოს ამა თუ იმ გეოგრაფიული ერთეულის ან საკუთარი სახელის შემადგენლობაში, მაგალითად: ფიგა-ფაცუი, თაღ-მაღია, ფაცი-შ[...], ფაცი-ცი, ხეთური ღვთაებათა

¹ ვ. თოფური, მ. ქაღდანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 256.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 104, 546.

³ ი. ბაგრატიონი. ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 48, 56, 72.

⁴ ნ. ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961, გვ. 229.

⁵ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 537, 538.

პანთეონიდან ხაფან-თალია. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ დღეს საქართველოში არაერთი ადამიანი შეგხედებათ ამ სახელისა და გვარის მქონე. თალი საკუთარი სახელია, ხოლო ფაცია მეგრული გვარი (არის სახელიც), ისეთივე, როგორიც ქაშქური და მეგრული თალი-მალია. გვაქვს აგრეთვე თალაყვაძე, ტალავაძე, და ა.შ. ფაცია შეიძლება იყოს დინასტიური ან საგვარეულოს სახელი.

ამრიგად, თალიფაცია უნდა წარმოადგენდეს ადამიანის სახელსა და გვარს (დინასტიურ სახელს), იმ პიროვნებისა, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა ასეთი სახელის მქონე დასახლებას. თალი შეიძლება ნაირსახეობა იყოს ღვთაება დალის, რომელიც გაგრცელებული იყო ამავე სამყაროში. დალი შემოინახა სვანურმა ტრადიციამაც, როგორც ნადირობის ღვთაების სახელი. მას ალთან უნდა ჰქონდეს კავშირი.¹

ამრიგად, თალიფაცია წარმოადგენს მეგრულ სახელსა (თალი) და გვარს (ფაცია).

თახაშთურია-თაქაშთურია

ქართველურ ენაში (მეგრულში) თახაშ სამშაბათია, თუირ-ორთქლი, ნათავედი.² როგორც ჩანს, ამ ტოპონიმის სახელი ღვთაების სახელიდანაა ნაწარმოები. ივ. ჯავახიშვილის გადმოცემით, მნათობ-ღვთაების სახელი, რომლისთვისაც სამშაბათი წარმართულ ეპოქაში იყო განსაკუთრებული მეგრულად თახაშხა, სვანურად თახაში ეწოდებოდა. საფიქრებელია, რომ თახა არიას, ანუ მარსის სახე-

¹ მ. ჩიქოვანი. მიჯაჭვული ამირანი, თბ., 1947, გვ. 92, 185.

² ვ. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 263.

ლი უნდა იყოს და ქართველურ ტომებში ომიანობის ღვთაებად უნდა ყოფილიყო მიჩნეული.¹

მაშასადამე, თახაშ სვანურში ღვთაების სახელი ყოფილა. საერთო ტერმინი აღნიშნავს ღვთაება თახაშისადმი კუთვნილ თავფლს, ნათავედს, ან ორთქლს.

ტერმინის მეორე ნაწილი თურია ჩნდება ქართულ გვარებში, მაგალითად, თურმანიძე, თურმანაული, თურმანიშვილი, თურქანაისძე, ქართული ადამიანის საკუთარი სახელია თურმანი. თური ძველი სვანური ადამიანის საკუთარი სახელია, რომელიც წერილობით ძეგლებში დასტურდება, არის აგრეთვე ბაღვათურ, სიქუთურ, ბაღათურა.² ხეთურ წყაროებში მოგვეპოვება მსგავსი ფუძიანი ან გაფორმებული ქაშქური ტოპონიმები: თახანთარია, თათაშთურია, ტახან-ტაპტიპა, თახანა და ა.შ.³

საკვლევ ტერმინში თურ-ი უფრო მეგრულია და ნიშნავს მოგვარეს, სისხლით ნათესავს, ტომის, მოდგმის წარმომადგენელს. მაგალითად თურკათა-მოგვარე, ნათესავი ხალხი.⁴ ზუსტად ამის გამოა, რომ მეგრულში არსებობს დამოუკიდებლად, ცალკე როგორც სახელი, ისე გვარი თურ, თურია.

ქაშქური სახელი თახაშთურია ზუსტად იგივეა, რაც ქართული თახაშვილი (თახაშ+შვილი), თახაშის შვილი, შთამომავლობა, თახაშის ნათესავი. იქნებ თაქა, თაყას გადმოცემა იყოს. როგორც ცნობილია ყბგერა მსოფლიოს

¹ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ., ტ. I, თბ., 1979, გვ. 173-175.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, ეპიგრაფიული ძეგლები, გამოსცა ვ. სილოგავამ, თბ., 1988, გვ. 505, 513, 537 და სხვა.

³ გრ. გიორგაძე. ხეთური და ასურული ღურსმნული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აბეშლაების ეთნიკური წარმომავლობისათვის, ახალციხე, 2000; მისივე, Вопросы общественного строя хеттов, Тб., 1991; ი. ტატიშვილი. ხეთები ქაშქების შესახებ. – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, ბათ., 2007, გვ. 14-27 და სხვა.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 67.

ენებში თითქმის არ გვხვდება. საქართველოში ასევე გავრცელებულია თახა || თაყა-თა(რ)ხანი || თარხანა.

ურარტუს დედაქალაქის თუშფას ასურულ სახელში თურუშფა შეიძლება გამოიყოს ძირი თურ, ეტყობა, მსგავსი სახელითაა ნაწარმოები სხვა ქართველური სამყაროს შემადგენელი ნაწილები ეტრუსკი (ეტურსკი), ტროა (ტორა-თორია-თურია) და სხვა მრავალი. ეს, რომ ასეა ნაწილობრივ ადასტურებს ურარტუს მსოფლიოში არსებული მსგავსი ტერმინები: ქვეყანა ტურუკი, დასახლება მუტურნა, მთა ტურაბდინი და ა.შ.

სხვათა აზრით, ეს სახელი აიხსნება, როგორც თათაშ-თურია და გვეუბნება, თაქას გვარისა არისო. შევადართო დღეს საქართველოში არსებული მეგრული წარმოშობის გვარები: თურია, ბაღათურია, ჭანტურია (ჭანთურია) და სხვა.¹

ამრიგად, ქაშქური ტერმინი თახაშთურია კომპოზიციური სახელია, შედგება ორი ნაწილისაგან თახაშ და თურია. პირველი ნაწილი საკუთარი სახელია, ხოლო მეორე გვარი, მეგვარის, სისხლით ნათესავის მნიშვნელობით.

ხ უ მ ი ნ თ ე შ ქ ა

აღნიშნული ტოპონიმის სემანტიკაც ქართველურ ენებში იძებნება. როგორც ჩანს, იგი კომპოზიციური სახელია და შედგება ორი ელემენტისაგან – ხუმინ და თეშქა. მისი პირველი ნაწილი ხუმინ შეიძლება წარმოშობილი იყოს მეგრული და სვანური ღუმირ-იდან, რაც ნაძვს აღნიშნავს,

¹ ჟურნ. აიბ, 1999, №7, გვ. 18-26; ს. ბაღა. ლაზ-მეგრელთა ისტორია, თბ., 2006, გვ. 299.

ხოლო თეშქა-დიშქა – შეშას.¹ ტოპონიმის სახელი შეიძლება წარმომდგარი იყოს იმ ნაძვის შეშისაგან, რომელიც თავმოყრილი ყოფილა დასახლების გაჩენის ადგილას. ასეთივე წარმოების ტოპონიმი ღუმურიში, აფხაზეთის ტერიტორიაზეც გვხვდება, რომელიც სვანებისა და მეგრელების უძველესი საბინადროა.

მეგრულ ენაში საკვლევ ტერმინს მოეპოვება სხვა ახსნებიც, მაგალითად, ხუშინ ნიშნავს ხმაურს,² გუშინ-ღუშინი – სიღრმეში ყრუ ხმაური, შრიალი,³ ღუშინ-ღუშული, ღრიალი, ხმაურია,⁴ ქუშინ-ხმაური, ქუხილი, ღუმუ-ღომი,⁵ თხუშინ – ცხვირში ლაპარაკი, ღუდღუნი.⁶ ხოლო თეშქა-თიშქა ნიშნავს – იმას შუა. აქედან გამომდინარე, ტოპონიმის მეორენაირი ახსნა შეიძლება იყოს „ხმაური, ღრიალი იმას შუა“, ე.ი. ადგილი, სადაც მოხდა „იმას შუა ხმაური“. ან იმის გათვალისწინებით, რომ მეგრულში თი – სახლია, ტოპონიმის შინაარსი შეიძლება გავიგოთ, როგორც ხმაურიანი სახლი, ან ხმაურიანი სახლი მისი კუთვნილებათ.

მეორე ნაწილი თიშქა შეიძლება აიხსნას ასე: თიშ მეგრულია და ქართულად ნიშნავს – მისი, შ – კუთვნილებითი სუფიქსია, ქა მეგრულში შეიძლება წარმოვიდგინოთ როგორც რქა, ქა-ქიანა, ქაანა-ქვეყანა, მხარე.⁷

ქართული ენის დიალექტებში, მაგალითად, თუშურში, გვაქვს სიტყვა ხამინ, რაც დახამინებას აღნიშნავს.⁸ ასე,

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 477.

² გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 390.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 412.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 196.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 157, 197.

⁶ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 80.

⁷ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 123.

⁸ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 767.

რომ ხუმინ თიშქას შინაარსი მრავალნაირად შეიძლება იქნას გაგებული.

მსგავსი ტოპონიმები ქაშქების ქვეყანაში ხეთური წყაროების მიხედვით ყოფილა ციანთიშქა, რაც ციანას შეშას ნიშნავს. არის ასეთიც—თათიშქა. დღევანდელ საქართველოში არის ხუმინის მსგავსი ტოპონიმები: ხუმენი, ხუმუშკარი, ხუმეშქური, ხუმენი საზოგადო სიტყვაა: “ხუმენი ფარონზე მაღალი და დაბურული ტყეა. ხუმუ სამეგრელოში გავრცელებული სახელიც ყოფილა.¹ აქედან გამომდინარე, ტოპონიმის სემანტიკა იქნება “ხუმუს შეშა” ან “დაბურულ ტყეში შეშა.” თუმცა ხუმ მეგრულად დალოცვას აღნიშნავს, ხოლო თიშქა II თეშქა შეშას. შესაძლებელია ტოპონიმის შინაარსი იყოს დალოცვილი (ღვთაებრივი) შეშა ხე. თუმცა ხუმ ამავე ენაში გამხმარსაც აღნიშნავს (გამხმარი შეშა), ხოლო ხვამი მოტაცებულს. შესაძლებელია საკვლევი ტერმინი ნიშნავდეს – ხუმუს შეშა ან დახურული ტყე, შეშა და ა.შ.

დუდუშკა (დადუხკა)

ეს ქალაქი მეზობელ ქალაქ ხაღილასთან ერთად იყო ქაშქების ქვეყნის მთავარი რაიონი.² დუდუშკა, ანუ დადუხკა ერთი შეხედვით თითქოს ადვილად ამოსაცნობია. დუდი მეგრულში თავს ნიშნავს, სემანტიკურად მაღალ ადგილს, შქა-შუას, შქას-შუა ადგილს.³ ე.ი. დასახლება, რომელიც

¹ პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2003, გვ. 239, 313, 314.

² Я. А. Манандян. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956, с. 118.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 263.

რადაციის მიმართ “შუა, მაღალ ადგილზე იმყოფება.” შეიძლება ტოპონიმი მეგრული დიდასკა-დან მომდინარეობდეს, რომელიც დედა ფუტკარს აღნიშნავს.¹ სხვათა შორის, იმავე ხეთურ წყაროებში ადამიანის საკუთარ სახელად გვხვდება dudushija (დუდუშიალა, დოდოსქიალა?), დუდუ.²

სვანეთის წერილობით ძეგლებში ადამიანის საკუთარ სახელად, მითითებულია თუდუ, თუთალა, თუთარუყი, თუთაი, თუთარუ, თუთი, თუთრუა.³ ტბეთის სულთა მატეანეში დადასტურებულია თუთა, თოთო (სძე).⁴ საკვლევ ტერმინში თუკი თოთო იგულისხმება; ასეთ შემთხვევაში თოთო ქართული სიტყვაა და ნიშნავს ახალნერგს, ნორჩს. საქართველოში ასევე გავრცელებულ პირსახელად ითვლება უთუ, დუტა, უთი. სოფელ კობალაურის სათეს ადგილას უთიყანა (უთის ყანა) ჰქვია.⁵

გვინდა შემოგთავაზოთ სიტყვის – დუდუშკა, თუთუშქას კიდევ ერთი ახსნა. ამ ვარიანტით სახელის პირველი ნაწილი ადამიანის საკუთარი სახელია, ხოლო მეორე კი მეგრულ სკუას-შვილს უნდა შეეფარდებოდეს. მეგრული გვარია პაპასკუა, ე.ი. პაპასშვილი. თუკი საკვლევ ტერმინს ამგვარად გავიაზრებთ, მაშინ მისი შინაარსი იქნება დუდუს თუ თუთუს შვილი, შთამომავლობა. თუთუს სემანტიკა შეიძლება დაკავშირებული იყოს თუთასთან, თოთოსთან, მთვარესთან.

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 461.

² Гр. Гиоргадзе. Вопросы общественного строя хеттов, Тб., 1991, с. 89, 130.

³ ვ. სილოგავა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 512.

⁴ ტბეთის სულთა მატეანე, გვ. 146.

⁵ ი. სიხარულიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, II, ბათ., 1959, გვ. 59.

სხვათა აზრით, ტერმინი დუდუშკა თავისი დაბოლოებით სიახლოვეს ამჟღავნებს ხური-ურარტუს სამყაროსთან.¹ გრ. გიორგაძე და ს. ბადა მას მიიჩნევენ მეგრულ სახელწოდებად. მათი აზრით, იგი უნდა დაიყოს დუ, დუ და შქა-დ. დუ ქართულად იქნება იყო, რომელიც სიტყვაში ორჯერ მეორდება. შქა-ქართულად არის შუა. საბოლოოდ მივიღებთ: „იყო, იყო შუა“ ამ სახელწოდების ახსნის მეორე ვარიანტიც არის. პირველი სიტყვა დუდუ ნიშნავს თავს, ხოლო მეორე – შქა – შუას. ამის მიხედვით მივიღებთ შემდეგ შინაარსს: “თავის შუა,” ე. ი. ეს ადგილი მდებარეობდა ქვეყნის შუა თავში. მათივე აზრით, ამ სახელის ორივე ახსნა ნათელყოფს, რომ ტერმინი ლაზ-მეგრული წარმოშობისაა.²

ამრიგად, ტოპონიმის სემანტიკა იქნება დუდუს თუ დადუს შვილები.

ქაციფირი (ქაციპირი)

საკვლევი ტერმინი შეიძლება ქართულ ენაში ნიშნავდეს ქაცვის პირს, ე. ი. ქაცვის სანაპიროს, მის მოსაზღვრედ მდებარეს (შეადარეთ გურიის ტერიტორიაზე ქაციმერა, ქარციმელა, ქაციანი, ქეციმერი და ა.შ.).³ ზუგდიდის რაიონის სოფელ ჯიხაშკარში დასტურდება ხევი სახელით – ხაცაშრობუ, ქართლის ტერიტორიაზე სოფელი განიანი.

¹ გ. მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ. 91., შენ.

² ჟურნ. აია, 1999, №7, გვ. 18-26; ს. ბადა. ლაზ-მეგრელთა ისტორია, 2006, გვ. 302.

³ ი. სიხარულიძე. მასალები გურიის ისტორიული გეოგრაფიისათვის. – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV, გვ. 91, 92, 93, 124.

სვანურში ქაცი არის გუდა,¹ ფირუ – ფური-ძროხა. სახელწოდება შესაძლებელია დაკავშირებული იყოს ძროხასთან, გუდასთან. მსგავსი ტოპონიმები სემანტიკური მნიშვნელობით, რომლებიც შინაურ ცხოველებთანაა დაკავშირებული, ამავე მიდამოებში ხშირია. ასე მაგალითად, ტიგლათ-ფილესერ I ჩრდილოეთ მესაპოტამიაში ღაშქრობს ფირულუმზის ქვეყანაში, რომლის სახელი იხსნება სვანური ენის გამოყენებით, ფირულუმ(ი)ჭი ნიშნავს “ძროხას რქიანს, ღამაზს.” ჭანების (სვანების) ტერიტორიაზე ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი (ახ. წ. VI ს.) ასახელებს პუნქტს, სხამალანისს (ს-ხამა-ლანი-ხი), რაც ნიშნავს გაბრაზებულ ღორს, კულხას სამეფო ქალაქი ილდამუსსა – აღდამოწა-შიმშილისაგან მუცელჩავარდნილ, მშიერ ძროხას (აჭარული დიალექტის მიხედვით).

მეგრულში ქაცი – ეკლიან ბუჩქს აღნიშნავს.² ქაცი ამავე ენაში დაბალის, პატარას სინონიმია, ქაცუ-ქაცვია. პირიკოკორი, ყვავილია. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სახელი თუ კაციფირი-ა მაშინ უფრო მართებული იქნება აიხსნას შემდგენაირად. მისი პირველი ნაწილი კაცი, ადამიანი-ა, ხოლო მეორე ნაწილი ფირი-ფირა მეგრულში ფართოს, განიერს აღნიშნავს, ე.ი. კაცი, რომელიც ფართო, განიერი, დიდი ზომისაა.

ტერმინის მეორე ნაწილში – ფირი – პირი, შეიძლება იმალებოდეს ხეთურ-მცირე აზიული ღვთაების სახელი პირვა-პირუა, ფირვა, რომელიც არის სეტყვის ღვთაება.³ სწორედ მეგრულმა შემოგვინახა ტერმინში გამოყოფილი ერთ-ერთი ელემენტის შესაბამისი სიტყვა მეგრულ გვარში

¹ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 780.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 123.

³ Дж. Маккуин. Хетты и их современники в Малой Азии, М., 1983, с.121.

ქაცარავა, ქაცხლია, ხაცავა, გაცარავა, ქაცაბაია, ქაციბაია, ქართულმა-ქაცანაშვილი,¹ ქაცო, ხაცა, ქაცი, ქაციკო.² ქაცი-ბაია-ში ბაია აღნიშნავს ვაჟიშვილს, პირმშოს, ნორჩს და უეჭველია, რომ ქაცი-ქაცა გამოდის ადამიანის საკუთარ სახელად.

ქაციფირის პირველი ნაწილი შესაძლებელია გამოხატავდეს გაცის, ხაცის, რომელიც ხეთურ სამყაროში ღვთაების სახელი იყო, მანამ, სანამ ქართველთა წინაპრები მას მოიტანდნენ საქართველოში. ფირი შეიძლება პირი – სახის გამოხატვა იყოს. მაშასადამე, ტოპონიმი შეიძლება აიხსნას როგორც ღვთაება “ქაცის (გაცი) პირი, სახე” ე. ი. სადაც დადგმული იყო ამ ღვთაების სახე, გამოსახულება. უფრო სარწმუნო ჩანს, ადამიანის საკუთარი სახელი ქაციფირი წარმოდგებოდეს ორი მეგრული სიტყვისაგან: ქაცი-პატარა, დაბალი. ფირი (პირი) კოკორი, ყვავილი. პირი-პირვა-მცირე აზიული ღვთაების სახელია. პირვა ადამიანის საკუთარ სახელად არის დადასტურებული სვანეთში.³ პატარა ქართული სახელია, პიტაური, პიტაშვილი, გვარი.⁴

ამრიგად, სახელი ქაციფირი სემანტიკურად აღნიშნავს პატარა ყვავილს; ან ტერმინის ორივე ნაწილი (ქაცი-ფირი) წარმოადგენს ხეთურ-ქაშქურ ღვთაებებს.

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 772; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 549.

² ს. მაკალათია. თუშეთი, თბ., 1983, გვ. 172.

³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 53.

⁴ ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, გვ. 133.

ფ ი გ ა ფ ი ღ უ

ამ სპეციალობის თუ თანამდებობის სახელს ქაშქური ანთროპონიმის ფიგანუს-სა და ტოპონიმის – ფიგაფაცუის ფორმებთან თუ შევადარებთ, მაშინ ადვილად გასაგებია, რომ საკვლევი ტერმინი შეიძლება ორ ელემენტად დაიყოს- ფიგა და ფილუ.

ეს სახელწოდებაც თავისი წარმომავლობით ქართველური ჩანს. სვანური ენის მონაცემებიდან გამომდინარე, ფიგუ ნიშნავს ვაცს, ფილ – ფერფლს.¹ აქედან გამომდინარე შეიძლება დავასკვნათ, რომ სახელი აიხსნება, როგორც “ვაცის ფერფლი”

სახელს ქართულშიც მოეპოვება ახსნა. პირველი ელემენტი ფიგ ჯავახურში ცერცველა, მცენარეა, ხოლო მეორე ფილ (ფილა)-ას გააჩნია რამდენიმე მნიშვნელობა 1: ქვევრის ქუსლის ჩასადგმელი (ხის); 2: თავფართო ქოთანის, 3: ღორის ქონის; 4: ფილთაქვა; 5: შეცდომა ბავშვთა თამაშის დროს; 6: ქვის, თიხის, ლითონის ბრტყელი ნაჭერი.² მე მგონია, რომ სახელწოდება ქოთანთან და შეიძლება მცენარესთან უფრო იყოს კავშირში.

საქართველოში გავრცელებულია ადამიანის საკუთარი სახელი: ფილა, ფილუ, ფილი.³ სამურზაყანოს (სამეგრელო, აფხაზეთი) ისტორიის საბუთებში ადგილობრივი ადამიანის მეგრული სახელებია-ფილუ, პილა.⁴ სხვათა შორის ადამია-

¹ ე. თოფური, მ. ქაღლანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 760.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, მეორე გამოცემა, გვ. 542, 543; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 105.

³ ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 172; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 547.

⁴ პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2003, გვ. 306, 314.

ნის საკუთარ სახელად ფილუ ძალიან ხშირია ზუგდიდის რაიონშიც.¹ გვაქვს ქართული გვარ-სახელებიც: ფილა, ფილია, ფილაური, ფილაშვილი, ფილიური.²

ქარიქურისკა (ქარიქურიშკა)

როგორც ჩანს, ამ პუნქტის ადგილმდებარეობა ქარიანი ადგილი იყო. რადგან კომპოზიტურ სახელში შეიძლება გამოიყოს ქარი, ხოლო მეორე ელემენტი იყოს ასევე ქართული ზმნა ქრის. ამის მიხედვით, იგი განიმარტება როგორც “ქარი ქრის.” ბოლოკიდური ქა (ხა) როგორც ეტყობა სვანური კუთვნილებითი სუფიქსია, ან მეგრული მიწის ტოლფარდი.

თავად სვანურში ქური ნიშნავს აღპობს, ქური-მინდორია.³ მეგრულში ქარა-სარია,⁴ მეგრულშივე ქარა-ეკალია, ქური-კავის ნაწილი, ან ქუსლი.⁵ მეგრულ ენაში მესამე ელემენტსაც შქა (სკა) მოეპოვება ახსნები: შქა=შუა, ოშ(ს)კ – საღორე, ოშქა – შუაში, სქა – ფუტკარი, სქუა – შვილი.

ტოპონიმს ქართულშიც მოეპოვება ახსნა, ასე მაგალითად, პირველი ნაწილი შეიძლება დაუკავშირდეს ქარა-ს, მისი მნიშვნელობებია 1: დოლის ხის ნაწილი; 2: ზღმარტლის, ასკილის, ქაცვის ეკალი; 3: კეცის კიდე; ხოლო მეორე

¹ პ. ცხადაია, სამეგრელოს... გვ. 55, 106, 110, 360.

² რ. თოფჩიშვილი. ქართული გვარსახელების ისტორიიდან, I, თბ., 2003, გვ. 22; ვ. ითონეშვილი. ტოპონიმიურ-ონომასტიკური... გვ. 40; ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 172.

³ ვ. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 788.

⁴ გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 316.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 127, 158.

ნაწილი-ქურო-ხელთათმანი, ქურ-ლოყა, ქურა-დაბადებით პატარა ყურებიანი თხა, ქურა-ჟოლო, მცენარეა.¹

ზოგიერთები ამ ტერმინს ყოფენ მეგრული სიტყვების მიხედვით: ქარი, ქური და შქა. ქარი ქართულად ქარია, ქური-ქუსლი, ხოლო შქა-შუა. საბოლოოდ იქნება, “ქარის ნაქუსლის შუა”, ე. ი. ეს ადგილი მდებარეობდა ქარის ნაქუსლის შუა ნაწილში.²

შუმერში, რომელიც სვანურ-მეგრული მოდგმის განსახლების არეალს წარმოადგენდა სიტყვა ქური მთას ნიშნავდა. შემდეგ ზოგადი მნიშვნელობა შეიძინა – “უცხო მხარე,” ვინაიდან გარშემო მდებარე მთიანი ოლქები გამუდმებულ საფრთხეს უქმნიდნენ შუმერებს. შუმერული კოსმოლოგიის მიხედვით, ქური იყო სივრცე დედამიწის ზემო ქერქსა და პირველქმნილ ოკეანეს შორის.³ ამ ბოლო მონაცემების თანახმად, ტერმინი თითქოს იძენს შინაარსს – მთის შუაში ეკალია, რადგან შქა – ნიშნავს შუა, შუა ადგილს.

უძველეს მცირეაზიულ ხეთურ-ხეთურ ტექსტებში დამოწმებულია ქალის საკუთარ სახელად ქარია.⁴ ქარ ფუძიანი საკუთარი სახელები და გვარები საქართველოშიც გვხვდება: ქარცხალია, ქარცივაძე, ქარდავა, ქართავა, ქარელი, ქარსელაძე, ქარელიძე, ქარცხია და მრავალი სხვა. სვანურ წერილობით ძეგლებში დასტურდება – ქარა, ქარდა, ქარი, ქარზიანი, ქარევაზი, ცაცქურა, ცაცქურანი,⁵ სვანეთშია სოფელი ქურაში, რომელშიც ფუძეა ქურა. სამეგრე-

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 561, 579.

² ჟურნ. აია, 1999, №7, გვ. 18-26; ს. ბადა. ლაზ-მეგრელთა ისტორია, გვ. 302.

³ ს.ნ. კრამერი. ისტორია იწყება შუმერიდან, თბ., 1988, გვ. 191.

⁴ ძახიჭ, გვ. 170.

⁵ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 548, 556.

ლოში ქარაია და ქურია გვარებია.¹ აქედან გამომდინარე, ქარა-ქარი და ქური ადამიანის საკუთარი სახელებია. ხოლო თავად საკვლევ ტერმინში ქარიქურიშქა, შეიძლება დაიყოს სამ ნაწილად ქარი (სახელი)+ქურიშ (ქურისძე თუ ქურისშვილი) ხოლო ქა – მიწა. შესაძლებელია ტოპონიმის შინაარსი ასეთიც იყოს: ქარი (სახელი) ქური (მამის სახელი), სქა-სქუა (შვილი) (შეადარეთ პაპასქუა, იგივე პაპასკირი, ე.ი. პაპასშვილი). მაშასადამე, ტერმინი შეიძლება გაიშიფროს, როგორც “ქარი, ქურისშვილი”.

ხ ა თ ე ფ ა

ხათეს ეძახდნენ პროტოხეთურ მოსახლეობას, რომელსაც არც თუ ისე უსაფუძვლოდ ქართულ სამყაროს უკავშირებენ. ხეთების სახელმწიფოს ამ მოსაზღვრე ქვეყანაში, ხეთის სახელთან, ტომთან, დასახლებასთან დაკავშირებული მსგავსი საკვლევი ტოპონიმების არსებობა არც ისე უსაფუძვლო უნდა იყოს. ხეთური სამყარო და მისი განაპირა მხარეები ქართველური სამყაროს შემადგენელი ნაწილი რომ უნდა იყოს, ამას ამტკიცებს ფა სუფიქსიც, რომელიც სვანურში აღნიშნავს მოდგმას, ჯილაგს, თესლს, ტომს. აქედან გამომდინარე, ხათეფა უნდა ნიშნავდეს ხათეს ტომს, მოდგმას, დასახლებას.

ქაშქების ტომის მოსაზღვრედ ძველადმოსავლურ და ანტიკურ ხანაში არსებობდა ხეთების ზემო ქვეყანა, ხოლო მოგვიანებით ხათე-ხათენა. ამ ადგილას მცირე აზიის აღმოსავლეთ პერიფერიაზე, სადაც მოგვიანებით დაიენი-

¹ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 305, 327.

დიაოხი ჩამოყალიბდა ქართველური დინასტიით, სწორედ აქ უნდა ყოფილიყო ხათეფა, რომელიც იხსნება, როგორც ხათე-ფა (ტომი ხათე+მოდგმა, ჯიში), ე. ი. ხათეს ტომი.

საქართველოში გავრცელებულია ხათი-ხატი-ქატი სა-ტომო სახელთან დაკავშირებული გვარ-სახელები: ხათა, ხატია, ხათაშვილი, ხატიაშვილი, ხატისკაცი, ხატისაშვილი, ხატიძე, ხატიოძე, ხეტე, ხატული და მრავალი სხვა.¹ გვაქვს ტოპონიმები: სოფელი ხეთა (სამეგრელოში) ხეტუშ-მუხური (სამურზაყანოში), ხატიალაგი (ჭახათში), ხატა (ბუჩქნარი, კეჭიეთში) და მრავალი სხვა.²

ფ ი ქ უ რ ი ა ღ ი

ეს სახელწოდებაც სვანური წარმომავლობისა ჩანს. ფიქრალ ნიშნავს ფიქრს, დარდს, ფიქრიანს, დარდიანს.³ მაგრამ სხვა ქაშქურ სახელებთან-ქურიალი (შეადარეთ ფი-ქურიალი) ფიფარუვას-თან შედარება გვარწმუნებს, რომ ფიქურიალი უნდა დაიყოს ორ ელემენტად ფი და ქურიალ, ან უკიდურეს შემთხვევაში ქური და ალ. ალ გასაგებია, გასარკვევია ფი და ქური, ან ქურიალი. ქურიალი ქაშქურ ტექსტში ადამიანის საკუთარი სახელია. იგი შეიძლება დაუკავშირდეს სვანურ სიტყვას ქურილ=გრდემლი,⁴ მეგრულ ქურს=კავის ნაწილი,⁵ ქართულ ქურანს=წაბლისფერი

¹ ი. მაისურაძე. ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1981, გვ. 100; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 805, 878.

² ი. სიხარულიძე. ტოპონიმია, II გვ. 58.

³ ვ. თოფურიძე, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 763.

⁴ იქვე, გვ. 784.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 158.

ცხენი და ა.შ.¹ დასაშვებია, რომ ფი(თი) შეიძლება მეგრულად ოჯახს ნიშნავდეს და სახელის სემანტიკა იყოს ქურიალის ოჯახი. იქნებ ფიქურიალი ქართული სახელის ფიქრიას პროტოტიპი იყოს.

ერთი სიტყვით, სპეციალობის თუ თანამდებობის სახელი ქურიალის ოჯახი, ქაშქებში, რაღაცა საქმით იყო დაკავებული.

ხ ა ც ი ნ ა

ხაც სვანურად ნიშნავს მრუდეს, არასწორს, დახრილს.² არაა გამორიცხული, რომ ამ ტოპონიმის ტოპოგრაფია ამგვარი გარემოებით ხასიათდებოდა. იქნებ მთა, სერი, გორი, რომელზედაც განლაგებული იყო ხაცინა, დახრილი არასწორი ზედაპირის მქონე ტერიტორია იყო.

ხაცა სვანურში ასევე ნიშნავს დაღუპვას, დაქცევას³ (ოჯახის, ქალაქის, დასახლების). ასეთ შემთხვევაში საინტერესოა ინა სუფიქსის როლაც. ინა ქართველურ სამყაროში (უფრო სვანურში) გავრცელებული სუფიქსია, მაგალითად სვანური სახელმწიფოს დაიადენი-დიაოხის ოლქები: ქადაინი, ზუაინი, ხუშანი, აბნულუანი და სხვა.⁴

ხაცინა შეიძლება იგივე ხატინას გადმოცემა ან დამახინჯებული ფორმა იყოს.⁵ მასში შესაძლებელია ხატ ძირი ხატების-ხეთების ტომის აღმნიშვნელი იყოს. ხაცინა თავისი

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 458.

² ვ. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 881.

³ იქვე, გვ. 881.

⁴ ს. გოგიტიძე. დაიადენი-დიაოხი. ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის, 2006, იხ. შესაბამისი თავები.

⁵ შეადარეთ: ხორცვეანი-ხორტვეანი.

ფონეტიკური აგებულებით ახლოს დგას ქართლის სამეფოსა და საქართველოს ისტორიული ოლქის სახელთან ხოტენა (შეადარეთ ხორძენა, ოტენა). ხოტენა-ჰოტენა-ოტენა ტაონის-ტაოს გადმოცემა უნდა იყოს. ხორძენა იგივე მოგვიანო ხანის ხორცევანია. ქართლის სამეფოში ხორძენა მოიცავდა მტკვრის სათავეებსა და მიმდებარე ტერიტორიას.

საკვლევ ტერმინის წარმომავლობის სხვაგვარი ახსნაც მოგვეპოვება. ამ შემთხვევაში პირსახელი ხაცინა უნდა დაიყოს ხა და ცინა-დ. პირველი ნაწილი დამოუკიდებელი სახელი რომ უნდა იყოს, ამას მოწმობს ქართულ წერილობით ძეგლებში ადამიანის საკუთარ სახელად დადასტურებული ქა, ხა-ინა, ქაი, ყასელა დი, ხა-ტოტა, ხაბა და ა.შ.¹ მეორე ნაწილი ცინა-ც არის პირსახელი, ციანა, ცილა, ცინდელიანი, ქაშქური ციან-თიშქა და სხვა. მაშასადამე, ხა-ციანა ისეთივე საკუთარი სახელია, როგორიც სხვა ქართული თურმანი, ასიბერი, ხალინელა, ხათუთა და ა.შ.

ასხარფაია (აშხარფაია)

აშხარფაია ბაღას მეზობელი ოლქი იყო ქაშქების ქვეყნის სატომო გაერთიანებაში.² როგორც ჩანს, ტოპონიმი 3 ნაწილისაგან შედგება—ასხარ, ფა, ია. ია სუფიქსი ქართველური მოდგმის (მეგრული) გვარებსა და ტოპონიმებს აწარმოებს, მაგალითად: შენგელია, გვაძაბია, გამახარია, ბედია, შელია, ჭყონია. ფა, როგორც აღინიშნა, ბა-ს ტოლფასოვანი შეიძლება იყოს. იგი სვანურ ენაში ტომს, მოდგმას აღნიშნავს. ფუძეა ასხარ.

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 548, 550, 559.

² Я. А. Манандян. О некоторых... с.85.

აქადის მეფის ნარამსინის (დაახ. 2594-2551წწ.) ერთ-ერთ ელამურ წარწერაში გვხვდება სახელი Ashara. გარეგნულად ხეთურ იშხარას მიაგავს.¹ ჩვენი ვარაუდით, აშხარა საკულევ ტერმინში ღვთაების და შესაბამისად ადამიანის საკუთარი სახელი შეიძლება იყოს. ამ გარემოების გათვალისწინებით ტერმინი ასხარფაია შეიძლება აიხსნას, როგორც “აშხარას მოდგმის, ტომის დასახლება,” ან ღვთაება აშხარას სახელზე წარმოშობილი სოფელი. თუმცა შესაძლებელია ფუძე აშხალ დაკავშირებული იყოს სვანურ სიტყვასთან—ხის ტოტი ან ოჯახის გამონაყოფი. აქედან გამომდინარე შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ასხარფაია ოჯახის გამონაყოფის მოდგმას ნიშნავდეს.

საკვლევი ტერმინი შეიძლება აიხსნას მეგრული ენის მონაცემების გამოყენებით. აშხარ ნიშნავს არამზადას.² გამორიცხული არაა, რომ საკუთარი სახელის აშხარას სემანტიკა ზუსტად მეგრული სიტყვიდან მომდინარეობდეს და არამზადას ნიშნავდეს. მაშინ სახელის შინაარსი იქნება აშხარას (არამზადას) ფა (მოდგმა, ტომი) ია (შთამომავლობა), ე.ი. აშხარას ტომის შთამომავლობა. თუმცა არსებობს მეგრული ანთროპონიმი ფაია და თაია,³ რაც ზუსტი ანალოგიაა ტოპონიმში გამოყოფილი მეორე ნაწილის აშხარფაია-სი. იქნებ ასხარ ფაია იმ ადამიანის გვარი და სახელია (ან უბრალოდ კომპოზიტური სახელი), რომელმაც დააარსა აღნიშნული დასახლებული პუნქტი. სხავათა შორის ფაია, თაია, ხაფაია, ფაა, ფაიდი ხშირად გვხვდება ხეთურ წარწერებში.⁴ ფაია შეიძლება ქართული ბაიას

¹ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. ტ. I, გვ. 142.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 204.

³ თაია სოფელიცაა სამეგრელოში (პ. ცხადია. სამეგრელოს... გვ. 111).

⁴ ძახიქ, გვ. 225, 262, 532 და სხვა.

გადმოცემა იყოს. თუკი ეს ასეა, მაშინ ბაია ქართულ ენაში თვალის გუგას ნიშნავს. აქვს მეორე შინაარსიც – ჩვილი ბავშვი. პატარა ბავშვს ახლაც მიმართავენ, შენ ჩემი თვალის ჩინი ან თვალის გუგა ხარ ან კიდევ ჩემო ბაია, ჩემო პატარავ. აქედან გამომდინარე, ბაია (ფაია) შეიძლება იყოს ადამიანის საკუთარი სახელი.

იმ შემთხვევაში თუკი ფუძისეულ ა-ს ტოპონიმიკურ პრეფიქსად მივიჩნევთ, მაშინ ფუძე შხარ-ი შეიძლება ნიკორს აღნისნავდეს ან გაპობას.¹ სვანურ წერილობით ძეგლებში გვხვდება პირსახელი შხერა.

აშხარფაიას მსგავსი სახელები (საკუთარი თუ გეოგრაფიული) ხეთურ წყაროებში ქაშქების ტერიტორიაზე სხვაც გვხვდება, კერძოდ, ვაშხაია, ვაშხარია, ვასხარია, ასხაფალა და ა.შ.

თ ა ხ ა ნ თ ა რ ი ა

სვანური ენის გამოყენებით აღნიშნული ტოპონიმი (ქალაქის სახელი) შეიძლება აიხსნას შემდეგნაირად: ხანთალ ნიშნავს წვეტიან საკიდს, ხოლო თა შეიძლება იყოს მთა-ს თავდაპირველი ფორმა, ე.ი. მისი უპრეფიქსო ფორმა. ქართულ დიალექტებში (მაგ. აჭარულში) ამჟამად შემონახულია მთის უძველესი ფორმა თა.

ტერმინის სემანტიკა სხვანაირადაც შეიძლება აიხსნას. მასში უნდა გამოიყოს თახა და თარია, ხოლო რაც შეეხება ნ ფორმატს, იგი შეიძლება შემდეგ შეზრდილი იყოს. პირველი კომპონენტი თახა, როგორც აღინიშნა, ქართველური (უფრო სვანური) ღვთაებაა, ხოლო თარ ასევე ქართველუ-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, 225.

რი, ურარტული ღმერთი შეიძლება იყოს, თუმცა თარ მეგრულში მთავარს, რჩეულს, მთელს ნიშნავს. თარა, თარაში-მეგრულ წერილობით ძეგლებშიც დასტურდება.¹

თარ ფუჰიდან არაერთი გეოგრაფიული სახელი წარმომდგარა, როგორც ძველ ქართველურ სამყაროში (მაგ. ურარტუ-დაიაენის ტერიტორიაზე) ისე თანამედროვე საქართველოს მიწა-წყალზე. მაგალითად, დაიაენი-დიაოხის ოლქი თარიუნი, თორი ერქვა ბორჯომის მიმდებარე მხარეს. თორი ჰქვია საქართველოში რამდენიმე სოფელს. მთებია თარიანი. სამცხის მერე სომხურ გეოგრაფიაში დასახელებულია თარის ფორმით. სახელწოდება თრიალეთშიც გამოყოფილი თრ ფუძეც რედუცირებულია და მომდინარეობს თავდაპირველი თორ-თარ ფორმიდან. საქართველოში პლინიუსიც ასახელებს ერთ ამგვარ ოლქს-თრირარი. თარი ქართული ფორმაა, სვანურშიც ასეა, ხოლო თორ მეგრულია, ან დროთა განმავლობაში ა გადავიდა ო-ში. შეადარეთ კაცი-კოჩი, ქართა-ქორთუ, ქათამი-ქოთომი და ა.შ.

საკვლევო ტერმინი მეგრული ენის გამოყენებითაც შეიძლება აიხსნას. თახვანტი ნიშნავს თხმელის ან თხილის წკნელს.² ასეთ შემთხვევაში უნდა ვიფიქროთ, რომ არ-ია ქართველური რთული სუფიქსია. საინტერესოა მეორე მეგრული სიტყვა თახანა-ც, რაც ხის ჯოხს ნიშნავს.³ ქართულში ფახან ნიშნავს შიში.

თახანთარიას მსგავსი როგორც მთლიანი სახელის, ისე მისი პირველი თუ მეორე ელემენტის მსგავსი ტოპონიმები და ანთროპონიმები სხვაც ბევრი გვხვდება ხეთურ წყაროებში: თახაშთურია, თათაშთურია, თახანტაპტიპა, თახა-

¹ პ. ცხადაია, გ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, გვ. 282. პ. ცხადაია. სამეგრელოს... 275, 377.

² გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, მარტვილი-თბ., 1997, გვ.171.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 20.

ნა, თასთარი, ცაკუთარია და სხვა. იმ შემთხვევაში, თუკი თა მეგრული ოჯახის ეკვივალენტი, მაშინ ხანთარია-ს ზუსტი პროტოტიპი იქნება დღეს საქართველოში გავრცელებული მეგრული გვარი ხანთარია ანუ ქანთარია. თახა შეიძლება იყოს ადამიანის საკუთარი სახელი, როგორიცაა ქართული გვარ-სახელები: თაქა, თაყა, თაყაი, თარხანი, თაყაიშვილი, თაყალაძე, თაყაძე. ქართული გვარსახელი თარხან მოურავი თითქმის ზუსტი ანალოგიაა ქაშქური თახანთარიასი, რადგან თარ-ია, როგორც აღინიშნა, ქართველურ ენებში მთავარს, რჩეულს, შეიძლება ითქვას, იგივე მოურავს, თავკაცს ნიშნავს. საქართველოში გვაქვს სახელე-ბი და გვარები თარი, თარია, თარიაშვილი, თორია. სამეგრელოში დასტურდება ტარა, თარა, თარია, ადამიანს სა-ხელ-გვარებად, თარაშ ტომბა, თარაშ წყურგილი და სხვა მრავალი ტოპონიმის სახით.¹

სხვების მიხედვით, აღნიშნული ტერმინი შეიძლება დამარცვლოთ ლაზ-მეგრული სიტყვების მიხედვით: თა, ხა (ნ), თარ, ია-დ. თა ნიშნავს საშუალო ზომის დატვირთვას, ე. ი. ტვირთს, რომლის წაღება ადამიანს შეუძლია თავი-სუფლად. ხა ნიშნავს მთელის ერთ მხარეს ე. ი ერთ კუთ-ხეს, ბგერა ნ არის მთლიანი სიტყვის ლოკალიზაციისათვის საჭირო დანამატი, თარ-ჯანიერს, ჯანსაღს, ია-კი მეგრული სახელების სუფიქსია. ტერმინი აღნიშნავს საშუალო ზო-მის ჯანსაღ კუთხეს ან საშუალო ზომის ჯანსაღ მხარეს.²

ამრიგად, ტოპონიმის სახელი წარმოშობილი უნდა იყოს მეგრული თახან-ტახან ადამიანის საკუთარი სახელიდან, რაც ნიშნავს ხის მოკლე სასროლ ჯოხს. ასევე თარია-ც

¹ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 275, 377.

² გრ. გიორგაძე. ჟურნ. აია, 1999, №7, გვ. 18-25; ს. ბადა. ლაზ-მეგრელთა ისტორია, გვ. 300.

საკუთარი ან დინასტიური სახელი უნდა იყოს, რაც ამავე ენაში მთავარს, რჩეულს ნიშნავს.

თ უ ღ მ ა დ ი ა

თულმაღლია კომპოზიტიური სახელი ჩანს. იგი უნდა შედგებოდეს ორი ელემენტისაგან – თულა ანუ თუელ, რაც სვანურში ტვინს, ჭკუას ნიშნავს¹ და მალ, რომელიც ამავე ენაში მელას აღნიშნავს.² აქედან გამომდინარე შეიძლება დავასკვნათ, რომ საკვლევი ტერმინი “ჭკვიან მელიას” აღნიშნავს.

შესაძლებელია, სახელწოდება მეგრული ენის გამოყენებითაც აიხსნას. ამ ენაში თუკი თულ-გოჭია და მაღია ადამიანის საკუთარი სახელი, მაშინ მისი შინაარსი იქნება-მაღიას გოჭი. მაღა მეგრულ ენაში, აგრეთვე ნიშნავს წამოდი, მაღა – მაღე, ჩქარა.³

სახელწოდება შეიძლება აიხსნას ქართული ენის გამოყენებითაც. მისი პირველი ნაწილი თულ შეიძლება აღნიშნავდეს ყაჩაღს, შემოსეულ მძარცველს, მტერს ან მოღუნულ წნელს, რომელზეც აჯენენ მიმინოს გასაწაფავად.⁴ თოლ – თვალია, თოლი – სააღერსო მიმართვა: თვალო, თვალის ჩინო. მაღა კი – დიდ ძელს, რომელზედაც სახლის კოჭებს აწყობენ ან თხელ ქაფჩას ბათქაშის გასაკეთებელი, კალა-

¹ გ. თოფური, მ. ქაღლანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 262.

² იქვე, გვ. 559.

³ გ. ელიაშვილი. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 206.

⁴ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 254.

ტოზის იარაღი.¹ მალ – სწრაფი, ჩქარი, მარდის სინონი-
მიცაა.²

თულმალიას მსგავსი ტოპონიმი ხეთურ წყაროებში
სხვაც მოიხსენიება, კერძოდ, თაღმაღლია. იქნებ ეს ერთი და
იგივე ტოპონიმია. ერთ შემთხვევაში უ და მეორეში ა ბგე-
რა მოწმობს იმას, რომ აქ ო ბგერის გადმოცემასთან უნდა
გვექონდეს საქმე. ასეთივე ტოპონიმია ქალაქი მაღანნი
ხაიასა-აცის (აღზის) ქვეყანაში.³ ძველადმოსავლურ წყა-
როებში ქართველურ სამყაროში გვხვდება სახელი სულ-
მაღლი.⁴ რომელიც შეიძლება შედგებოდეს სული და მაღლი-
საგან.

მეგრულში გვაქვს გვარები, რომელიც შეიცავს ტოპო-
ნიმის მეორე კომპონენტს, მაგალითად – მაღაშხია, მაღა-
ზონია, მაღია, მაღანია, მაღიშია, მაღიავა, მაღიჩავა და
სხვა. ღაზეთის მეფეს, რომელიც მოღვაწეობდა ახ.წ. II
საუკუნეში, ერქვა მაღასა (ფლაგიუს არიანე). გვაქვს
ქართულშიც: მაღიძე, მაღახიძე, მაღაყმაძე, მაღატაიძე,
მაღაქშანაძე და სხვა.⁵ გვაქვს სახელები მაღია, მაღაქია,
მაღხაზი, მაღხინა, მაღვა, მაღედა.⁶ პირველი კომპონენტის
მიხედვით, შეიძლება დავასახელოთ ქართული გვარ-სახე-
ლები: თული, თულა, თულასძე, თულაშვილი,⁷ თულაძე.
თუმცა გამორიცხული არაა, თულითოლი-დან (თვალი)
წარმოდგებოდეს ან მისი იდენტური იყოს. ძველ ენებში
ხომ ო ბგერის უქონლობის გამო უ-ს ხმარობდნენ. მეგრუ-

¹ ქართული კილო თქმათა... გვ. 340.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 281.

³ ВДИ, 1951, №2, с. 310.

⁴ Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), с. 313.

⁵ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 716.

⁶ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 523.

⁷ ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ. I, გვ. 688, 844.

ლი სახელებია: თოღმიხინა, თოღიმაფუ, თაღაბერი, შური-
თოღი და ა.შ.¹

საქართველოში არის აგრეთვე მალ ძირიანი ტოპო-
ნიმები, ორონიმები და ჰიდრონიმები: მალთაყვა მდინარე და
სოფელი (გურიაში), მალყადიდი გორა (წყაროში, გურიაში),
მალეთი. მკვლევართა მიხედვით, მალთაყვა ანთროპონიმუ-
ლი წარმოშობის უნდა იყოს, ისევე, როგორც ბობოყვათი.²
ჩვენი აზრით, სახელ მალის თუ მალიას სემანტიკა უნდა
იყოს სწრაფი, მოქნილი, ჭკვიანი. ასე, რომ თულ-მალთა-ში
თული და მალიაც საკუთარი სახელებია. როგორც სხვა
შემთხვევაში, შეიძლება ერთი იყოს ადამიანის საკუთარი
სახელი (ვინც დააარსა ეს დასახლება), ხოლო მეორე –
საგვარეულო, დინასტიური. დაბოლოს, მალთა შეიძლება
ასევე იყოს წარმოშობილი ხეთურ – მცირე აზიური ღვთაე-
ბის სახელიდან – მალია.

თიშქა (დიშქა)

მეგრულ ენაში დიშქა შეშას ნიშნავს.³ სხვათა შორის,
მსგავსი წარმომავლობის ქვეყანა შეშეთი (ქართულში შეშა)
დაიაენი-დიაოხის შემადგენლობაშიც იყო.⁴

თიშ მეგრულშივე “მისი”-ს სინონიმია, თიშა – იმასთან,
მაგრამ ნაკლებად სავარაუდებელია, რომ თიშქას ფუძე ამ
უკანასკნელზე იყოს აგებული, თუმცა გამორიცხული არა-

¹ ბ. ხორავა. ეთნიკური პროცესებისათვის გვიანი შუა საუკუნეების
აფხაზეთში. – ჟურნ. არტანუჯი, №10, თბ., 2000, გვ. 41, 42.

² გ. ბედოშვილი. ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური
ლექსიკონი, I, თბ., 2002.

³ გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 477.

⁴ ს. გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხი... თავი შეშეთი.

ფერია. უფრო სარწმუნო ჩანს, რომ დიშქა სიტყვა-სიტყვით მეგრულში, შემას ჰქვია. ასე რომ, ტოპონიმის დიშქას სახელი შემას, ანუ მეგრულად დიშქას უკავშირდება.

ასევე სარწმუნოა, ტოპონიმის მომდინარეობა მეგრული სიტყვიდან თიშქა, რაც „იმის შუა“-ს ნიშნავს. თუმცა არ გამოვრიცხავდი დიშქა-თიშქა ორი ელემენტისაგან შემდგარი სიტყვა რომ იყოს. მეგრულში თი ოჯახია, შქა-სკა – ფუტკარი, შუა, შუაში.¹ ყოველივე ამის გათვალისწინებით ტოპონიმის შინაარსი იქნება – “ოჯახის ფუტკარი” ან ოჯახის შუა, შუაში.

ტერმინის ახსნა ასევე შესაძლებელია ქართული ენის მონაცემების ბაზაზე – თიშ-სხვილი სილაა,² ქა (ხა) მრავლობითობის ან კუთვნილებითი სუფიქსია. შინაარსი იქნება: მსხვილი სილის სიმრავლე ან მსხვილი სილის ადგილი.

გ ა ზ ა ჰ ა

ქალაქის ამ სახელს კავშირი აქვს მეგრულ სიტყვებთან, მაგალითად, გაზე ნიშნავს ბარძაყს, გაზეპუ(ნ)-ასხია, აყრია ბლომად, გაზება-გაზავება.³ სვანური სიტყვა გაცხაპ-იც უახლოვდება საკვლევ ტერმინს იმ შემთხვევაში თუკი ც როგორც უცხო აფრიკატი ხეთურს უნდა გადაეცა ზ-თი და ხ || ჰ მონაცვლება დასაშვებია. გაცხაპ ნიშნავს სრული, მთელია.⁴

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 275; II, გვ. 46.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 250.

³ გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 40.

⁴ გ. თოფურიძე, მ. ქაღლანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 166.

გაზ ძირიანი სიტყვები და ტოპონიმები ქართულშიც გვხვდება, ესენია ნა-გაზ-ები-ი, გვხვდება დარჩიძეებში ადგილთა სახელად, და-გაზ-ულ-ები-ი – ჯუმეშაურში, ოლადაურში, მაწყვალთასა და კარაპეტში, ნა-გაზ-ი საღორეთში. ასურულ წყაროში (სარგონ II) ქუეს სამხრეთით მოხსენიებულია გაზა.¹ აჭარულ დიალექტში გაზ ხის შეგაზვა|| დაგაზვა ნიშნავს შეკოდვა-დაკოდვას. ნაგაზი და ნაკოდი ერთი და იმავე შინაარსის შემცველი ფორმებია. ტერმინი დაგაზვა აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებშიც გვხვდება და ნიშნავს დაკაწვრას, დაფხაჭნას, დახაზვას.²

ქართულ დიალექტებში გაზება ნიშნავს ფრინველის კლანჭებს ან საქონლის ფეხებს, წვივებს, გაზეპა – დატკეპნას, მაგრად გაძღომას, გაზეპა – გატყეპას, მაგრად ცემას.³ უძველეს ქართველურში (შუმერულში) ვაზ, გაზა – დანგრევა, მოკვლა, წაქცევას ნიშნავს.⁴ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქართლის მთიანეთში გვხვდება სახელი გაზა. სვანეთის წერილობით ძეგლებშია დადასტურებული გაზანიანი, გაჟანი, გაჟანიანი.⁵ თუკი საკვლევ ტერმინს ფუძედ გაზა აქვს, მაშინ პა (ფა) სვანურში მოდგმას, დინასტიას აღნიშნავს და ამ გარემოებების გათვალისწინებით ტოპონიმის შინაარსი იქნება გაზას მოდგმა, ე. ი. ვინც ამ ქალაქს მისცა სახელი.

¹ ნ. ხაზარაძე. აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური... გვ. 47.

² მ. ქამადაძე. ერთი მიკროტოპონიმის ეტიმოლოგიისათვის. – ნ. ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნ. 5 კვლევითი ინსტიტუტის 17 რესპ. სამეცნ. სესიის მოხსენ. თეზისები, ბათ., 1985, გვ. 40-41.

³ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 115.

⁴ რ. გორდუზიანი. წინაბერძნული და ქართველური, თბ., 1985, გვ. 42.

⁵ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 526-527.

თითია D(დითა)

მეგრულში თი აღნიშნავს სახლს, ოჯახს, ხოლო თია – წილს, კუთვნილ ნაწილს. აქედან გამომდინარე, თითია სიტყვასიტყვით ნიშნავს “სახლის, ოჯახის (ვისიმე) კუთვნილ ნაწილს.” არა მგონია, ამ სიტყვების შესხვედრა ხეთური წყაროების საკუთარ სახელებთან, შემთხვევითი იყოს.

სხვების მიხედვით, დითა დღესაც გავრცელებული სახელია სამეგრელოში.¹ მე დავამატებდი, რომ შეიძლება ტერმინი მეგრული გვარის დიდია-ს გადმოცემა იყოს, ისეთივე, როგორიც ქაშქური თარია, თურია, შარია, ისინი დღესაც აგრძელებენ სიცოცხლეს თარიას, თურიას და შარიას სახით. სვანეთის წერილობით ძეგლებში არის სახელები – თითი, თითუ, დიდი, დითური, დიდხა,² თათია, დიდია და ა.შ.

ედურია (იდურია)

მეგრულ ენაში ელუ ნიშნავს ელის, ელოდება, ელულა ამოსვლას.³ ამავე ენაში ელარინა ნიშნავს მხარში ამოდგომას.⁴

ქართველური ტომების განსახლების არეალში შეინიშნება მსგავსი ტოპონიმები. მაგალითად, ქვეყანა ულუანი, თანამედროვე ელარინას მიდამოებში (ერევნიდან აღმოსავლეთით) ეთიუნიის ქვეყნის შემადგენლობაში.

¹ ს. ბადა. ლაზ-მეგრელთა ისტორია, გვ. 304.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 505, 512.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 551.

⁴ გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 150.

ურ-ია – რთული სუფიქსია, რომელიც უძველესი დროიდან დღემდე აწარმოებს ქართველურ გვარებსა და ტოპონიმებს. სხვათაშორის მსგავსი ძირითადი ელემენტი მოგვეპოვება მეგრულში გვარი-ელიავა, სადაც ვა (ვარიანტი ბა) მეგრული გვარების ერთი ნაწილის დაბოლოებაა: კანკავა, პაპავა, აფხაზავა, ხურცილავა და ა.შ.

საქართველოში გავრცელებულია სახელ-გვარები მსგავსი ფუძით ნაწარმოები, კერძოდ: ელუაძე, ელუაშვილი, ელოური, ალურიძე, ილარიონი, ილურიძე, ილო, ილა, ელუ. ქართველურ სამყაროში (მაგალითად ტროა-ვილუშა) გავრცელებული იყო პირსახელი ილა, იყო ქალაქი ილიონი.¹

ურარტუს ხანაში მდინარე ტიგრის ერთ-ერთ შენაკადს ერქვა ელამუნია.² მისი შეპირისპირება მეორე დიდი მდინარის არაქსის სახელთან მუნა, თვალნათლივ გვიჩვენებს, რომ პირველი შედგება ორი ნაწილისაგან ელა და მუნია. მუნი – მონას, ცუდს უნდა ნიშნავდეს; ასევე შესაძლებელია მეგრული ტოპონიმის მაწარმოებლის ია-ს გამოყოფა. პირველი ნაწილი ელა უნდა ენათესავებოდეს საკვლევი ტერმინის ფუძეს ილ თუ ელუ-ს, რომელიც პროტოტიპია ქართული გვარში, ილაური – არსებული ძირისა.

ფ ი ფ ი ა

აღნიშნული ტოპონიმური სახელი მეგრული ენის გამოყენებით აიხსნება. ფიფია ამ ენაში ნიშნავს ფინოს, ცუდს.³

¹ Страбон. География, Л., 1964, с. 559; Карл Блеген. Троя и троянцы, М., 2004, с.10-11.

² Н.В. Арутюнян. Земледелие и скотоводство Урарту, Ер., 1964, с. 117.

³ ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ., III, გვ. 102.

აქვს სხვა მნიშვნელობაც “ფართოდ გაშლილი”, წვერგაშლილი. აღნიშნული სიტყვა თითქმის ამასვე ნიშნავს საკუთრივ ქართულში. ლექსიკონის მიხედვით, ფიფია ცუდის, გლახას სინონიმია. თუმცა ამ სიტყვას აქვს სხვა მნიშვნელობაც: წვნიანი საჭმელი, ღობიო.¹ მეგრულ ენაში არის სხვა სიტყვებიც, რომელთაგან შეიძლება მომდინარეობდეს, აი ისინიც: ფიფა-დიდწვერებიანი; ფიფ-ფითრი (სოკოვანი ამონაზარდი მსხლის ტოტზე).²

საქართველოში გავრცელებულია მეგრული გვარი ფიფია, რომელიც პროტოტიპი, ზუსტი ანალოგიაა უძველესი ქართველური სატომო გაერთიანების ქაშქას ერთ-ერთი ოლქის სახელისა – ფიფია-სი.

მკვლევარი ს. ბადაც მიიჩნევს, რომ აღნიშნული ტოპონიმი თიფია (ფიფია) მეგრული წარმოშობისაა.³

ფიფია პირწმინდად მეგრული ტოპონიმია და ამაში სხვა აზრი არც შეიძლება იყოს, რადგან საქართველოში გვაქვს მისი ზუსტი ანალოგიები: გვარი ფიფია, ფაფია, ტოპონიმები: ფიფიაშ წყარი, ფიფიაშ წისქვილი და სხვა მრავალი.⁴

თათიშქა (დადიშქა)

აღნიშნულ ტოპონიმსაც ქართველური ენებში მოეპოვება პარალელები. იგი თავისი შემადგენლობით აშკარად მეგრული წარმომავლობისაა. ამ ენაში დადი-მდადეა, პატარძლის ხელისმომკიდე; ასეთივე დატვირთვა გააჩნია ამ

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 544.

² ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ., III, გვ. 102.

³ ს. ბადა. ლაზ-მეგრელთა ისტორია, გვ. 277.

⁴ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 293, 318, 364.

სიტყვას საკუთრივ ქართულშიც.¹ მეგრულშივე დადი დიდუ-
დაა, დიდი – პაპაა.²

იმ შემთხვევაში, თუკი ტოპონიმი შეიძლება დაიშალოს
თა-თიშქა, მაშინ თა – მეგრულად ოჯახს, სახლ-კარს უნდა
დავუკავშიროთ, ხოლო თიშქა, როგორც ცნობილია, აღნიშ-
ნავს შეშას ან კიდევ იმის შუა-ს. ასეთ შემთხვევაში ტოპო-
ნიმი იძენს შინაარსს: ოჯახის შეშა ან კიდევ იმის შუა
ოჯახი, ანუ მის შუა მდებარეობს ოჯახი. ქართველურ
ენებში სკა-შქა= ფუტკარის სახლია, სქა – ფუტკარია.³ შე-
საძლებელია დადიშქა – დადის შთამომავლობის, ხალხის
საცხოვრებელი ობიექტის შინაარსი გააჩნდეს.

დად და თათ ძირიანი სახელ-გვარები საქართველოში,
როგორც ისტორიულად, ისე თანამედროვედ, ძალიან გავრ-
ცელებულია: თათაულ, დადისძე, დადიში, დადაუ, დადა-
შილი, დათი, დადვანი, დათია, დადი, დადა, თათა, თათი,
თათარი, თათარყან, თათარსაუ, თათული თათე, დადი-
შქელიანი, დადიანი დადილიანი, დათიში, დადვანი, დათანი,
დათეშ, დათიელი, დათუ და სხვა მრავალი.⁴

საკვლევი ტოპონიმის მსგავსი სახელები სხვაც მოიპო-
ვება ქაშქების ტერიტორიაზე, კერძოდ: თითია (დითა), დათა
(დადა), დადილი, დათილი და ა.შ.

ამრიგად, დადიშქა (დათიშქა) თავად ტოპონიმი ყოველ-
ნაირად გვარწმუნებს, რომ იგი წარმომავლობით მეგრულია.
ამასვე ადასტურებს სამეგრელოში გავრცელებული -შქა
სუფიქსით ნაწარმოები ტოპონიმებიც.

¹ ქართულ კილო-თქმათა... გვ. 354.

² გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 109.

³ ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ., I, გვ. 261; ქართულ კილო-თქმათა... გვ. 496.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 502, 510; ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ. გვ. 834, 842.

ამრიგად, სახელწოდება დათიშვა უნდა ნიშნავდეს და-
დის შეილეს.

ციანთიშვა (ციანთისქა)

აღნიშნული ტოპონიმი, როგორც ჩანს, კომპოზიციური სახელია, რადგან აშკარაა, რომ მასში ერთ-ერთ ელემენტად თიშვა უნდა მივიჩნიოთ. იგი მეგრულია და შეშას აღნიშნავს. რაც შეეხება ციან-ას იგი საკუთარი სახელი უნდა იყოს, როგორიც ციალა, ციანა. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ტოპონიმი სრულად წარმოითქმება “ციანას შეშა,” ანუ “ციანას შეშის ადგილი.” ეტყობა, აღნიშნულ პიროვნებას ერთ დროს ამ ადგილას შეშა ჰქონოდა მომზადებული. ტოპონიმის სახელი ამავე ენაში შეიძლება მეორენაირად აიხსნას: ციან (სახელი), თი (ოჯახი), შქა (ფუტკარი), მაშასადამე “ციანას ოჯახის სკები, ფუტკარი.” შეიძლება ასეც იყოს: ციანას ოჯახის (საგვარეულოს?) შთამომავლობა. შეადარეთ ძველი ქართული ტომის მესხების, მუშქების სახელწოდებები: მუსხი, მუშქი, მუშკაია, მოსოხი, მუშკინი, მოსხი და ა.შ. სადაც ქი-ხი მესხის (მოსის, მუსის) ტერიტორიას, ხალხს, კუთვნილებას აღნიშნავს, ერთი სიტყვით, „მესხის ქვეყანას.”

ადამიანის აღნიშნული საკუთარი სახელიდან ნაწარმოები ტოპონიმები ამჟამადაც გვხვდება საქართველოში, მაგალითად, ქობულეთის რაიონის სოფელ დიდვაკეში დასტურდება ციანა-სახლვეი, ამავე რაიონის სოფელ გვარაში ცანაური.¹

¹ ი. სიხარულიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, II, გვ. 61.

ადამიანის სახელად საქართველოში ციალასა და ციანას გარდა, დასტურდება აგრეთვე ცინცა (აქედანაა ნაწარმოები ცინცაძე, ცინცაბაძე, ცილაი, ცინდელანი, ცინცი და ა.შ.).

ისტორიულ საქართველოს ტერიტორიაზე აღნიშნული ანთროპონიმიდან ნაწარმოები ტოპონიმები დღესაც განაგრძობს სიცოცხლეს, კერძოდ შავშეთ-იმერხევში: ციალეთი, ციალხითი, ციალი.¹

ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული ენის რაჭულ დიალექტში “ციან-ი” ნიშნავს “მზიან ამინდს,”² ხოლო მეგრულში ”ცი“ – თელას.³ თუ მეორე მონაცემებით ვიმსჯელებთ, ტოპონიმი შეიძლება განიმარტოს, როგორც ცი (თელა) ანთარ (ანთა-კოლხური ღვთაების სახელი), სქა (შუა ან ფუტკარი), ან კიდევ ცი (თელა) + ან (ღვთაება) + თიშქა (შეშა), ე. ი. “ღვთაება ანის კუთვნილი შეშა“. პირველის მიხედვით, ციანთიშქა იშიფრება, როგორც ციან (მზიანი ამინდი) + თიშქა (შეშა), ე. ი. შეშა მზიან ამინდში. ყველაზე სარწმუნო ჩანს სახელწოდება დაიყოს სამ ელემენტად ციან-თი-შქა, ე.ი. ციანას-ოჯახი-შვილები, ანუ ციანას ოჯახის (გვარის, სახლის) შვილები (შთამომავლობა).

¹ ნ. ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია, ბათ., 2001, გვ. 232.

² რაჭული დიალექტის ლექსიკონი (მასალები), შემდგენელი ალ. კობახიძე, თბ., 1987, გვ. 123.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 347.

ფ ა ც ა ნ ა

აღნიშნულ ტოპონიმს ქართველურ (სვანურ) ენაში მოეპოვება ახსნა. ფატან-პერანგია, ფატუ-ფეტვი.¹ იმ შემთხვევაში, თუ საკვლევ ტერმინს ამ უკანასკნელს დავუკავშირებთ, მაშინ “ან” სვანური მაწარმოებელი უნდა იყოს, ისეთივე, როგორიც სვანური წარმომავლობის ტოპონიმებში. იმავე ტერიტორიაზე, რომელზეც ქაშქები მოსახლეობდნენ, როგორც მომდევნო პერიოდში (ანტიკურ ხანაში), ისე ამაჟამადაც მოსახლეობენ ქართველები, მათ შორის სვანებიც. მათ აქ ძველადმოსავლური ხანიდან მოყოლებული, ჰქონდათ ქვეყნები: ხუშანი, ტიბარენია, ბიანი, მუშანი, ხალდია, ჭანეთი და მრავალი სხვა.

სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში მოსახლეობდა ამ სახელის ტომი ა-მ-ფიტაი, ამ-ფიტანი² თუ ამპრევიტი, რომელსაც პლინიუსი (23-79წწ.) მოიხსენიებს ღაზებსა და ჰენიოხებს შორის.³ ფიტან-ამფიტაი სვანურ ენაში გახვრეტელს ნიშნავს, იქნებ ხეობასაც.

მეგრულ ენაში ფატ – ფეტვია, ფატანა – მატყლის ფთილა, ფატალა – დაჩეხილი მატყლი,⁴ ქართულ ენაშიც მოიპოვება მსგავსი სიტყვები: ფატალა, რაც სუროს ნიშნავს, ფატენ – ნაკვეთში დატოვებული გამოუყენებელი ადგილი, ფათა – ყაიმი.⁵

¹ ვ. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 751, 755.

² Дж. Гамахари, Б. Гогия. Абхазия-историческая область Грузии, Тб., 1997, с. 171, 527.

³ პლინიუს უფროსი. ბუნების ისტორია, ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1973, გვ. 31.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 89.

⁵ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 532.

სახელ ფატანასთან ახლო მდგომი ადამიანის საკუთარი სახელები გავრცელებულია საქართველოში: ფატი, ფათმა, ფატიმა, ფატმანი, ფატანა და სხვა. სვანურ წერილობით ძეგლებშია: ფათანი, ფადვიანი, ფაშტანი.¹

ფატანა, როგორც ჩანს, ისეთივე ქაშქური სახელების მსგავსია თავისი წარმოებით როგორიცაა: ფათალია, ფითა-ლახსი და სხვა. ერგეში გვხვდება მიკროტოპონიმი ფათუ-ლა ღელე.

უფრო სარწმუნო ჩანს აღნიშნული ტოპონიმის წარმოება ფატან (პერანგი)-დან. შეიძლება მისი მოსახლეობა აღნიშნული შიდასაცვლის დამზადებაში დახელოვნებული იყო.

საქართველოში ასევე გავრცელებულია ტერმინ ფატა-ლასთან ახლოს მდგომი მიკროტოპონიმები: ფატარი წყარო ზენობანში, ფატარი შუხუთში, ფატარი გვიმბალაურში, ქვა-ფათა კლდე, გამოქვაბული ლაშეში, გურიაში და ა.შ.² რაჭაში ხშიარია ტოპონიმები და მიკროტოპონიმები სახე-ლებით: ფატანი (მთა), ფათაროთა (დაფერდება), ფატართი-სერი, ფატართა (ვაკე) და სხვა.³ ტოპონიმები სახელით ფატარი ხშირია აგრეთვე სამეგრელოშიც.⁴

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 514, 546.

² ი. სიხარულიძე. მასალები გურიის ისტორიული გეოგრაფიისათვის. – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV, თბ., 1971, გვ. 96, 141, 144.

³ პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა. რაჭის გეოგრაფიული სახელწოდებანი, I, 2003, გვ. 53, 134, 135.

⁴ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 33, 283.

დადა (დათა)

დადა (დათა) სახელი და მისგან ნაწარმოები გვარები ძველი დროიდანაა ცნობილი საქართველოში. დღეს ერთ-ერთ ყველაზე გავრცელებულ სახელსა და მათგან ნაწარმოები გვარებს წარმოადგენენ საქართველოში: დაღუა, დადაუ, დადავი, დადაში,¹ დადაშილ, დადვანი, დადი, დადიანი, დადილიანი, დადისდილი, დადისშვილი, დადისშუი, დადისძე, დადიშქელიანი, დადიშგელიანი და სხვა.² ქართულ სინამდვილეში გვხვდება არა მხოლოდ აღნიშნული სახელ-გვარები, არის აგრეთვე: დადა, დათა, დათალო, დათი, დათან, დათეშ, დათუა, დათია, დათიელი, დათიკია, დათიკო, დათილი, დათინა, დათო, დათუ, დათუანა, დათუ-ლია, დათუკი და სხვა მრავალი.³

სიტყვა დად – დადა მეგრულში ბებერის სინონიმია.⁴ დადე – მდადე ქართველურ ენებში ნეფე-დედოფლის მსლე-ბელს, ხელის მომეიდეს ჰქვია. დათა ძველ ქართულ სამყაროში (ხეთურში) ღვთაების სახელი იყო.⁵ დადა – ერთ-ერთი ქართული ლექსიკონის მიხედვით ჭკვიანს ნიშნავს,⁶ დად – ბებიას, დადა – დაია, დაიკოს.⁷ დადე – შუმერულში სიყვარულს, ხოლო დადილ სვანურში საყვარელს ნიშნავს.⁸

¹ გ. გასვიანი. ნარკვევები შუა საუკუნეების სვანეთის ისტორიიდან, თბ., 1991, გვ. 13.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 502.

³ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, 833-834.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 425.

⁵ В. Хачатрян. Восточные провинции хетской империи, Ер., 1971, с. 7.

⁶ ი. გრიგაშვილი. ქალაქური ლექსიკონი (საარქივო მასალა), თბ., 1997, გვ. 73.

⁷ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, თბ., 2001, გვ. 425, 426.

⁸ ზ. ქაფიანიძე, თ. მიბზუანი. კაცობრიობის პირველი ანბანი. მეოცე საუკუნის უდიდესი აღმოჩენა, თბ., 1997, გვ. 91.

დადა (დათა)-ას მსგავსი ფუძიანი სახელები ქაშქებში სხვაც მოიპოვება, კერძოდ; დადა (თათა, დათა), დადილუ, თათილი (დათილი) და ა.შ.¹

საქართველოში ქაშქების ტომის საცხოვრისის სიახლოვეს ჭანეთში დასტურდება მსგავსი ფუძით ნაწარმოები ტოპონიმი-დადივათი.²

მაშასადამე, ადამიანის საკუთარი სახელი დადა წარმოდგება მსგავსი ქართული სიტყვისაგან, რომელიც ჭკვიანს, საყვარელს ნიშნავს.

საფადი (სათადი)

ამ შემთხვევაშიც შესაძლებელია შეხვედრა ქართულ ლექსიკასთან გეკონდეს. მიკროტოპონიმების სახით საქართველოში რამდენიმე მსგავსი სახელწოდება გვაქვს დადასტურებული. ასე ჰქვია (სათადი) აჭარის სოფლებს ერგესა და აჭარისწყალს შორის მოქცეულ ტყიან ზოლს, სადაც ადრე ხეებსა და ძელებს ამუშავებდნენ, უბრალო ენით, რომ ვთქვათ, თვლიდნენ, აქედან უნდა იყოს სა-თლელი ანუ სათადი. სათლელი სოფელია შათირემერეში შავშეთ-იმერხევიში.³ ვახუშტი ბატონიშვილი მას სათლის ფორმით გადმოგვცემს.⁴ ძველი ბერძენი მწერალი სტრაბონი, თავის გეოგრაფიაში ასახელებს სათალკას (ქალაქს გორდიაში). ავტორს არ ავიწყდება იმის აღნიშვნა, რომ გორდიენებს ძველები კარდუხებს უწოდებდნენ.⁵ კარდუხები (ქართმუხე-

¹ გრ. გიორგაძე. ხეთური და ასურული... გვ. 16.

² ი. სიხარულიძე. ჭანეთი, II, გვ. 7.

³ ნ. ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხევი, ბათ., 2000, გვ. 20.

⁴ ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 679.

⁵ Страбон. География, с. 692.

ბი) ცნობილ სპეციალისტთა მიერ დაკავშირებულია ქართულ ტომთან ქართველთან. კარდი-ქართი ერთი და იგივე ტომია. კიდევ ერთ ასეთი სახელის მქონე ქალაქს ასახელებს რომაელი მწერალი დიონ კასიუსი¹ საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიაზე, იქ, სადაც ქართული ტომი ჭანები და სხვები მოსახლეობდნენ. ამასვე მოიხსენიებს სპარსული წყაროც – ზოროასტრის ქააბა² (თარიღდება 261 წ.). ეგ იგივე ძველი ქაშქების ტერიტორიაა და სრულიად შესაძლებელია, რომ საკვლევი ტერმინი სათაღი თუ საფაღი იგივე ანტიკური ქალაქი სათაღა თუ სატაღა იყოს. საფაღა მოიხსენიება ხათების ტერიტორიაზეც.³

მაგრამ საქმე იმაშია, რომ იმავე წყაროებში მოიხსენიება ქვეყანა საფა-ს სახელით,⁴ რაც იმაზე მიუთითებს, რომ საფა და საფაღა ერთმანეთთან კავშირში უნდა იყოს (შეადარეთ დათა – დათილი, ბაბა – ბაბაღა, ბეგა – ბეგაღა, ქაჩა – ქაჩაღა და ა.შ. ადამიანის საკუთარი სახელი საფაღი კავშირშია ქართულ სახელ-გვარებთან: საფარა, საფარიძე, საფარაშვილი, საბა, საბაღა, საბანი და ა.შ.

იმ გაგებით რომ საფაღი უახლოვდება ქართულ სიტყვას საფარს (ღ და რ-ს მონაცვლეობა დასაშვებია ქართული გრამატიკული ნორმების მიხედვით), შეიძლება ვიფიქროთ, რომ საკვლევ ტერმინში სიტყვა საფარი-ა შესაცნობელი. ტოპონიმების სახით საფარი საქართველოს ტერიტორიაზე ხშირია და უმეტესად ტყეებისა და ხეების ჯგუფს ეწოდება, რომელიც იცავს სოფელს თუ მის ნაწილს ქარის ან ზვავის საშიშროებისაგან.

¹ ნ. ლომოური. დიონ კასიუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1966.

² სინ, I, გვ. 560.

³ ძახიქ, გვ. 170.

⁴ ძახიქ, გვ. 205.

ქართული ლექსიკონის მიხედვით სათალი იგივეა, რაც სათლელი, “ამ ადგილას ახლომახლო არ აქვს სათლელი გზა”.¹ ჩვენი აზრით, ერგეს დაუსახლებელ ადგილს სათალი იმის გამო ჰქვია, რომ აქ ძველად თლიდნენ ხეებს, ძელებს და იგი მომდინარეობს სიტყვიდან თლა, ასევე ქართული პრეფიქსის სა-ს დართვით. საფარი კი იმავე ლექსიკონის განმარტებით ფარავს, მაღავს, იცავს ვისმე ან რასმე ან თხრილია, საგანგებო ადგილი.²

მაშასადამე, თავისი წარმოშობით საფალი თუ სათალი შეიძლება დავუკავშიროთ ქართულ სიტყვებს სათალსა თუ საფარს.

თ უ თ უ

ადამიანის საკუთარი სახელი შესაძლებელია დაკავშირებული იყოს ფლორონიმის სახელთან – თუთუბო. ასე ეწოდება ბუჩქს ან დაბალ ხეს, რომლის ნაყოფის მჟავე ქერქი იხმარება საჭმლის შესაკაზმად, ნორჩი ტოტები და ფოთლები კი – ტყავის სათხიმლავად.³

საკვლევ ტერმინს ახსნა ქართველურ ენებშიც მოეპოვება, რაც, ჩვენი აზრით, უფრო სარწმუნოა, ვინემ ზემოთ მოტანილი დაკავშირება. სვანურში თოთ – თოთოს, ჩვილს ნიშნავს, მეგრულში თუთა – მთვარეს, ხოლო თოთო – ნორჩს, ნედლს, რბილს.⁴ ო-სა და უ-ს მონაცვლეობა ქართველურ ენებში დაბრკოლებას არ ქმნის. ძველი ენები ო-ს

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VI, გვ. 602.

² იქვე, გვ. 841.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 242.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 55.

ნაცვლად უ-ს იყენებდნენ. ასე იყო ძველადმოსავლურ ხანა-ში, მაგალითად, კოლხა – კულხა, ოძრახე – უიტერუხი, ოლთისი – ულთუზა და მრავალი სხვა.

ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, ქართულში მთვარისა და თვის აღსანიშნავად ერთი და იგივე სიტყვა თუთე უნდა გვექნოდეს, მთვარე კი საზოგადოდ მნათობის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, შეადარეთ: თუთუ – თუარე, მეგრულში – თუთა, სვანურში – დოშთ.¹

კ. კეკელიძის გადმოცემით, მეგრულ-ჭანურში მთვარეს თუთა ეწოდებოდა, ქართულში კი თუთე. ქართველური ტომები (ჭანები, მეგრელები, ქართვები) თუთა-თუთეს სახელით აღნიშნავდნენ მნათობსაც და თვესაც.²

სახელი თუთუ და მისგან ნაწარმოები გვარი თუთაშხია დღესაც გავრცელებულია სამეგრელოში. საქართველოს სხვა ნაწილებში ხშირია თუთუ, თოთი, თუთაი, თუთაბერ, თუთაშ, თუთალა, თუთი.³ სვანეთის წერილობით ძეგლებში დასტურდება: თუდუ, თუთალა, თუთაი, თუთაილა, თუთარუ, თუთარუჟ, თუთი, თუთრუა.⁴ ტბეთის სულთა მატიანეში გვხვდება თუთა, თოთო (სძე)⁵

საქართველოში გავრცელებულია ამ სახელიდან ნაწარმოები გვარები და შემდეგ ტოპონიმებად ქცეული სახელები, კერძოდ, თოთიური და სხვა.

¹ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. ტ. I, გვ. 171-172.

² კ. კეკელიძე. ეტიუდები, VI, თბ., 1960, გვ. 85-86.

³ ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ, გვ. 844.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 512.

⁵ ტბეთის სულთა მატიანე, გვ. 146.

ი თ ი დ ი

სვანურ ენაში ითლე ნიშნავს – იჭერს, იკავებს, ითი – იმკის, ითირი – იცნობა. ნებისმიერი აღნიშნული სიტყვიდან თუ მომდინარეობს საკვლევი ტერმინი, ეს დაბრკოლებას ვერ ქმნის, რადგან ლ და რ-ს მონაცვლეობა ქართველურ ენებში მიღებულია და ილ-ელ სუფიქსით ხშირად ფორმდება ქართული გვარები და ტოპონიმები. ილ-ელ სადაურობის აღმნიშვნელი სუფიქსია. გვაქვს ქართული გვარი ითიურიძე. ამ ტერმინში შემონახულია ორი ადამიანის საკუთარი სახელი ითი და ური. ითი შემოკლებული ფორმა უნდა იყოს ითილის, ან ილ სუფიქსია.

ქ ა შ ა დ უ ვ ა

ძველი საქართველოს მიწა-წყალზე მსგავსი ტოპონიმები დაახლოებით ქაშაღუვას სავარაუდო ადგილას დადასტურებულია. ასე მაგალითად, ქოშაღოში.¹ ქუშაღა გვხვდება საქართველოს თანამედროვე საზღვრებშიც, მაგალითად, სოფელ მარადიდში ადგილი,² ქაშანი – გოგინიძეებში, ქოსალარი – სოფელია ქციის ხეობაში.³ ქუშანასთი – ლაზეთ-

¹ ოსმალური დოკუმენტური წყაროები საქართველოსა და ამიერკავკასიის შესახებ (XVII-XVIII სს.), თბ., 1989, გვ. 134, 139, 140.

² ი. სიხარულიძე. ნიგალი, გვ. 16.

³ ჟურნ. ძეგლის მეგობარი, თბ., 1979, გვ. 50.

ჭანეთში,¹ მდინარე ქეშელდი – ქართლის მთიანეთში,² კოშალაური და კოჩალია – აჭარაში.³

მინდა შევნიშნო, რომ აღნიშნული ტერიტორია შედიოდა უძველეს ქართულ-სვანურ სამეფოში დაიყენი-დიაოხში. აქ ანტიკურ ხანაშიც ქართველური ტომები სვანები და მეგრული წარმომავლობის გვარტომობის მოსახლეობა ბინადრობდა. ასე იყო ფეოდალურ ხანაშიც. ამ პერიოდის განმავლობაში ეს ოლქი შედიოდა ქართლის სამეფოში, საქართველოს სახელმწიფოში, სამცხე-საათაბაგოში და ა.შ. დაიყენი-დიაოხის შემადგენლობაში იმყოფებოდა ტომი და ქვეყანა მსგავსი სახელწოდებით ხუშანი-ხოშანი-ქოშალ (ხი), ხოლო დიაოხის განადგურების შემდეგ ეს მხარე მეორე უძველეს ქართულ სამეფოში კულხა-კოლხაში გადავიდა.⁴

ქაშან სვანურ ენაში ნიშნავს საცალფეხო ბილიკს,⁵ ის გარემოება, რომ საკვლევ ტერმინსა და ამ სიტყვას შორის სხვაობა ბოლოკიდურ თანხმოვნებშია (ნ, ლ), დაბრკოლებას ვერ ქმნის. ქართული გრამატიკული ნორმების მიხედვით, ასეთი მონაცვლეობა დასაშვებია და ისინი ხშირად ენაცვლებიან ერთმანეთს. მეგრულში ქაცალ ნიშნავს რხევას, რწევას.⁶ რაც შეეხება ვა სუფიქსს იგი მეგრულის კუთვნილებაა, რომელიც შეიძლება იყოს ბა-ს მნიშვნე-

¹ ი. სიხარულიძე. ჭანეთი, I, გვ. 65.

² გ. გასვიანი. დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება და რუსეთთან შეერთება (XVI-XIX ს.), თბ., 1988, გვ. 15.

³ ი. სიხარულიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, II, გვ. 56, 57.

⁴ ს. გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხუშანი, გაზ. აჭარა, 31 ოქტომბერი; მისივე: დიაოხის შემადგენელი ოლქების ლოკალიზაციისათვის. – ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II, ბათ., 2002.

⁵ ვ. თოფურიძე, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 173.

⁶ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 130.

ლობით, მაგალითად, საიათნოვა, წუწუნავა, ტოტოჩავა და სხვა მეგრული გვარები. შესაძლებელია ქაშალუვა მეგრული წარმომავლობის გვარიც იყოს, რადგან ვა (ბა, უა) სუფიქსი აწარმოებს მეგრულ გვარებს. ქართულ ენაში ქეშელ-ს აქვს განმარტებანი: 1: ქოშინი, ქლოშინი, 2: მოუკუპრავი ტიკი; ქეშელა – თუშური გუდაა, ქაშანი – შამბებში და თოვლში გაქექილი გზა, ქაჩალი – ქვის დასამუშავებელი იარაღია.¹ ხაშალ – გამხდარი, ხაშლი – ბოროტება, სიტყვა ხაშილი აგრეთვე მეგრულში ნიშნავს მოხარშულს.

ზოგიერთების აზრით, ქაშალუვა-ში ძირი ქაშალე ნიშნავს გამოვლივ, რაც იმის დასტურია, რომ თითქოს ეს ტერმინი ლაზ-მეგრული წარმოშობისაა.²

თ ი ქ უ ქ ა ვ ა

მეგრულ ენაში “თი” ოჯახს აღნიშნავს, ქუქავა, როგორც ჩანს, გვარია, რადგან იგი ახლოს დგას საქართველოში გავრცელებულ მეგრული წარმომავლობის გვარებთან – ქიქავა, კუკავა. აქედან გამომდინარე, ძველადმოსავლურ წყაროში დადასტურებული ტოპონიმის სახელი თიქუქავა შეიძლება ნიშნავდეს “ქუქავას ოჯახს.” როგორც ჩანს, იქ, სადაც ეს ქალაქი გაშენდა, ქუქავას ოჯახი ცხოვრობდა. თუმცა არაა გამორიცხული, რომ ქუქავას დინასტია ედგა სათავეში აღნიშნულ დასახლებულ პუნქტს ან საერთოდ მათ მიერ იყოს დაარსებული აღნიშნული ტოპონიმი.

ჩვენ გვაქვს ტოპონიმის წარმომავლობის ახსნის მეორე ვერსიაც. თიქუქავა უნდა დაიყოს თიკუ (თიქუ) და ქავა.

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 564, 567.

² ს. ბადა. დასახ. ნაშორმი, გვ. 303.

თიკუ-თიკა ძველი ქართული სახელია ან თიქ-თიკ, შეიძლება აიხსნას სვანური ენის გამოყენებით, თიკ – წილია.¹ რაც შეეხება მეორე ნაწილს, მასში ქა ადამიანის საკუთარი სახელია, ხოლო მეგრული ვა (ბა, უა, ყუა) იგივე ქართულ ძეს, შვილს შეესატყვისება. ასეთ შემთხვევაში ტერმინის სახელწოდება იქნება: თიკა ქა-სძე, შვილი.

სხვების აზრით, ტერმინი მეგრული წარმომავლობისაა და შეიძლება დაიყოს: თი, ქუ, ქუვა-დ. თი ქართულად იქნება ის, ქუ – დაფქვა, ქუვა – დაფქვაო. მივიღებთ შემდეგი სახის წინადადებას: “ის დაფქვილი დაფქვაო,” ე. ი. ძველი დაფქული დაუფქვავსო.²

ამრიგად, ტოპონიმის სახელი თიქუქავა უნდა შედგებოდეს ორი ნაწილისაგან თი და ქუქავა. თი მეგრულ ენაში სახლს, ოჯახს ნიშნავს, ხოლო მეორე ნაწილი კი წარმოადგენს მეგრულ გვარს ქუქავა (დგევანდელი იგივე კუკავა ან ქიქავა). სახელწოდების შინაარსი იქნება ქუქავას ოჯახი.

ასხაფადა (აშხაფადა)

ადამიანის საკუთარი სახელი კომპოზიციური სახელი ჩანს. იგი უნდა შედგებოდეს ამავე მიდამოებში კარგად ცნობილი ფალა (ბალა) –სა და ასხასაგან. აღნიშნული ელემენტების სვანური სიტყვებთან შეიძლება დაკავშირება. ერთი მათგანი აშხა სვანურში ნიშნავს “ჰქვია.” ხოლო პირველი ფალა უახლოვდება ფალუანს (ფალავანს). აქედან

¹ ე. თოფურია ... გვ. 261.

² იხ. გრ. გიორგაძის ნაშრომი ჟურნ. აიაში, 1999, №7, გვ. 16-28; ს. ბადა. დასახ. ნაშრ., გვ. 302.

გამომდინარე, საკვლევი ტერმინი თითქოს უნდა ნიშნავდეს “ფალავანი ჰქვია.” თუმცა არაა გამორიცხული აშხა-ში, რომ აშხათი დავინახოთ, რომელიც იმავე ენაში ნიშნავს “ახერხებს”.

რას უნდა ნიშნავდეს ფალა-ბალა?

დაიაენი-დიაოხის შემადგენლობაში მყოფ ოლქს ურარ-ტულად ბალა-ბალთულხი ეწოდებოდა, ხოლო ხეთურად – ფალა. ეს ქვეყანა ქასქების ქვეყნის გვერდით, ერზინჯანის დაბლობზე მდებარეობდა.¹ ხეთურ წყაროებში მოიხსენიება ქართველური ქვეყნის (სვანურ-მეგრული) ხაიასას (ჰაიაშა) ერთ-ერთი ღვთაება ბალთა (იკ).² შესაძლებელია ღვთაების სახელთან იყოს დაკავშირებული ბალა-ფალა, ერთ-ერთი ელემენტი, რომელიც გამოიყოფა საკვლევ ტერმინში. თუმცა ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ “ბალ” ფუძიანი სიტყვები ქართველურ ენებში მრავალია. გვაქვს შესაბამისი სახელ-გვარებიც.³

უძველეს მცირეაზიულ ღვთაებათა პანთეონში მოხსენიებულია ღმერთი აშხარ. იგი არის არა მხოლოდ ხეთური ქალღმერთი, არამედ შუამდინარულიც; ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანების ელამურ წარწერაში გვხვდება სახელით აშჰარა თუ ასხარა.⁴ შესაძლებელია ასხაფალაში გამოყოფილი პირველი ელემენტი ასხა დაკავშირებული იყოს ღვთაება ასხართან. თუმცა არაა გამორიცხული საერთოდ ტერმინი მომდინარეობდეს ღვთაების თუ ადამიანის საკუთარი სახელიდან ასხა; ფა – სვანური სიტყვა შეიძლე-

¹ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 107.

² ს. გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხაიასა (ჰაიაშა), გაზ. აჭარა, 2002, 6 სექტემბერი.

³ ს. გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხი, იხ. თავი: ქვეყანა ბალთულხი.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. ტ. I, თბ., 1979, გვ. 142.

ბა იყოს, აღნიშნავს მოდგმას, გვარს, ხოლო ღა-აღ-ა ჩვეულებრივი ქართული სუფიქსი-მაწარმოებელია. თუმცა, იქნებ საკვლევი ტერმინი შედგებოდეს ქართველური სამყაროს ორი ღვთაების აშხა (ასქა) და ფალა (ბალა) სახელებისაგან.

ამავე დროს უნდა გავითვალისწინოთ მეგრული ენის მონაცემებიც, სადაც აშხარა ჰქვია მაკიდოს მსგავს ბალახს, რომელსაც საკვებად იყენებენ. ამავე ენაში აშხარა ნიშნავს არამზადას.¹ იქნებ საკვლევი სახელი აღნიშნავს “არამზადა ბალა”-ს.

დ ა დ ი ლ ი უ

აღნიშნული პირსახელის წარმომავლობასთან დაკავშირებით გვახსენდება ამავე ქვეყნის სატომო გაერთიანების ერთ-ერთი მეფის სახელი დადილუ. აღნიშნული ადამიანის საკუთარ სახელებს, როგორც ჩანს, ერთი და იმავე წარმომავლობა გააჩნია. ღ-სა და ღ-ს მონაცვლეობა ამ შემთხვევაში დაბრკოლებას ვერ ქმნის, რადგან ზოგიერთ ენაში ღ-ს მაგიერ ღ-ც იხმარება, მაგალითად სომხურში. ასე, რომ ორივე ეს სახელი ფაქტიურად ერთი და იგივეა.

მისი კავშირი ქართველურ სამყაროსთან. პირველ რიგში გადავხედოთ საქართველოში გავრცელებულ მეგრულ და სვანურ გვარ-სახელებს ისტორიულ და თანამედროვე ტერიტორიაზე: დადა, დადი, დადარში, დადაუ, დადაში, დადაძე, დადაშილი, დადაშილ, დადამ, დადვანი, დადიანი, დადი-

¹ ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ., I, გვ. 204, 208.

ლიანი, დადისდილი, დადისშვილი, დადისშვი, დადისძე, დადიში, დადიშქელიანი და ა. შ.¹

აღნიშნული გვარის ვარიანტული ფორმები და მისი ძირი, რომელთანაცაა იგი კავშირში საქართველოს მთელ ტერიტორიაზეა მოფენილი, მაგალითად: დათილი, დათინა, დათუ, დათუა, დათულია, დათეშ, დათაღო, დათიელი, დათუნა და სხვა მრავალი.²

გვარი დადილიანი ნაწარმოებია სახელიდან დადილი, რომელიც პროტოტიპია საკვლევი ტერმინისა, რომელთაც საერთო წარმომავლობა უნდა ჰქონდეთ. მათ ახსნას სვანურ ენაში ვპოულობთ. დადილ ნიშნავს ლამაზს, მშვენიერს.³ ასეთივე სახელებია: ლამაზა, ლამაზო, მშვენიერო, კოხტა, ტურფა, უტურფესი (უტუფურსი ერქვა ქართული სამეფოს დიოხის მმართველს) და სხვა.

დად ძირიანი ტოპონიმი ქართველურ სამყაროში (მცირე აზიასა და კავკასიის სამხრეთში) გავრცელებული იყო უძველეს პერიოდში.

აღნიშნული საკუთარი სახელი შეიძლება აიხსნას მეგრული ენის გამოყენებით. დადღალ ჯაჯღანს, ხოლო დადულია პატარა ქათამს, ვარიას ჰქვია.⁴ დედას შვილისთვის შეეძლო სიყვარულით ეთქვა შენ ხარ ჩემი ვარია, ე. ი. დადულია და ეს მოფერებითი-საალერსო მიმართვა ბავშვს შერჩენოდა, როგორც საკუთარი სახელი. ასევე ზედმეტი დაჯერებულობისა და ჯაჯღანის თვისების გამო ბავშვისთვის, ახალგაზრდისათვის მოფერებით თუ ზედმეტ სახელად შეერქვათ დადღალ ანუ დადილუ თუ დადილიუ.

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 50.

² ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, 2, გვ. 833-834.

³ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 189.

⁴ ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ., I, გვ. 426.

ფ ა ა თ ა

როგორც ეტყობა, აღნიშნულ პირსახელში ისეთივე ფუძეა, როგორიც ქაშქების ადამიანის საკუთარ სახელ ფათალია-ში. ისინი ერთიმეორისაგან აღ სუფიქსით განსხვავდებიან. ამიტომ ჩვენ ფათა-ფათა-ში ვხედავთ სვანური წარმომავლობის სიტყვას, რაც ქართულად ნიშნავს, “განიერი ქუდისა და ტანისამოსის მოყვარულთ.” თუმცა არაა გამორიცხული, რომ საკვლევ ტერმინში ათ-ათა სუფიქსად მივიჩნიოთ, ისეთივე, როგორც ქართულ ტოპონიმებშია დამოწმებული, მაგალითად, კალოთა, ბიჭვინთა, კოლხეთი, გუდაუთა, მაწევალთა და სხვა მრავალი.

თუ უკანასკნელი ნაზრევი მართებულია, მაშინ ფუძედ გვჩნება ფა. ფა-ს მნიშვნელობა მეგრულში რამდენიმეა: 1 ძაფის ცალი წვერი; 2 მოდგმა; 3 წყება, ზოგი.¹ ამ შემთხვევაში აქედან გამოყოფილი “მოდგმას.” მოდგმა, ე. ი. ჯიში, ჯილაგი, თესლი, ტომი. ან იქნებ ფა დაუკავშიროთ მეგრულ სიტყვას ფა-ს, რომელიც რკოს ჯამისმაგვარ ბუდეს ჰქვია.²

ქართული ენის მონაცემებიც გვაძლევს საშუალებას თითქოსდა გავიგოთ საკვლევი ტერმინის სემანტიკა. ფათა შეიძლება დაუკავშიროთ ფათა-ს, იგივეა, რაც მცენარეული ორნამენტით ნაქარგი,³ “ფათა-ს” ე.ი. გასწორებას, ანგარიშის გათანაბრებას, ფათა-ყაიმი.⁴ ქართული ენის

¹ გ. ელიავა. მეგრული ლექსიკონი, გვ. 748.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 80.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 4.

⁴ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 532.

დიალექტებში ფთა-მთა, სააგარაკო ადგილია. ამავე ენაში კიდევ რამდენიმეა “ფთა”-ს შინაარსი.¹

საქართველოში მრავლად გვაქვს სახელ-გვარები, რომლებიც ახლოს დგანან საკვლევ ტერმინთან: ფათანი, პატა, პატაი, პაატა (ფაათა), ფუთა, ფატე, სვანეთის ძველ წყაროებში დადასტურებულია ადამიანის საკუთარი სახელად ფაო, ქართული გრამატიკული ნორმების მიხედვით, იგივე ფაა. ასეთ შემთხვევაში თა ბოლოკიდური, როგორც აღინიშნა, ჩვეულებრივი ქართული ტოპონიმებისა და ძველი გვარების მაწარმოებელია.

ფათალიასა და ფაათას ფონეტიკური აგებულებით ძალიან წააგავენ ქაშქური სახელები: ფიფელუ, ფითალაღა, ფატანა, ფათალია, მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მცირეაზიულ-ხურიტულ სამყაროში ასევე მრავლად გვხვდება პირსახელი - თაია, ფაია, აფა.² შეადარეთ აგრეთვე თავად ქაშქური სახელი აშხარ-ფაია და სხვა.

ფ ი ფ ე ლ უ

ეს სახელი შეიძლება აიხსნას სვანური და მეგრული ენების გამოყენებით. მასში უნდა გამოიყოს ფუძე ფიფ თუ ფიფე და ელ თუ ლუ მაწარმოებელი. სვანურში ფიფა აჩრდილს, ჩრდილს, ლანდს აღნიშნავს.³ ამ სიტყვას აქვს მეორე მნიშვნელობაც – დევი.⁴ ფიფა მეგრულში განიმარტება, როგორც ამონაზარდი სოკოები მსხლის ან ვაშლის

¹ იქვე, გვ. 542.

² ძახიქ, გვ. 255, 256.

³ ვ. თოფურიძე, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 763.

⁴ იქვე, 765.

ხეებზე.¹ ფიფას ამავე ენაში გააჩნია სხვა დატვირთვაც: “პიროვნება გაშლილი, წვერიანი” და ფიფია-ცუდი.²

როგორც აღინიშნა ტერმინში გამოიყოფა ელ თუ ლუ სუფიქსი. მსგავსი სუფიქსებით გაფორმებულია სხვა მრავალი ქართველური წარმომავლობის სახელები, გვარები და ტოპონიმები. ელ-ლუ ქართული სამყაროსათვის კარგად ცნობილი მაწარმოებელია. ძველადმოსავლურ და ანტიკურ ხანაში ქართველური მოდგმის ტოპონიმებსაც აწარმოებდა, მაგალითად: შაშილუ, ქაშალუ, ბალთალუ, კაბილუ. ყველა ესენი უძველესი ქართული სამყაროს ქაშქების მეზობლად არსებული დაიაენი-დიაოხის შემადგენელი ოლქებისა და ქალაქების სახელწოდებებია.³

საქართველოში გვხვდება ადამიანის საკუთარ სახელად: ფეფელა, ფეფენა, ფუფალა, და სხვა. ქართულში არის ტოპონიმის მსგავსი სიტყვა ფიფინ ნიშნავს ჟღერტულს, შრიალს,⁴ მეგრულში გვაქვს ფათალა, ფაფალა, ფიფა, ფუფა, ფი(ფე)ლუ და ა.შ.⁵

ამრიგად, მეგრული წარმომავლობის ადამიანის საკუთარი სახელი ფიფა (ფიფე, ფიფი) უნდა გაფორმებულიყო ქართველური სუფიქსით ელ (ლუ) და წარმომდგარიყო ფიფელუ.

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 102.

² იქვე, გვ. 102.

³ ს. გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხის ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის, ბათ., 2006.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 446.

⁵ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 106, 110, 178.

ფ ა ფ ა ღ ი ღ ა

შესაძლებელია ეს იგივე ქალაქი იყოს, რაც ფიფელუ, ოღონდ ორმაგი სუფიქსით. თუმცა არაა გამორიცხული, ამ უკანასკნელისაგან განსხვავებით, იგი სხვა წარმომავლობისა და სემანტიკის მატარებელი იყოს. თუკი საკვლევ ტერმინში იღ ჩვეულებრივი ქართველური სუფიქსია, მაშინ, ფუქე ფიფალ უნდა იყოს. მეგრულ ენაში ფაფალ ნიშნავს ხრამს, ფლატეს, უფრსკულს.¹ მსგავსი ტოპონიმები საქართველოში მოიპოვება, მაგალითად: ნა-ფლატა, მოხეთქილი, ხენდეკი, ნაშვავები, ხრამი, ფლატიბოლი, ფლატე და სხვა მრავალი. ამავე ენაში ფიფა – დიდი წვერიანი კაცია.²

საქართველოში ფუფალილას მსგავსი საკუთარი სახელები ხშირად გვხვდება: ფუფა, ფუფალა, ფუფელა, ფეფენა და ძველი ხეთური წყაროების ფიფელუ. ქართულ ენაში ფიფინა (იგივე ფიფილა) ნიშნავს სრიალს, შრიალს.³

საქართველოში მოგვეპოვება ისეთი გვარები (ფიფია, ფიფიაშვილი, ფიფაიშვილი), რომ შესაძლებლობას გვაძლევს ფიფი, ფიფა, ფიფალა, ფიფალი მივიჩნიოთ ქართულ სახელებად.

ფ ი გ ა ფ ა ც უ ი

სვანურში ფიგა უახლოვდება ვაცის აღმნიშვნელ სიტყვას – ფიკუ. ფაცუი – ფაცია ადამიანის საკუთარი სახელი და გვარია. თუ ეს ასეა, მაშინ ტერმინი წარმოდგება ორი

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 89.

² იქვე, გვ. 102.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 446.

სიტყვისაგან და ითარგმნება, როგორც ფაციას ვაცი. ამავე ენაში ფაცი||გაჩხუ ნიშნავს ნამსხვრევს, ნაფშვენს.¹

ფაჩუა მეგრულად გა-შლა, არევა-ს ნიშნავს.² ქართულ ენაში ფიგ-ცერცველას, მცენარეს აღნიშნავს, ფაცია – ძლივს, ცოტას, ან პატარას (ფაჩუა).³ საქართველოში მრავალი გვარ-სახელი გვხვდება ტოპონიმის ერთი ნაწილის მიმართ: ფაცა, ფაციკო, ფაცაცო, ფაცია, ფაცუნა, ფაცუცა, ფაცურიკა, ფაცხალია და სხვა.⁴ ძველ ქართულ (სვანურ) წერილობით ძეგლებში გვხვდება ფაცა, ფაცია, ფაცი, ფაციანი.⁵

ფიგაფაცუი, რომ ორი ელემენტისაგან შედგება, ამაზე მიუთითებს თავად ქაშქური ტოპონიმები: თალი-ფაცია, ფიგა-ნუსა, ფიგა-ფილუ. შესაძლებელია ტერმინის ზუსტი ფორმა იყოს – ფიგა-ფაცუა, ან ფიგა-ფაცია.

ქ ა თ ა დ ა დ უ ვ ა

სვანურ ენაში ქათალ ქათამია.⁶ ამავე ენაში ქათა ფუძეს სხვანაირი ახსნაც მოეძებნება, მაგალითად, ქადა აღნიშნავს გამცდენს, ლადი – დღეს,⁷ ე.ი. ტოპონიმის სახელწოდება გამოდის დღის გამცდენი (აღბათ ზარმაცი)?

ქართული ენის რაჭულ დიალექტში ქათილა ტრავახას სინონიმია.⁸

¹ გ. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 756.

² ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ. III, გვ. 91.

³ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 537, 538.

⁴ ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ., II, გვ. 767, 869.

⁵ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 546.

⁶ გ. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 776.

⁷ იქვე, გვ. 379, 776.

⁸ რაჭული დიალექტის ლექსიკონი, გვ. 109.

სხვების მიხედვით ტერმინი ლაზ-მეგრულია და შეიძლება დაიშალოს ქა, თა, ლა, დუვა. ქა არის რქა, თა ზომიერი წონის ტვირთი, ლა – ვარდნა, დუვა – იყო. ამრიგად, მივიღებთ შინაარს: “რქიანის ზომა ვარდნა იყო,” ე.ი. სახელი ქათალადუვა სამეფო სახელი ყოფილა.¹

ქათალადუვას მსგავსი ტოპონიმები სხვაც მოგვეპოვება ქათხაიდუვა, ქათ ძირიანია – ქათითიმუვა, ქათხაიდუვა, ხათიფთა, ფია-ხათა-ხილა. სამურზაყანოში გვაქვს გვარი ქათალანძე,² ე. ი. ქათალას შვილი, ძე. ძველ მეგრულ საბუთებში დასტურდება ადამიანის საკუთარ სახელად – დივა.³

მაშასადამე, ქათალა და დივა მეგრული ადამიანის საკუთარი სახელები ყოფილა. პირველი მათგანი აღნიშნავს ტრაბახას, ხოლო მეორე იყო. ასე, რომ ქათალადუვას შინაარსი იქნება – ტრაბახა იყო. უფრო ზუსტი იქნება ქათალა (ტრაბახა ან ქათამა), ხოლო დუვა (დვთაება ძალის, ძაღლონის). აქედან გამომდინარე, ტოპონიმის სახელის შინაარსი იქნება ადამიანის საკუთარი სახელებიდან – ქათალა და დუვა – გამომდინარე.

ქ ი ფ უ რ უ ვ ა

სვანურში ღიფუ ნიშნავს დადრეჯილს, ქიპ – ძაფს.⁴ ქართულში ქვიფორ – ნაცრისფერს. კიპირობა – ხალხური თამაშობაა. თუმცა ამ სიტყვებიდან რომელიმეზე პრიორიტეტის მინიჭება მიძნელდება, თანაც არ ვიცით, ტოპონიმის

¹ ს. ბადა. დასახ. ნაშრ., გვ. 303-304.

² პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2003, გვ. 304.

³ იქვე, გვ. 314.

⁴ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 783, 796.

სახელი რამდენადაა ზუსტი. თავად ხეთურ წყაროებში ქაშქურ ტერიტორიაზე აღინიშნება მსგავსი ტოპონიმი თავკიდური აფრიკატის სხვაობით – ფიფურუვა. ამასთან ერთად, ფონეტიკური აგებულობით ძალიან ახლოს დგანან სხვა ქაშქური სახელწოდებები – ქაფირუხი და ქათიფურუცი. ცნობილია, რომ ერთ შემთხვევაში ვა და მეორე შემთხვევაში ხი, დაახლოებით ერთი და იგივე მეგრული სუფიქსებია და აღნიშნავენ ხალხს, წარმომავლობას, კუთვნილებას.

სხვების მიხედვით ქიფურუვა იყოფა ორ მეგრულ სიტყვად. პირველი მათგანი ქიფურაუ ნიშნავს დროებით რომ წამოხურდება და შემდეგ ისევ რომ გაცივდება, ისეთ ადგილს ან ადამიანს. ვა არის მეგრული სახელის სუფიქსი, რომელიც ადასტურებს აღნიშნული ძირის შინაარსს.¹ საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ქართულში ქაფურუვა ჰქვია მცენარე სუსამბარს. თუკი საკვლევი ტერმინი ორ ნაწილიანია, ე.ი. ქაფი და რუვა, მაშინ აშკარად შეინიშნება მეორე ელემენტის მცირეაზიულ ღეთაება რუვა-სთან კავშირი.² ადამიანის საკუთარ სახელად როა სვანეთის წერილობით ძეგლებშიც დასტურდება. მიუხედავად ამისა, მეგრულ ენაში მოიპოვება ისეთი სიტყვა, რომელიც საკვლევ ტერმინთან ძალიან ახლოს დგას, კერძოდ, ქაფირუა, რაც მაგრად აღესვას ნიშნავს.³

¹ ს. ბადა. დასახ. ნაშრ., გვ. 303.

² საისტორიო ვერტიკალები, 11, თბ., 2007, გვ. 30.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 129.

ხ ა თ ე ნ ც უ ვ ა

ხათე-ხათენა ქართველური (უფრო მეგრული) ტომის შემკრებლობითი სახელი იყო მცირე აზიის ცენტრალურ და მისგან აღმოსავლეთით მოსახლე ერთობისათვის. ხათე-ხათენასა და მსგავსი ტოპონიმები – ხათე, ხათუსასი ხათე-ბის – ხეთების სახელს უკავშირდება. ასევე არაა გამორიცხული საქართველოში ხათე (სამეგრელოში), ხატილა (ნიგალში) არსებული ტოპონიმები აღნიშნულ ტომთა სახელს უკავშირდებოდეს. ხათე-ხათენი შეიძლება იყოს ადამიანის საკუთარი სახელი. საქართველოში გავრცელებულ სახელთაგან რამდენიმე შეიძლება კიდევ ხათი-ხეთი სატომო სახელს უკავშირდებოდეს: ხატია, ხატული, ხეტე, ხეტულა, ქეთო, ხათა, ქეთათო, ქეთინო; ხათიძე, ხეთაგაშლილი, ხეთაგათი, ხეთაგიძე, ხეთაგური, ხეთერელი, ხეთეშვილი, ხატელიშვილი, ხატიაშვილი, ხატისაშვილი, ხატიძე და სხვა. ძველ საქართველოში გავრცელებული ყოფილა – ხათუთაი, ხათუთელა, ქათვანი, ქეთევანი, ქეთავა, ქათუ, ქეთია და სხვა.¹ მეგრული ხათეც-ი ახალი რძლის, პატარძალის სინონიმი. ქართულში ხატი ჰქვია სამლოცველო ადგილს, ვის სახელზედაც ღოცულობენ, მაგ. კოპალა, იახსარი, ლაშარი. ხატა – კნინობითი პატარა ხატი, ხატაველ-თეთრი პირსახიანი ცხენი, ხატინა-ნაქარხის ერთ-ერთი სახე, ხეტ – გრძელი, ბოლომოხრილი რკინა, ხეტერ – სულელი, ჩერჩეტი, ხათა – არყის გამონახადი, ქათანაცარა – ნაცარქათამა, ქათანა – საგანგებოდ გამომგზარი დარაია.²

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, III, გვ. 805, 878.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 747, 771, 776; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 241.

აღნიშნული ტოპონიმი შეიძლება ანტიკური ხანის ხატენა-ხოტენას ტერიტორიაზე იყოს საძებარი, მით უფრო, რომ ხატენა-ხოტენა ქაშქების განსახლების არეში მოდის, კერძოდ ჭოროხის სათავეების რაიონში.

ტოპონიმში გამოყოფილი მეორე კომპონენტი ცუვა უკავშირდება სვანურ სიტყვას ცუბე, რომელიც აღნიშნავს ჭრის.¹ აქედან გამომდინარე, ტერმინი განიმარტება, როგორც “ხათენი ჭრის.”

ქ ა რ ა ს უ ვ ა

ტერმინი შეიძლება ორი (ქარა-სუვა) ან (ქარასუ-ვა) ან სამი ნაწილისაგან (ქარა-სუ-ვა) იყოს წარმომდგარი. ქარა მეგრულში “წარმოსახულ სარს აღნიშნავს. ამავე ენაში ქარა – ეკალია, კიდევ ქარა – პატარა მარგილია.²

საკვლევ ტერმინთან ასევე ახლოს დგას სვანური სიტყვა ქარახს, რომელიც ყანწის სინონიმია.³

აღნიშნულ ტოპონიმს ქართულშიც მოეძებნება ახსნა, ქარა – ქარი, ჰაერის ძლიერი მოძრაობა, ქარა (ქარისა) – ნაკაფი ტყისა (საბა), ქარა (ქარისა) – უყურო ცხვარი (საბა), ქარა (ქარისა) – უსახო, სადა ოქრო-ქსოვილი (საბა), ქარახსა – დიდი ყანწი, ხოლო სუ – სიო იგივეა, რაც ნია-ვი, ხოლო სუ – შორისდებული ნიშნავს გაჩუმდი, ხმა გაიკმინდე.⁴

¹ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 840.

² გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 316; ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 127.

³ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 780.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთგომეული, გვ. 406, 413.

რაც შეეხება ვა – იგივეა, რაც ძველი ქართველური ბა-
ა, რაც წარმომავლობას მშობელს, ბაბას, მამას ნიშნავს. ვა
სუფიქსი და მისი ვარიანტული ყვა, ყა (ხა) უძველესი
დროიდან დღემდე აწარმოებენ მეგრულ ტოპონიმებსა და
გვარებს. თავად ხეთურ წყაროებში ქაშქური გაერთიანების
ტერიტორიაზე დასტურდება: ხიმუვა, ფიდუმუვა, თიქუქავა,
ქაშალუვა, ქათალადუვა, ციმუმუვა, თაფასავა, ფიფურუვა,
თაფალუვა და სხვა. ვანის ტბისა და მეზობელ ქართულ
სამყაროში შეინიშნება ბა-სა და ვას მონაცვლეობა, მაგა-
ლითად ულიბა-ულივა-ულუბა და სხვა. სვანურში მას
შექსაბამება ფა, რაც მოდგმას, გვარს, დინასტიას ნიშნავს.
უნდა აღინიშნოს ის გარემოებაც, რომ ქართულ ენებში
ერთმანეთს ხშირად ენაცვლებიან ბ-ვ-ფ ბგერები. აწინდელი
მეგრული გვარებია: ქიქავა, კუკავა, შარტავა, კოსტავა,
ხურცილავა, სიჭინავა, ჯეჯელავა და სხვა მრავალი.

მეგრულში ქარა, ქარი, კარა, ყარა ადამიანის საკუთარ
სახელებად დასტურდება, ქარაია გვარია.¹ ასევე იყო ხათურ
სამყაროშიც: ქარია, ქარუვა (ხიზინდართა მთავარი).²

ქ ა ს ქ ა მ უ ვ ა

ადამიანის საკუთარი სახელი ერთი შეხედვითაც შეი-
ნიშნება, რომ იგი კომპოზიტია და შედგება ორი სიტყვი-
საგან – ქასქა-მუვა. პირველი მათგანი ქასქა, როგორც ჩანს,
სატომო სახელია, რომელიც ქართველური წარმომავლობის
სიტყვაა. მისი აქ განხილვა შორს წაგვიყვანდა. საკუთრივ
ქასქას (ქაშქაშ) ეტიმოლოგიას ზემოთ შევეხეთ.

¹ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 294, 305, 344.

² ძახიქ, გვ. 170, 180.

ტერმინში დარჩენილი მეორე ნახევარი მუვა შესაძლებელია იყოს ერთი ელემენტი და შესაძლებელია ორიც. ამას გვაფიქრებინებს თავად ხეთურ წყაროებში ქაშქას ტერიტორიაზე დამოწმებული მუვა ელემენტებიანი სახელები: ფიდუმუვა, ფისდუმუვა, ციმუმუვა, ქათითიმუვა. აჭარის რეგიონში ქობულეთის რაიონში ჯერ კიდევ შემორჩენილია სიტყვა მუვა, იგივე მოვა. ამის გათვალისწინებით სახელის მთლიანი შინაარსი იქნება ქასქამოდის თუ ქასქამოდი.

იმ შემთხვევაში თუკი ტერმინის მეორე ნაწილი მუვა ორი ელემენტისგან შედგება მუ-ვა, მაშინ მუ სვანურ ენაში მამას ნიშნავს, ხოლო ვა (|| ბა) მეგრული სუფიქსია და იგი აწარმოებს მეგრულ გვარებს. მსგავსი სუფიქსით წარმოებულია რამდენიმე ათეული გვარი. ვა დაბოლოება შვილს, წარმომავლობას ნიშნავს. ამ ბოლო ვარიანტის გათვალისწინებით ტოპონიმის შინაარსი იქნება ქასქა-მამაა-შთამომავლობის, ე.ი. ტომის – მამამთავარი ყოფილა ქასქა.

მეგრულში მუ ნიშნავს რა, აქვს მეორე მნიშვნელობაც-თვითონ.¹

სხვათა შორის ა. გოცცეს მიხედვით, კაბადოკიურ ფირფიტებში, ისევე როგორც ხეთურ ტექსტებში, უგარითისა და ალაღახის მასალებში ხშირად გვხვდება სახელები, რომლებიც შეიცავენ mywa ელემენტებს.² ყოველივე ეს გვაფიქრებინებს, რომ მუვა დამოუკიდებელი პირსახელი უნდა იყოს და შესაძლებელია ის უკავშირდებოდეს მცირეაზიული (ხათურ, ხეთურ) ღვთაების სახელს – მუვას, რომელიც არის სულის, ძალის ღმერთი. მცირეაზიულ უძველეს

¹ გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 240.

² იხ. გ. მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ. 207.

ტექსტებში ხშირია ადამიანის საკუთარი სახელები: მუვა, მუვასა, მუვალანი, მუვათი, მუვათალი.¹

საფიდუვა (სიფიდუვა?)

შესაძლებელია საკვლევი ტერმინი ერთი და იგივე ობიექტი იყოს. მკვლევრები მას გადმოსცემენ ორი ფორმით: საფიდუვა და სიფიდუვა. ამ უკანასკნელი ფორმის შესახებ გავიგე ი. ტატიშვილის ნაშრომიდან.²

ტერმინის ეტიმოლოგია შეიძლება მეგრულ სიტყვასთან იყოს დაკავშირებული სიპა (|| სიფა) – ტანწერილი, უშნოდ მაღალი კაცია.³ ასევე იგი შეიძლება დავუკავშიროთ ქართულ სიტყვას სიპი, რაც მაგარს, გლუვი ზედაპირის მქონეს (ქვა, კლდე) ნიშნავს.⁴ ასევე საინტერესოა ქართული სიტყვა საფაიდო, რაც სახეიროს, სარგებლიანს აღნიშნავს.⁵ აჭარაში ძალიან ჩასუქებულ, გასივებულ კაცზე იტყვიან სიპა-ს. ისტორიული შავშეთის ტერიტორიაზე დასტურდება კაცის მეტსახელი საფია.⁶

ვა სუფიქსი მეგრულში ბა-ს შესადარი სიტყვა უნდა იყოს და ნიშნავდეს ბაბა – მამას. მეგრულში დღესაც მამას ბა-ს და ბაბა-ს ეძახიან. აღნიშნული სუფიქსი დღესაც აწარმოებს მეგრულ გვარებს – კანკავა, კაჭარავა, პაპავა, ცაავა, კეშელავა, გვაზავა და მრავალი სხვა. მამასთან ერთად ბაბას ხმარობენ აგრეთვე აჭარაშიც.

¹ ძახიქ, გვ. 130, 131, 153.

² ი. ტატიშვილი. ხეთები ქაშქების შესახებ, გვ. 21.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 600.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 408.

⁵ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 478.

⁶ ნ. ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია, ბათ., 2000, გვ. 99.

ქაშქურ-ქართველურ სამყაროში სიფი-სიფა ძირით კიდევ იხსენიება ადამიანის საკუთარ სახელად სიფაციითი,¹ რადგან არ მგონია, რომ ტერმინში აფიქსები სი და ით (თი) გამოიყოს, რასაც ჯერჯერობით ვერ ვხვდებით ქაშქურ სახელებში.

ქვეყნის სახელში სიფიდუვა შესაძლებელია სიფი-დუ ადამიანის საკუთარი სახელი იყოს, ხოლო ვა – მეგრული გვარსახელების მაწარმოებელი. მაგრამ, რადგანაც სხვა ქაშქურ სახელში – ქათალადუვა – გვაქვს დუვა, ამიტომ შესაძლებელია დუვა ისეთივე სახელი იყოს, როგორც საქართველოში გავრცელებული დუია, დოა ადამიანის (ქალის) საკუთარი სახელები, თუკი ისინი, რა თქმა უნდა, თურქულიდან შემოსული არაა. სამეგრელოში გავრცელებული ყოფილა ადამიანის საკუთარ სახელად დივა.²

ხეთურ წყაროებში ერზინჯან-დუმანის მიდამოებში ქაშქებისა თუ მეზობელ ტერიტორიაზე აღირიცხება ქვეყანა საფა-ს სახელით,³ რაც იმის მოწმობაა, რომ საფა-საფი ცალკე დამოუკიდებელი სახელია, მაგრამ ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ადამიანის საკუთარ სახელებში გვხვდება ისეთი სახელებიც (საბა, საფადა, საბადა, შაფა, შაფიკო), რომლებიც აღნიშნული ფაქტის ურთიერთგამომრიცხავია.

¹ ძახიქ, გვ. 206.

² პ. ცხადია, ვ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, გვ. 314.

³ ძახიქ, გვ. 205.

თ ა ფ ა ს ა ვ ა

თავად ქაშქური ტოპონიმების ურთიერთშედარება და ანალიზი იძლევა იმის საფუძველს, რომ საკვლევი ტერმინი კომპოზიტური სახელია და შედგება ორი ნაწილისაგან – თავა და საფა. თუმცა თუ გავითვალისწინებთ მრავალჯერ აღნიშნულ ვა სუფიქსის არსებობას, მაშინ შესაძლებლად მიგვაჩნია თავასა-ს ძირის გამოყოფა, მაგრამ არსებობს კიდევ ერთი დაბრკოლება. ტერმინში იმ გარემოებების გათვალისწინებით, რომ ფასავა – დღევანდელ ფაღავა-ს ან ფაცავას შეიძლება უდრიდეს, მაშინ სახელწოდება შეიძლება დაიშალოს თა-ფასავა. ასეთ შემთხვევაში თა სახლ-კარს, ოჯახს უნდა აღნიშნავდეს მეგრული ენის გათვალისწინებით. თა-შესაძლებელია მთის უპრეფიქსო ფორმა იყოს (ასეა დღესაც აჭარაში) და შესაბამისად პირსახელი.

ქაშქების ტერიტორიაზე თავასავას მსგავსი სახელები სხვაც არაერთი გვხვდება, მაგალითად, თავაფანუვა, თეფიხინა, თაფურანიფი, თაფალუვა, თახფასარა და ა.შ.

საკვლევი ტერმინი თუკი ორ ნაწილად შესაძლებელია დაიყოს, მაშინ თავა, თავას მაგვარი ადამიანის საკუთარი სახელი უნდა იყოს. ძველ საქართველოში, სვანეთში გავრცელებული იყო ადამიანის საკუთარი სახელი თაბა, თაფუ.¹ თაფუ გვხვდება კომპოზიტურ სახელში აკაკა-თაფუშიც; ასე ჰქვია წყალშესართავს სოფელ განარჯიის მუხურში.² გვაქვს ქართული გვარი თაბაგარი. ძველქართულში თავა – მიწის ყრილი, ბორცვი, გორაკია ველზე.³ ტერმინის მეორე კომპონენტი სავა (საბა) ცავას მაგვარია. აქედან გამომდინ-

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 510, 511.

² პ. ცხადია. სამეგრელოს... გვ. 101.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 238.

ნარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ თაფასავა ყოველ შემთხვევაში კაცის საკუთარი სახელიდან გამომდინარე ქვეყნის სახელია. თავდაპირველად ქალაქის თაფასავას დამაარსებელი ან ტომის მამამთავარი უნდა ყოფილიყო.

ც ი მ უ მ უ ვ ა

აღნიშნული ტერმინი, მკვლევართა მიხედვით, შედგენილია მეგრული სიტყვების მიხედვით: ციმუ, მუ, ვა-დ. ციმუ ქართულად ნიშნავს ცხიმს, იგივე ზეთს. უ იქნება რა, ვაკი მეგრულში გვარსახელის სუფიქსი, საბოლოოდ ტერმინი აღნიშნავს – რა ცხიმიანი ან ზეთიანი არისო.¹

ჩვენ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ფუძე ციმუ შეიძლება წარმომდგარი იყოს მეგრული ციმუდან (მარწყვი).² გვაქვს სხვა ვარიანტიც: ციმუმუ შეიძლება იყოს საკუთარი სახელი, ხოლო ვა (ბა) ჩვეულებრივი მეგრული გვარის მაწარმოებელი, რომელიც მამას, წინაპარს შთამომავლობას უნდა აღნიშნავდეს. აქედან გამომდინარე, შეიძლება ტოპონიმის სემანტიკა იყოს შემდეგი “ციმუმუს შთამომავლობა”, ციმუმუს წინაპარი, მამა. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ქაშქური ტოპონიმები ხშირ შემთხვევაში მსგავსი სემანტიკის მატარებლები არიან.

პატრონიმული წარმოშობის, მაგრამ შედარებით ნაკლებად გავრცელებული და ამავე დროს არის საკმაოდ რთულად წარმოქმნილი გვართა ტიპები, რომლებიც მიაწინებენ საცხოვრებელ ადგილსა თუ ოჯახურ მდგომარეო-

¹ იხ. გრ გიორგაძის ნაშრომი ქურნ. აია-ში, 1999, №7; ს. ბადა. დასახ. ნაშრ. გვ. 303.

² ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ. III, გვ. 349.

ბას. ერთ-ერთ ასეთ ტიპს წარმოადგენს ელ-ზე დაბოლოებული გვარები. შედარებით იშვიათია ქართული გვარი, რომელიც აღ სუფიქსით ბოლოვდება, მაგალითად ციმუთალი.¹ ეს გვარსახელი თითქმის ისეთივე წარმოშობისაა, მათ შორის განსხვავება სუფიქსებშია. ოღონდ ერთი მეგრულია, ხოლო მეორე ქართული.

საკვლევ ტერმინს ციმუ-მუვა-ს თუ შევადარებთ ქართულ ციმუ-თალი-ს და ხეთურ მუვა-თალი-ს, მუვა-ლანი-ს, სრულიად შესაძლებელია ციმუ ადამიანის საკუთარ სახელად მივიდოთ, მაშინ მუვას რაობა გერჩება დასადგენი. მუვა იგივე მოვას ნიშნავს, ასეა ქობულეთურ დიალექტში, და საერთოდ ქართველურ ენებში უ და ო ერთმანეთს ენაცვლებიან. მუვა-ხეთურ, ალბათ ხათურშიც აღნიშნავდა სულის ღვთაებას² და შესაბამისად ადამიანის საკუთარ სახელსაც.

ეს უკანასკნელი როგორც ცალკე (მუვა, მუვასა) ისე კომპოზიტურ სახელებში ხეთურ წყაროებში ხშირია.³ მუვა თანამედროვე მეგრულში დასტურდება მუა-ს ფორმით (შეადარეთ ცირამუა). მეგრულ გვარებს აწარმოებენ ერთნაირი დანიშნულების ორივე სუფიქსი უა-ვა, ასე რომ მუვას და მუას იდენტურობა გაურკვეველი არ რჩება.

ამრიგად, ტოპონიმის სახელი ციმუმუვა არის კომპოზიტი და შედგება ორი ადამიანის საკუთარი სახელისაგან ციმუ და მუვა. ეს უკანასკნელი მცირეაზიული ღვთაების მუვას სახელთან არის დაკავშირებული. სამეგრელოში, სო-

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 479.

² ა. გოეტცეს აზრით, მუვა-მუვათი მცირეაზიული სახელია და ნიშნავს სულს, სულისკეთებას, ძალას. (Гр. Капанцян. Историко-лингвистические работы... с. 74-75).

³ ძახიქ, გვ. 130, 131, 153.

ფელ თიქოსში არის მიკროტოპონიმი ნა-ციმუა-რი (ნა-მარწყვნარი), ამჟამად ტყეა.¹

გ ა ხ ა რ ი ა

ტოპონიმი სუფთა მეგრული სიტყვაა. გახარია მოფერებითი მიმართვაა.² გახარია ნიშნავს გამხარებელი.³ მეგრული გვარიცაა გახარია, რომლის მრავალი წარმომადგენელი ცხოვრობს საქართველოში. გვაქვს აგრეთვე გვახარია, მახარია, რომლებიც სემანტიკურად თითქმის იმავე მნიშვნელობისაა. საქართველოში გავრცელებულია ამ რიგის სახელები და გვარები: გახა, მახარა, მახარე, გახარე, გამახარე, გამიხარდი, მახარობელი, მახარაძე, მახარაშვილი, გაიხარაშვილი, გამიხარდაშვილი, მახარობლიძე, მახარებლიშვილი და სხვა.⁴

სამეგრელოში აღნიშნულ ანთროპონიმთან დაკავშირებული ტოპონიმები მრავლადაა. ზუგდიდის რაიონშია: გახა ჯიჯიაშ ტყა (ტყე ახალსოფელში), გახარიაშ ნოღიხუ (სახნავი, კიროვში), საგახარიო (უბანი ჩხოუში) და სხვა.⁵

ერთი ასეთი რიგის სახელს, მახარეს ატარებდა ძველი ქართული სამეფოს პონტოს მეფის მითრიდატე VI ეპატორის შვილიც. უნდა აღინიშნოს, რომ მითრიდატეს სამფლობელო თითქმის ფარავდა, და, დაახლოებით იმავე ტერიტორიას მოიცავდა, რასაც ქაშქების გაერთიანება. პონტოს სამეფოში იგივე ხალხი (მეგრული და სვანური)

¹ პ. ცხადია. სამეგრელოს... გვ. 67.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 296.

³ იქვე, II, გვ. 234.

⁴ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 652, 828, 853.

⁵ პ. ცხადია. სამეგრელოს... გვ. 84, 120, 342.

მოსახლეობდა, რაც დაახლოებით 1500 წლით მათზე უწინ ქაშქების ქვეყანაში. ამას მოწმობს მეგრული და სვანური სახელები, მაგალითად: გიმნისი (გიმ-მიწა, ნიას-ნისლი) სვანურია და ნიშნავს ნისლიანი მიწა, სტამენია-ც სვანურია და ნიშნავს სტამან-კოკა, ბარხონიც სვანურია და ბარხი ნიშნავს ხილი, ხარტონიც (დართონი) სვანურია და ნიშნავს ნაბადს, ქადა-ც სვანურია და ნიშნავს ნაჯახს, თუმცა კადა-კათა მეგრულში ხალხს აღნიშნავს.¹

ქ ა თ ხ ა რ ი ა

ქათხარია ფონეტიკურად ახლოს დგას გახარიასთან. თუმცა შესაძლებელია ამ ქალაქის სახელში ქათ და ხარია გამოიყოს. ქათ-ხარ ხათების სატომო სახელს უნდა უკავსირდებოდეს. მსგავსი ტოპონიმები ქასქების ტერიტორიაზე სხვებიც აღინიშნება: ხათეფა ქათალადუფა, ფია-ხათა-ხილა და ა.შ. რაც შეეხება მეორე ელემენტს ხარია-ს ციხარია, ცითახარია, ვაშხარია და ა.შ. მეზობელი ქაშქური ტოპონიმების გათვალისწინებით საკვლევი სახელწოდება მართლაც ორ ნაწილად უნდა დაიყოს.

მეგრული ენის გამოყენების საფუძველზე ქა – რქაა,² ხოლო თხა – თხა, არ სუფიქსია. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ არსებობს მეგრული გვარი ქაცხალია, რომელიც აღნიშნულ ტოპონიმთან თავისი ფონეტიკური აგებულებით ახლოს დგას. თუმცა არაა გამორიცხული სახელწოდების სემანტიკა იყოს “ხალხი ხარის კულტის თაყვანისმცემელი.”

¹ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 188-194.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 123.

ქათ-კათა – ხალხი,¹ ხარ – ხარი ია მეგრული სუფიქსია, რომელიც ამჟამადაც აწარმოებს მეგრულ გვარებსა და ტოპონიმებს.

მკვლევართა მიხედვით, სახელწოდება მეგრული წარმოშობისაა და შედგება სამი ელემენტისაგან: ქა, თხა, რია. ქა ნიშნავს რქას, თხა – თხაა, რია – უწესრიგო მოძრაობა. საბოლოოდ ტერმინი იძენს შემდეგ შინაარსს: “რქიანი თხების უწესრიგო მოძრაობა.” აქედან გამომდინარე აღნიშნული ადგილი ყოფილა რქიან თხასავით მოძრავი ადამიანის სამყოფელი. ეს სახელი შეიძლება გამოეყენებინათ ხასიათით თხის მსგავსი ადამიანების მეტსახელად. მსგავსი ტრადიცია დღესაც არსებობს, მაგალითად, ისეთ ადამიანს, რომელიც თავის თავს ცონტროლს ვერ უწევს და საზოგადოებისათვის ზიანის მომტანია, თხისრქიანს უწოდებენ.²

ამრიგად, ქაშქური ქალაქების სახელი ქათხარია უნდა შედგებოდეს ორი ნაწილისაგან: ქათ და ხარია. პირველი მათგანი საკუთარი სახელია, ხოლო ხარია თანამედროვე მეგრული გვარის მსგავსად დინასტიური სახელი, იმ ადამიანისა რომელმაც დაარსა აღნიშნული ქალაქი.

შ ე ხ უ რ ი ა

აღნიშნული ტოპონიმი შეიძლება სვანური ენის გამოყენებით აიხსნას. ამ ენაში შუა ნიშნავს დარდს, ზრუნვას, ფიქრს, ხუირ – ხვადია, ხორუა – უმცროსი, პატარა.³ აქე-

¹ იქვე, II, გვ. 98.

² ს. ბაღა. დასახ. ნაშრ., გვ. 301.

³ ვ. თოფურიძე, მ. ქაღლანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 822, 876, 878.

დან გამომდინარე, თითქოს შუხურია ნიშნავს პატარაზე ზრუნვას, დარდს, ფიქრს.

საკვლევი ტოპონიმი მეგრული ენის გამოყენებითაც აიხსნება. შუხ-ის მნიშვნელობებია: 1. დახურული ჰაერი, 2. ცხელი ქარი, ჰაერი, შუ – ნოტიო, სველი, შუქ – სხივი, სინათლე, ქარიშხალი.¹ თუკი მასში ჩვენ ძირად შუხ-ს მივიჩნევთ, და არ სუფიქსად, ია-ს კი მეგრულ დაბოლოებად, რომელიც გვარსახელებსა და ტოპონიმებს აწარმოებს, მაშინ შუხურიას შინაარსი იქნება “ადგილი, სადაც დახურული, ცხელი, ქარი, ჰაერია.”

საკუთრივ ქართულში შუქურ-შუქური-ს ხმარობდნენ შუქის მნიშვნელობით, შუქურა-სასიგნალო შუქის (ცეცხლის) მიმცემი, შუქი-მანათობელი სხეული, სხივი.² ქართული ენის მონაცემებიდან გამომდინარე შუხურია შეიძლება სხვანაირადაც აიხსნას: შუ (ა) ხურ-ია, ე.ი. შუა მხარე, შუ(ქ)ხურია, ე.ი. სინათლიანი, ნათელი მხარე და ა.შ.

შუხ ძირიანი ტოპონიმები საქართველოში გვხვდება, მაგალითად შუხ-უთ-ი სოფლის სახელია გურიაში. მსგავსია იქვე მეზობლად ქაშქურ სამყაროსთან არსებული სვანთა ქვეყნის სახელისა სუხმა (სოხნი), რომელიც თავისი წარმომავლობით მეგრულ-სვანურს მიეკუთვნება.³ თუშური ქალის სახელია შუქრუნა, აჭარაში გავრცელებულია შუქრი, ქართული სახელია შუქრია, სვანურია-უშუხიანი, უშუხვანი. უნ-ს თუკი ჩვეულებრივ ქართულ სუფიქსად მივიჩნევთ (შეადარეთ: გლახო-გლახუნი, ჟუჟუ-ჟუჟუნა, ტიტე-ტიტუნა) და იანს სვანური გვარის მაწარმოებლად, მაშინ ფუძე-ძი-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 268, 274, 275.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 1465, 1468.

³ ს. გოგიტიძე. ქვეყანა სუხმა (სოხნი), ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 2003, №1.

რად შუქრუ, შუქრის, ალბათ შუქური-ს მივიღებთ. შესაძლებელია შუხ-შუხი ადამიანის საკუთარი სახელიც იყოს.

მ უ ხ უ რ ი ა

მუხურია მეგრული წარმომავლობის ტოპონიმი ჩანს. მუხურ-ი მეგრულად კუთხეს, მხარეს ნიშნავს.¹ მაშასადამე, ტოპონიმის ფუძე მუხურ კუთხეს, მხარეს აღნიშნავს ხოლო ია მეგრული გვარებისა და ტოპონიმების მაწარმოებელი სუფიქსია. მუხურია თუ მისი მსგავსი ტოპონიმები სამეგრელოსა და აფხაზეთში მრავლად მოიპოვება, მათგან რამდენიმე ანტიკურ წყაროებშიცაა დადასტურებული.

მუხურის მეხლეს ფორმით ასახელებს კლავდიოს პტოლემეიოსი, ოლონდ შიდა კოლხეთში.² ერთი ასეთივე გეოგრაფიული პუნქტი დასახელებულია “ნოტაცია დიგნატატუმში,” რომელშიც რომაელთა გარნიზონი იდგა. მკვლევარები ნ. აღონცი და ნ. ლომოური სამხრეთ კოლხეთში-ჭანეთში ახდენენ მის ლოკალიზაციას³ და სრულებით არაა გამორიცხული იგივე ქაშქური პუნქტი იყოს. ერთ კიდევ ასეთ მხარესა და ქალაქს შიდა კოლხეთში მოხირისს-მუხურისს პროკოპი კესარიელიც (VI ს.) ასახელებს.⁴

დღევანდელ საქართველოში შემორჩენილია მსგავსი სახელის მქონე ორ ათეულზე მეტი ტოპონიმი: მუხურა (ტყიბულის რაიონი), მუხური (ცხაკაიას რაიონი), მუხური (ჩხო-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 343.

² Клавдий Птоломей. Географическое руководство. – ВДИ, 1948, №2, с. 251.

³ Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, с.97, 100.

⁴ ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, II, თბ., 1965, გვ. 208-209. ამ პუნქტის ლოკალიზაციის შესახებ-იხ. ს. ჯანაშია. შრომები, I, გვ. 97-98.

როწყუს რაიონი), მუხური (გაღის რაიონი), მთა მუხური (ბზიფის ქედზე), მუხურხა (აბაშის ჩრდილოეთით) და ა.შ.¹

გ. ჟორდანიას აზრით, მუხურსს არაფერი აქვს საერთო მუხასთან, ე.ი. ხის სახელთან. ქართული მუხური და ბერძნული მოხირისი დაკავშირებულია ხური ხალხთან, ე.ი. ხურიტებთან.²

მკვლევართა მიერ მუხურია შეიძლება დაიყოს მუ, ხუ და რია ელემენტებად. მუ ქართულად არის რა, ხუ – შობა, რია აღნიშნავს ადამიანების უწყსრიგო მოძრაობას, ხალხმრავლობას. მივიღებთ შემდეგ შინაარსს: “რა ხალხმა შობაო,” ე. ი. რა დიდი რაოდენობის ადამიანების მოძრაობა შობაო. აქ ნაგულისხმევია ახალი ადგილმდებარეობის, ე.ი. დასახლების წარმოშობი ადამიანის მიერ მრავალი ადამიანის შეყრის ადგილის შექმნა. შემდეგ ეს სახელი დასახლების აღმნიშვნელად დამკვიდრებული. დასახლებები მუხურიას სახელით დღესაც არის აფხაზეთისა და სამეგრელოში.³

ამრიგად, მუხურია მეგრული სიტყვაა და ნიშნავს მხარეს, კუთხეს, ქალაქს.

მ ი ხ ა რ ი ა

ქაშქების ოლქი ციხარია მდებარეობდა ტარიკარიმუს მთების რაიონში.⁴ ზოგიერთი მკვლევარი ამ ტოპონიმის

¹ გ. ჟორდანია. მუხურელთა და არამ ხუტუს ვინაობის შესახებ, თბ., 1956, გვ. 56.

² გ. ჟორდანია. მუხურელთა და არამ ხუტუს ვინაობის შესახებ, გვ. 51

³ გრ. გიორგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 18-26; ს. ბადა. დასახ. ნაშრ., გვ. 300.

⁴ В. Хачатрян. Восточные провинции Хетской империи, Ер., 1971, с.88.

სახელს ზიხარია-ს ფორმით კითხულობს.¹ ქართველურ ენებში არის სიტყვები, რომლებიც ახლოს დგანან განსახილველ ტოპონიმთან, მაგალითად, ქართული ჩიხარი აბრეშუმის ჭიის ცუდი პარკი.² იმ შემთხვევაში თუკი საკვლევი ტერმინი ორი ნაწილისაგან, მაგალითად, ცი და ხარია შედგება, მაშინ იგი შეიძლება მეგრულ სიტყვებს დაუკავშიროთ: ცი (თელა), ხარ (ხარი), ხარ (ნაბიჯი), ხარა (ჩაფი), და ა.შ.³ მაგრამ, როგორც ჩანს, ციხარიას სემანტიკა სხვაგვარად უნდა აიხსნას. კერძოდ იგი დაკავშირებული უნდა იყოს ტერმინ ციხე-ციხარ-თან.

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ტერმინი ციხე თითქოს ძირეული ქართული სიტყვაა და ნიშნავს იმ პირველ ნაგებობას გორაზე, ადამიანმა რომ თავშესაფრად გაიკეთა. ციხე შეიძლება თიხას უკავშირდებოდეს და თავდაპირველად მიწის (თიხის) ნაკეთობას წარმოადგენდა (შეადარეთ: თიკანი-ციკანი, თიკი-ციკი, თოხნა-ცოხნა, ციხე, ციხერი, თიხარი, ჩიხორი). ციხე ჩიხესთან კავშირში უნდა იყოს. ციხის შინაარსი სახლი, ქორი-ც იყო. თუხარის შეიძლება გადმონაშთი იყოს იმ ვითარების, როცა კედელს, ზღუდეს თუხარი, თიხარ ეწოდებოდა.⁴ აღნიშნული ტერმინები ქართველურ ენებსა და ტოპონიმებში შეიძლება შემონახული იყოს – ციხე, ჯიხა, ჩიხი, ჯიხაიში, ციხისძირი, ჯიხათი, ჯიხანჯური, ჯიხანჯირი, ქვაციხე, ვარდციხე, ციხურა და ა.შ.⁵

¹ Я. А. Мананян. О некоторых... с.86.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 660.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 347, 515.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990, გვ. 58-60.

⁵ იქვე, გვ. 354, 350.

სრულიად დასაშვებია, რომ ტოპონიმში ციხარია იყოს გადმოსცემა ჯიხარია, რადგან ხეთური მისთვის უცხო აფრიკატებს, მაგალითად, ჯ-ს ც-თი გადმოსცემდა. თუმცა ამ შემთხვევაში ჩვენთვის არავითარი მნიშვნელობა არ აქვს ციხარიაში თავკიდური ც-ს მაგიერ ქართულ ც-ს თუ მეგრულ ჯ-ს ვიგულისხმებთ. საერთოდ ქართულ ციხეს მეგრულში ჯიხა შეესაბამება. თანაც ტოპონიმი გაფორმებულია მეგრული ია სუფიქსით, რომელიც ახლაც აწარმოებს მეგრულ გვარსახელებსა და ტოპონიმებს. არ-სუფიქსი კი როგორც ცნობილია, არა მხოლოდ მეგრულ, არამედ ქართულ ტოპონიმებსაც ერთვის.

მაშასადამე, ციხარია უნდა დაიყოს ციხა (ჯიხა)-არ-ია. გვაქვს ტოპონიმი ციხურა, შეიძლება ყოფილიყო ჯიხურა. აქედან გამომდინარე ტოპონიმები ციხარია შეიძლება წავიკითხოთ როგორც ციხარია, ჯიხარია და ნიშნავს სოფელს, რომელიც ციხე-ჯიხა დგას, ე.ი. სოფელი ციხით, ან ციხიანი (ჯიხიანი) სოფელი. ჯიხადან ნაწარმოები ადგილები საქართველოში მრავლად გვხვდება, კერძოდ, ჯიხანჯური, ჯიხანჯირი, ჯიხაშკარი, ჯიხაში.

ქალაქის სახელი შეიძლება წარმომდგარი იყოს ხეთური ღვთაების ცითხარიას¹ სახელისაგან. სამეგრელოში ადამიანის საკუთარ სახელად გაგრცელებულია ციხია. შესაძლებელია გვარიც იყოს ციხარია, საკუთარ სახელზე ციხა (ციხი) არ და ია სუფიქსების დართვით.

ოლქის სახელის წარმომავლობის სხვა ვერსიაც შეგვიძლია შემოგთავაზოთ. ხარია მეგრული გვარია, ამის გათვალისწინებით გვრჩება ცი-თელა ან ცია-პატარა, პაწია ან შესაძლებელია ცი, ცი-ანა, ცი-რა ადამიანის საკუთარი სა-

¹ ი. ტატიშვილი. ხეთური პანთეონის სტრუქტურა. – ანალები, თბ. 2000, გვ. 16, 19.

ხელი უნდა იყოს, ხოლო ხარია გვარი, დინასტიური სახელი. ამ ბოლო მსჯელობის საფუძველზე ციხარია (ცი-ა) ხარია ადამიანის საკუთარი სახელია (და შესაძლებელია დინასტიური სახელიც).

ც ი ხ ა რ ც ი ა

საკვლევი ტერმინი ისეთივედაა ნაწარმოები, როგორც ხეთურ წყაროებში დადასტურებული სხვა ქაშქური ტოპონიმები ციხარია და აგრეთვე მასთან ფონეტიკურად ახლოს მდგომი ცითახარია.

როგორც აღინიშნა, ციხარია შეიძლება სხვადასხვანაირად აიხსნას, მაგრამ უფრო სარწმუნოა, რომ იგი შედგებოდეს ციხარ (ციხიანი) და ია მეგრული სუფიქსისაგან. ასევე არაა გამორიცხული თავად ძირი ციხა, ციხარ-ის მეგრულ შესაბამის სიტყვასთან ჯიხა, ჯიხარ-თან დაკავშირებისა. სწორედ ამგვარადევა ნაწარმოები საკვლევი ტოპონიმი, იმ განსხვავებით, რომ ამ უკანასკნელში დაბოლოება ცია კინობითის მაწარმოებელი სუფიქსი უნდა იყოს. მაგალითად: ღორი-ცია=დედალი ღორი. დათვი-ცია=პატარა დათვი და ა.შ. ტერმინში ციხარ-ცია ცია ასეთივე მეგრული სუფიქსი უნდა იყოს და აღნიშნავდეს პატარა ციხეს. მაშასადამე, ქალაქის სახელში ციხარცია უნდა გამოიყოს ციხა – შესაძლებელია მეგრული ჯიხა. ქაშქებში სახელწოდება რომ ჯიხა ყოფილიყო, მას ხეთური ციხად გადმოიტანდა, ჯ აფრიკატის მათ ენაში არარსებობის გამო. გვაქვს ტოპონიმები ჯიხარ-ციხარ, რაც ციხიანს, ჯიხიანს ნიშნავს. ჩვენ შემთხვევაშიც ციხარ-ჯიხარ ციხიანს, ციხიან სოფელს ნიშნავს. ცია კი, როგორც აღინიშნა, მეგრულში კინობითის მაწარ-

მოებელი სუფიქსია. თერჯოლას გვერდით არის ციხურა, ე. ი. ნაციხარი, გვაქვს ნაციხარი, ჯიხაია, ე. ი. ციხარია, ჯიხაიში და ა.შ.¹

ამრიგად, სახელი ციხარცია (ჯიხარცია) პატარა ციხეს, ჯიხას აღნიშნავს, საერთოდ ტოპონიმი განიმარტება როგორც სოფელი პატარა ციხით, ანუ პატარა ციხის ადგილი, სამოსახლო.

უძველეს მცირეაზიულ ღვთაებათა სამყაროში იხსენიება ღვთაება ცითხარია. შესაძლებელია ეს ქალაქი ამ ღვთაების სახელზე იყოს აგებული.

ც ი თ ა ხ ა რ ი ა

ცითახარია თავისი ფონეტიკური აგებულებით ძალიან მიაგავს სხვა ქაშქურ ტოპონიმებს, მაგალითად: ციხარია, ციხარცია, მაგრამ მათ შორის სემანტიკური კავშირის შესახებ ვერაფერს ვიტყვით, უფრო სწორად არ მგონია მათ შორის რაიმე ამდაგვარი კავშირის არსებობა. როგორც ჩანს, ცითახარია სხვა რიგის ტოპონიმია.

ტერმინი ცითახარია უნდა შედგებოდეს ორი ან სამი ნაწილისაგან: ცითა-ხარ-ია. პირველი ნაწილი ცითა შეიძლება დავეუკავშიროთ ქართულ სიტყვას წითა, საქონელის სენს (ფაღარათობა) ნიშნავს. მეორე – ხარ, იგივე ხარია, ხოლო ია მეგრული გვარსახელებისა და ტოპონიმების მაწარმოებელი სუფიქსია, რომელიც უძველესი დროიდან დღემდე აწარმოებს მსგავს სახელებს. ასეთი გააზრებით გამოდის, რომ ცითახარია ნიშნავს “ფაღარათით დაავადებულ ხარს”

¹ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, გვ. 468-469, 501.

ანუ “ადგილი, სადაც ფაღარათით დაავადებული ხარი იყო,” თუ მკურნალობდნენ.

გვაქვს მეორე ვერსიაც ტერმინის წარმომავლობისა. ამ შემთხვევაში ციტა უნდა იყოს ადამიანის საკუთარი სახელი, ისეთები როგორიცაა: ციცა, ცილა, ჭითა, ჭითი, წიფი (წითი), რომლებიც ძველი სვანეთის წერილობით საბუთებში დასტურდება.¹ საქართველოში გავრცელებულია ჩიტა, ციათა, წითა, ციტა, ციტაი და მათგან ნაწარმოები გვარები.² ციტა შეიძლება იყოს იგივე ჩიტა, ციტა და ა.შ. მათი სემანტიკა ქართულ ენაში ასეთია: ჭითა – 1 ბავშვის გასართობი სიტყვა, 2 მოკიაფე (ვარსკვლავის ეპითეტი). ჩითი – ბამბის თხელი ქსოვილი, ჩიტა – ღაზლის წინდა, წიტა – ახლად ამოვლებული ჩურჩხელის ჩამონადგენთი თათარა, ჩიტი-ჩიტა – პაწია გარეული ფრინველია. ხარ იგივე ხარია, თუმცა შეიძლება იყოს იგივე ადამიანის საკუთარი სახელი, ია-კი მეგრული სუფიქსი, რომელიც აწარმოებს სახელებს, გვარებსა და ტოპონიმებს. ასეთ შემთხვევაში ტოპონიმის შინაარსი იქნება “ციტას ხარი”, ან იმ შემთხვევაში თუკი ხარი-ხარია ადამიანის საკუთარი სახელია, მაშინ იგი რთული სახელის ციტახარიას შემადგენელი ნაწილი იქნება და ტოპონიმი განიმარტება “ციტახარიას მოდგმა, შთამომავლობა”. ხარია ძველ ქართულ სამყაროში, ე.ი. კავკასია – მცირე აზიულ სამყაროში ღვთაების სახელიცაა და ადამიანის საკუთარი სახელიც. საქართველოში გავრცელებულია: ხარია, ხარება, ხარაიძე, ხარაული, ხარაშილი, ხარაძე, ხარბედია, ხარებავა და მრავალი სხვა. გვაქვს ტოპონიმებიც: ხარაულა, ხარხევი,

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 556, 557, 558.

² ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 795, 876.

ხარხეთი,¹ ხარიგზა, ხართა, ხარიათალი, ხარისაკიდა, ხარისთავა, ხარუნა და მრავალი სხვა.² შესაძლებელია ტოპონიმის სახელი მცირეაზიული ღვთაების სახელიდან ცითხარცია მომდინარეობდეს.³ მეგრული ხარა შეიძლება იგივე ხალანს (პირფართო ქოთან) ნიშნავდეს.

ვ ა შ ხ ა რ ი ა

მსგავსი ტოპონიმი ვაშხარია ქაშქურ ქვეყანათა რიცხვში სხვაც გვხვდება, მაგალითად ვაშხაია, აშხარფაია. თავად ამ სახელწოდების მეორე ნაწილი ხარია კი რამდენიმე: ქათხარია, გახარია, ცითახარია, ციხარცია, ციხარია და ა.შ.⁴ ვაშხარია იგივე აშხარია, უშხარია, ოშხარია-ს გადმოცემა უნდა იყოს, ქართული ენის გრამატიკული ნორმებისა და უძველესი მცირეაზიული სახელწოდებების ურთიერთშეფარდების გათვალისწინების საფუძველზე. ყოველივე ამის გათვალისწინებით, თითქოს ახლოს დგანან უძველესი მცირეაზიული, ვანის ტბის სამხრეთში მდებარე ტოპონიმები, მაგალითად: უშკაია=აშკაია, უშკია (ნი), უშხა-უშხუ.⁵ უშხანია იგივე ვაშხანია, რომელიც კაისერის ახლოს იყო განლაგებული.

ჩვენი აზრით, ქვეყნის სახელი ორი ნაწილისაგან უნდა შედგებოდეს, პირველია ვაშ-ვაშა, ხოლო მეორე ხარია.

¹ ი. ბაგრატიონი. ქართლ-კახეთის აღწერა, თბ., 1986, გვ. 112.

² ი. სისარულიძე. ტოპონიმოკა, II, გვ. 118.

³ ი. ტატიშვილი. ხათური პანთეონის სტრუქტურა, გვ. 16, 19.

⁴ გრ. გიორგაძე. ხეთური და ასურული ღვთაებური ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აბეშლაების ეთნიკური წარმომავლობისათვის, ახალციხე, 2000, გვ. 15.

⁵ Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), с. 78, 86, 236.

ორივე, აღნიშნული ელემენტები ამ შემთხვევაში შესაძლებელია ღვთაების სახელები იყოს. ისინი შემონახულია თანამედროვე ქართულ სიმღერებში. შემონახულია თანამედროვე ქართულ გვარ-სახელებშიც, მაგალითად, ვაშა გვხვდება როგორც ადამიანის საკუთარ სახელებში (ვაშა, ვაჩა, ვაშანა, ვაჟა), ისე გვარებში (ვაშაძე, ვაშანიძე, ვაშაბერიძე, ვაშალოშიძე, ვაშაყმაძე) და ა.შ.¹ სახელი ხარია გვხვდება ადამიანის როგორც საკუთარ სახელებში, ისე გვარებში: ხარია, ხარება, ხარზიანი, ხარკა, ხარიტონ, ხარაძე, ხარაშვილი, ხარებავა და მრავალი სხვა.² საქართველოში ასევე გავრცელებულია საკუთარი სახელი აშხარ და მისგან წარმოებული გვარი აშხარბეგიშვილი, აშახა-აშახიანი, აშხიანი და ა.შ.

თუმცა გამორიცხული არაა იგი ქართული სიტყვებისაგან რომ იყოს წარმომდგარი, მაგალითად: ვაზ=ლეწვის დროს გულთბობზე გამობმული რკინის ჯაჭვი ხარების დასაბმელად (ე.ი. ვაზ (ვაშ), ხარია-ბოძი და ხარი), ოშ-ხარ=შესაწირავი ცხვრის მოგროვება, ოჩხარ=ლხინი, ქეიფი, პურობა.³

ამრიგად, ქვეყნის სახელი ვაშხარია წარმომდგარი უნდა იყოს ორი ღვთაების და შესაბამისად, ერთი ადამიანის საკუთარი სახელისაგან ვაშ-ვაშა და ხარ-ხარი და ია მეგრული სუფიქსისაგან. თუმცა გამორიცხული არაა ჩვენს შემთხვევაში ხარია დინასტიური გვარი იყოს.

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, გვ. 675 და სხვა.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 559; ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ 804, 878.

³ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 223, 438.

ფ ი ხ უ ნ ი ა

ფიხუნია ქაშქების მთლიანი თუ ერთი ნაწილის ტომთა ბელადია. ასე რომ, ქაშქების ქვეყანაში ტერმინი ფიხუნია გვევლინება, როგორც ადამიანის საკუთარი სახელი.

ტერმინი ფიხუნია შეიძლება მომდინარეობდეს სვანური სიტყვებიდან: ფიხი – ამაყი, ფიხ – მეჩხერი, განიერი.¹ ამ სახელის ახსნა შეიძლება ქართული ენის მონაცემებითაც, კერძოდ: ფიხონ-ლაყობა, ლაზღანდარობა, ფიხნობა-თავ-შეყრა, ფიხვინ-გაფუნჩულება, ფახუნი-ქუთუთოების ჩქარი მოძრაობა, ფახუნი.² ამათგან პრიორიტეტი უნდა მიენიჭოს სიტყვებს: ფიხონ-ლაყობა, ლაზღანდარობა და ფიხი-ამაყი. ფიხუნია მართლაც ამაყი, თავმოყვარე მმართველი იყო. მის შესახებ ხეთების მეფე მურსილი II დასძენს, რომ იგი “ქაშქურად კი არ მართავდა, არამედ მეფურადო.” როგორც ცნობილია, “ქაშქებთან ერთი კაცის ბატონობა წესად არ იყო მიღებული.”³ თუმცა ფახუნი-ფახუნიაც ძალიან ახლოს დგას საკვლევ სახელთან.

ქართული სახელებიდან, რომლებიც ფონეტიკურად ახლოს დგას საკვლევ ტერმინთან შემდეგია: ბიხი, ბიყა, ფახა, ფოხელანი, ფიქუი, ფოხელა (ფოხენა)⁴ და სხვა. ტოპონიმებიდან აღსანიშნავია სა-ფიხენო-ს მთა.

¹ მ. ქაღდანი, ვ. თოფურია. სვანური ლექსიკონი, გვ. 764.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 52, 131.

³ Г.А. Меликишвили. К истории древней Грузии, с.169.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, 546, 547.

თ ი მ ი ა

თიმია – ხეთურ წყაროებში ადამიანის საკუთარ სახელად გვევლინება. ერთ ასეთსავე სახელს, მაგრამ არა ადამიანის საკუთარ, არამედ ციხე-ქალაქისას გვაწვდის ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. “ცხოვრება ფარნავაზისი“-ს თანახმად, პირველ ქართლოსიან მეფეს ფარნავაზს მარგუს (არგვეთი) ტერიტორიაზე აუშენებია ორი ციხე შორაპანი და დიმნა.¹ ვახუშტი ბაგრატიონი ამ უკანასკნელს დიმი-ს უწოდებს.² ნ. ბერძენიშვილის აზრით, საინტერესოა თვით სახელი დიმნა-მრავლობითი რიცხვით წარმოდგენილი (იბერიული ფორმა? დმანისი, დუმანი, ტბა ჯავახეთში, დუმალა არგვეთში, ჯავახეთში...?).³ გ. მელიქიშვილის თანახმად, დიმნას სახელი ხშირად ჩანს ხეთების ხანაში მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ პერიფერიაზე. იგი აქ გვხვდება: ხეთური Timnia, Tamnia, Tumana; ასურული Tumme, ანტიკური დომანა.⁴ იგი მდებარეობდა ჭოროხის სათავეების დასავლეთით, სატალას (სათალა) ჩრდილოეთით.⁵ ერთი ასეთივე ფონეტიკურად მსგავსი დუმათი – სოფელ სუბადარას (შავშეთი) უბანია.⁶ მაშასადამე, ქართული ციხე-ქალაქის სახელი დიმი (დიმნა), ხეთური წყაროების თიმნია (თუმანა), ასურული-თიმე და ანტიკური დომანა ფონეტიკურად ახლოს დგანან ხეთურ წყაროებში მოხსენიებული ადამიანის საკუთარი სახელის თიმია-ს ფორმასთან. დიმი-

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 24.

² ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1973, გვ. 752.

³ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, გვ. 469.

⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 396.

⁵ Я.А. Манандян. О некоторых... с.112, 117, იხ. რუკები.

⁶ ი. სიხარულიძე. შავშეთ-იმერხევი, ბათ., 1988, გვ. 40.

თიმი – ტიმია ფაქტიურად ერთიდაიგივე სახელწოდებებია¹ და საერთო ქართველური სიტყვიდან უნდა მომდინარეობდეს. ან შესაძლებელია ქართველ ტომთა თუ ცალკეულ პირთა მიგრაციამ გამოიწვია მსგავსი სახელის გაჩენა შიდა ეგრისში. სახელში თიმია, უეჭველია, ფუძეა თიმ-დიმ, ხოლო ია ჩვეულებრივი მეგრული სუფიქსია, რომელიც აწარმოებს მეგრულ სახელებს, გვარებს და ტოპონიმებს. ქართულ დიმნში ნ მრავლობითობის ფორმანტი, ან როგორც, უცხოურ წყაროებშია, იგი (ან) ჩვეულებრივი სუფიქსია, ქართველური სამყაროსათვის დამახასიათებელი და კარგად ცნობილი.

ძველ ქართულ წყაროებში და თანამედროვე საქართველოში გავრცელებულია თიმია სახელთან ახლოს მდგომი ადამიანის საკუთარი სახელები: დიმი, თინია, თამი, თინა, ტიმოთე, თომა, თამუსი. თიმ მეგრულში იმ-ას ნიშნავს.² სულხან-საბას განმარტებით დიმი-ლიანსა ჰგავს, ლარია, დიმოსი-ვერცხლია სახარკო, დიმნოსი-მედიმნოსე.³ იქნებ ძე. წ. IV-III სს-ში ფარნავაზმა ეს ციხე-სიმაგრე იმიტომ ააგო, რომ აქ მდგარიყო მეხარკე (ხარკის ამკრეფი) და მას განეგო ეგრისში ხარკის აკრეფის პროცესი.

ფ ა წ ი წ ი

ფაციცი ადამიანის საკუთარი სახელია. ის იმდენად ახლოს დგას ქართულ სამყაროსთან, რომ შეუძლებელია

¹ ი. იმნაიშვილი. ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, ნაწ. II, თბ., 1971, გვ. 47, 48, 121.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 48.

³ ს-ს. ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული, I, თბ., 1966, გვ. 219.

ქართულ ანთროპონიმად არ გამოაცხადო. საქართველოში, როგორც ძველ წერილობით ძეგლებში, ისე თანამედროვედ, ფართოდაა გავრცელებული ფაცი, ფაცია, ციცი, ციცია და მათი ნაირსახეობანი. თავისი სემანტიკითაც ქართველურ ენებს უკავშირდება და რაც მთავარია, გვაქვს შესატყვისი სახელ-გვარებიც.

ქართული სახელებიდან აღსანიშნავია ფაცი, ფაცია, ფატი, ციცი, ციცო, ცაცო, ფაცა, ციცაი, ციცია, ციცინო, ციცხა, ციცქა.¹ საქართველოში გავრცელებულია მეგრული გვარები – ფაცაცია, ბაცაცია, რომლებიც ზუსტი გამოძახილია ხეთური წყაროების ფაციცისა. აქვეა პირსახელი სიფაციითი.² ჩვენთან ასევე გვხვდება: ბაცაცაძე, ბაცაცაშვილი, ფაცური, ფაცხალია, ციცარია, ციცილაშვილი, ციციშვილი და მრავალი სხვა.³ ხეთური სამყაროდან ცნობილია: ტახა-ციცი, ციცი-ლიფა და სხვა.

როგორც აღინიშნა, ტერმინს კავშირი აქვს ქართველურ ენებთან. სვანურ ენაში ფაციცი ითარგმნება, როგორც ფრთხილი, გაფაციცებული.⁴ აქედან გამომდინარე, ადამიანს, ბავშვს ეს სახელი შეიძლება დარქმეოდა მისი სიფრთხილის, დაკვირვებულობის გამო. ფაციცი მეგრულ ენაში განსაკუთრებული ყურადღების მიქცევას ნიშნავს.⁵ საკუთრივ ქართულში ფაც – თათია, ფაცა – ფანდურის ჯორა, ფაცია – ძლივს, ცოტა, ფაცაცათ – სწრაფად, ფაციფუცით, ფაციცი – ყურადღების დაბაძვა, დიდი მოწადინება; მთიულურში არის გამოთქმა: ფაციცის დადგომა, რაც შე-

1 სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 546, 556; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, გვ. 876.

2 ძახიქ, გვ. 206.

3 ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 767, 795.

4 ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 753.

5 ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 92.

ცილებას ნიშნავს.¹ ფაციცის სამეგრელოში ისეთ ადამიანს ეტყვიან, რომელიც ჭიანჭველასაც არ დაადგამს ფეხს და სიკოხტავის მოყვარულია.² თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველურ სამყაროში ფა და ციცი ორივე ადამიანის საკუთარი სახელებია და მათვე ქართველურ ენებში ეძებნება ახსნები. ფა (შეადარეთ ფა-ია) – ადამიანის საკუთარი სახელია და ნიშნავს მოდგმას, გვარს, დინასტიას, ხოლო ციცი, ციცა – გოგო, ახალგაზრდა ქალია. ციცო-ციცი-ციცა-ასევე კატაა.

ამრიგად, საკვლევი ტერმინი ფაციცი თავისი წარმომავლობით ქართველურია. მას პარალელები ეძებნება ყველა ქართველურ ენებსა და დიალექტებში. საკუთრივ ქართულში ფაციცი ნიშნავს ყურადღების დაძაბვას, დიდ მოწადინებას, სვანურში – ფრთხილ, გაფაციცებულს, სამეგრელოში – ფაციცი ჰქვია სიკოხტავის მოყვარულ ადამიანს.

ფიციცი და იციცი

ფიციცი და იციცი ქაშქური ადამიანის საკუთარი სახელებია ხეთური წყაროების მიხედვით. ეს ანთროპონიმები იქნებ ფაციცის ვარიანტებია. შეიძლება ფაციცი იგივე ფაციციდან მომდინარეობდეს, მაგრამ იციცი მაინც განსხვავებული ჩანს. ფიციცი შეიძლება ქართული სიტყვა ფიციდან მომდინარეობდეს. ფიცი-ალექმას, სიტყვის მიცემას ნიშნავს.³ რაც შეეხება იციცის, იგი შეიძლება უკავშირდებოდეს ქართულ სიტყვებს იცი – ცოდნა აქვს რაიმეს შესა-

1 ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 538; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 50.

2 ს. ბადა. დასახ. ნაშრ., გვ. 304.

3 ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 127.

ხებ, გაეგება, ციცა – გოგო, ახალგაზრდა ქალი, ციცა – ფისო, კატა.¹ იცირი სვანურში ნიშნავს იფცქვნის (მაგალითად, ბოსტნეულს ან ხილეულს)² მეგრულში ციც-ი-სახლის ნაწილია, შუა ადგილას შვეუღად დამაგრებული ხე.³ ციც – შორისდებულია, სააღერსო.⁴ საკვლევ ტერმინში ბოლო-კიდური ცი, შესაძლებელია ცია (მეგრულში პატარა, კოპწია, პაწია)-ს ნაშთი იყოს.

იციცო, ასევე არაა გამორიცხული მომდინარეობდეს ციცელი-ციცეირიდან, რაც აჭარულში ზეციურს, მეხს ნიშნავს.⁵ საქართველოში გავრცელებულია მსგავსი სახელგვარები: ციციშვილი, ციცაძე, ციცარია, ფაცაცია, ფაცია, ბაცაცია, ციცო, იცი, ციცო, ციცა, ციცია, ციცინო და მრავალი სხვა.⁶ შევადაროთ ფი-ციცო, ი-ციცო, ციცო-ნო, ციცო, ციცია, და ა.შ.

ხათურ-ხეთური სამყაროდან ცნობილია პუნქტები ტახა-ციცია, ციცო-ლიფა და სხვა.⁷

ხ ი მ უ ვ ა

ხიმუვას ქვეყანა მოიხსენიება არნუვანდასა და აშნუნი-ქალის ლოცვაში.¹ ეს ქვეყანა მდებარეობდა დღევანდელი

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 539.

² გ. თოფური, მ. ქაღლანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 320.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 352.

⁴ გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 355.

⁵ შ. ნიჟარაძე. ლიტერატურულ-ენათმეცნიერული ნარკვევები, ბათ., 1982, გვ. 26.

⁶ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, 546, 556; ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 767, 795, 876.

⁷ ძახიჭ, გვ. 180; Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с.124.

ქუშაქლის (ამასიასთან) ახლომდებარე ტერიტორიაზე, ხეთებისა და ქაშქების სასაზღვრო ზონაში. ასურული წყაროებიც (სალმანასარ I) იხსენიებენ ქვეყანას მსგავსი სახელით (ხიმე, ხიმუა), ურუატრის სატომო კავშირის ტომებს შორის. მას აიგივებენ ტიგლათფილესერის (I) ანალებში დასახელებულ ხიმესთან და აშურბელკალის ანალებში მოხსენიებულ ხიმუ-სთან. როგორც ირკვევა, საქმე გვაქვს ორ ურთიერთდაშორებულ ქვეყანასთან.² თავად ხეთურ ტექსტებშიც გვხვდება მეორე ქვეყანა ხიმუვას მსგავსი ხიმუილის ფორმით.³ აღნიშნულ ხეთურ და ასურულ ტოპონიმებში ერთი და იგივე ფუძე ხიმ-ხიმე-ხიმუ გამოიყოფა. მათ განასხვავებს მხოლოდ სუფიქსები ვა-უა, ილ-ი. პირველი ორი მათგანი ერთმანეთის ტოლფასოვანია და აღნიშნავს შობას, მემკვიდრეობას. ისინი დღესაც აწარმოებენ მეგრულ სახელ-გვარებსა და ტოპონიმებს: ქარდავა, კაჭარავა, კოსტავა, ჯაბავა, აბრალავა, ხუჭუა, კოლუა, ჩიკაშუა და მრავალი სხვა. ილ-სუფიქსი თავისი წარმომადგენლობით საკუთრივ ქართულია და იგი ითვლება სადაურობის მაწარმოებელ სუფიქსად, შეეფარდება დღევანდელ ქართულ ელს. თუმცა არც აქ ვხედავთ რაიმე დაბრკოლებას, რადგან მკვლევრები აღნიშნულ სუფიქსებს ელ-ფორმითაც კითხულობენ. მსგავსი სუფიქსებითაა გაფორმებული ქართული გვარ-სახელები, ტოპონიმები: ჯანდაილა, უნდილა, ტყეშე-

¹ ი. ტატიშვილი. ხეთები ქაშქების შესახებ. – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 20.

² მათი ლოკალიზაციის შესახებ იხილეთ ნ. არუთინიანის წიგნი – Биайнили (Урарту), с.13-14, შეადარეთ: Г.А. Меликившили. К истории.... с. 179; მისივე, Наири-Урарту, с. 150-151.

³ გრ. გიორგაძე. ხეთური და ასურული ლურსმნული ტექსტების... გვ. 16.

ლა, ხიდაშელი, აბულელი, ქარელი, ოშკელი, ავთანდილი, ბოგილი, გაჭრილი და სხვა.¹

ტოპონიმ ხიმუვას ძირი ხიმუ-ხიმ-ხიმე უნდა იყოს, რადგან მასში აშკარად გამოიყოფა ვა სუფიქსი. რას შეიძლება ნიშნავდეს სიტყვა ხიმ? ქართულ ენაში ხიმ – მორებით შემოღობვას, ჯებირს მორებისას ნიშნავს, ხიმე – გარდევულ ადგილას ხის ტოტების ჩაწყობაა, ხიმანი – შაირი, ხრიკია. ქიმ – ლერწმისა და ჩაღის ღობეა, ხიმე – ძელის ღობეა.² მეგრულში ხი ხალხს, ხოლო სვანურში – კუთვნილებას აღნიშნავს. თუკი ეს უკანასკნელი მსჯელობა სიმართლეს შეესაბამება, მაშინ გასარკვევი გვრჩება მეორე ნაწილი მუვა, რომელიც ადამიანის საკუთარ სახელად შეიძლება ვიგულისხმოთ. მუვა მცირეაზიული ღვთაებაა – ძაღის, სიმყარის, სულისა და სულისკვეთებისა. ამ უკანასკნელი გამოთვლის მიხედვით, ხი-მუვა ნიშნავს – მუვას ხალხი ან მუვას ქვეყანა, ე.ი. ის, რაც ეკუთვნის მუვას შთამომავლობას.

საქართველოს ტერიტორიაზე (კოლხეთ-იბერიაში) სხვა არაერთი მსგავსი ტოპონიმი გვხვდება. მათ შესახებ გამცნობთ მეორე ქაშქური ტოპონიმის ხიმუილის (ხიმუელი) განხილვისას. ეს ყველაფერი იმის მოწმობაა, რომ, სადაც აღნიშნული სახელწოდებები გვხვდება (დასავლეთი საქართველო, აღმოსავლეთი საქართველო, ურარტუ, ქაშქა, ჩრდილოეთი მესოპოტამია), აღნიშნული უზარმაზარი არე-მარე წინათ ეკავა ერთი მოდგმის ხალხს, რომლებსაც ხალდ-ხალიბ-ხალხი ეწოდებოდა.

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 753; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VIII, გვ. 1455; ნ. ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, გვ. 468, 473.

ხ ი მ უ ი დ ი

მკვლევარი გრ. გიორგაძე მას ორი ფორმით კითხულობს – ხიმუილი და ხიმუელი. დასაშვებად მიგვაჩნია ქიმეელიც, იმის გათვალისწინებით, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე ურარტუელ ეპოქაში დამოწმებულია უ-ქიმე-აშ-უ (=ოქიმეაში)¹ და ახ. წ. VI საუკუნის ბიზანტიელი ავტორი პროკოპი კესარიელი ღაზიკაში მოიხსენიებს უქიმერიონს² (უ-ქიმე-რიონი, ო-ქიმ-ერ-ონ-ი). დღეს საქართველოს ტერიტორიაზე აღირიცხება ტოპონიმები – იქ, სადაც უქიმე (აშუ) იყო, დადასტურებულია ოკამი, ხამაშ და გურჯისტანის ვილაეთის მიხედვით ხუმა,³ იქ სადაც უქიმერიონი იყო-ხომული, ოხომირა.⁴ ძველი საქართველოს ტერიტორიაზე დასტურდება აგრეთვე სოფელი ოხმიკ, ლენინაკანის ჩრდილოეთით.

როგორც უკვე აღინიშნა, ძველი ისტორიული საქართველოს ფარგლებში თუ მის გარეთ, მოსაზღვრე რაიონებში, სადაც უძველესი დროიდან მოყოლებული, ქართული ტომები (ქართვები, ჭან-სვანები, ღაზ-მეგრელები) მოსახლეობდნენ, აღირიცხება არა ერთი ტოპონიმი ხიმ-ხიმე ძირით: ხიმუა, ხიმე, ხიმუვა, ხიმუილი და ა.შ. რა კავშირი აქვს აღნიშნულ ტოპონიმებს ქართველურ სამყაროსთან, ტერიტორიულის გარდა, ვგულისხმობთ სემანტიკურ კავშირზე.

სვანურში ქიმ ნიშნავს ცრემლს, აშშუე [ამ] აშრობს.⁵ ღაზურში ქიუმე ჩურჩულს აღნიშნავს. ძველქართულში ქიმ ერქვა ლერწმისა და ჩალის ღობეს, ხიმე კი-ძელის ღობეს,

¹ იხ. ჩვენი: ქვეყანა უხიმეაშუ, გამოსაქვეყნებლად მზად გვაქვს.

² ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, II, თბ., 1965, გვ. 196, 204.

³ გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთარი, გამოსცა ს. ჯიქიამ, II, გვ. 7.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, გვ. 454, 520.

⁵ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 80, 783.

ხუმილი-ღამის დარაჯობაა.¹ ივ. ჯავახიშვილის აზრით, უქიმეონი მეგრული ოხვამერი-დანაა წარმომდგარი, რაც სალოცავს ნიშნავს.² ნ. ბერძენიშვილის მიხედვით, სოფლის სახელი ხომულის (ხვამული) ძირი ხვამ ზანური ჩანს.³ იგი ნიშნავს – დალოცა.

ვ ა შ ხ ა ნ ი ა

მკვლევართა ვარაუდით, ვაშხანია, იგივე უშხანია განლაგებული იყო კაისერის სიახლოვეს,⁴ მაგრამ ტერიტორიული კავშირი თუ ჰქონდა საკვლევ ტერმინთან უცნობია, მაგრამ სემანტიკურად, როგორც ჩანს, უეჭველი კავშირი უნდა ჰქონოდა.

ს. ბადას აზრით, სახელწოდება შედგება ორი მეგრული სიტყვისაგან ვაშ და ხაია. პირველი მათგანი ქართულად იქნება “არ ახსოვს,” ხაია არის ქვეყნის სახელწოდება და აღნიშნავს “ყვავილ იას მხარეს.” ამავე დროს ბანანურ ენაზე მოლაპარაკე ლაზ-მეგრელების დვთაება ენქის (ეა) მესამე სახელწოდებაც არის. მისივე აზრით, ქვეყანა ხაია ხეთების შემდგომ ასურულ წყაროებში მოიხსენებულია დაიაენად,⁵ რასაც არც ჩვენ გამოვრიცხავთ.⁶

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. 8, გვ. 1455; ნ. ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, გვ. 473.

² ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 428.

³ ნ. ბერძენიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 454.

⁴ ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 173, შენ. 40.

⁵ ს. ბადა. დასახ. ნაშრ., გვ. 300-301.

⁶ ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ. ჩვენი მონოგრაფია: დაიაენი-დიაოხი (ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის), ბათ., 2006.

ჩვენ კი გვგონია, რომ ტოპონიმის პირველ ნაწილს ვაშ კავშირი უნდა ჰქონდეს ქართულ გვარ-სახელებში მრავალჯერ აღნიშნულ ვაშ-თან, კერძოდ ვაშალოშიძე, ვაშაყმაძე, ვაშაძე, ვაშანიძე, ვაშაკიძე, ვაშაბერიძე და სხვა.¹ გვაქვს საკუთარი სახელი ვაშა-ც. რა თქმა უნდა თავდაპირველად ვაშა იყო ღვთაების სახელი, ხოლო შემდეგ იგი ადამიანის საკუთარ სახელად იქცა, ბოლოს კი გვარიც გაფორმდა. ხოლო, რაც შეეხება ხაია-ს, იგი სავალდებულო არაა, რომ ქვეყანა ქართველურ ქვეყანას ხაია-ხაიასას აღნიშნავდეს, მაგრამ სემანტიკური კავშირი მათ შორის აუცილებლად არსებობს. სამეგრელოს ტერიტორიაზე ხშირია ხაია სახელთან დაკავშირებული ტოპონიმები: ბიგვაშ ოხაიე (ს. თიქორი), ხაიოში (დიდი ნეძი), ხაიონა, ხაია, ხაიაშწყარი (ერგეთა) და ა.შ.² შეიძლება ხაია ერთი სიტყვაც კი არ იყოს, არამედ ხა-ია, ხა (ხი-ქი) როგორც ვიცით, მეგრულში ხალხს, ქვეყანას აღნიშნავს.³ ხოლო ია ჩვეულებრივი მეგრული სუფიქსია, რომელიც აწარმოებს როგორც სახელ-გვარებს, ისე ტოპონიმებს. აქედან გამომდინარე ვაშხაიას სემანტიკა შეიძლება გაგებულ იქნას, როგორც ღვთაება ვაშას კუთვნილი (ან სახელის) ხალხი, ქვეყანა, ან ვაშას თავყვანისმცემელი ხალხი.

გვაქვს მეორე ვარიანტიც: ვაშხა-აშხა, ქაშქური ტოპონიმის აშხარფაია და ადამიანის საკუთარი სახელის აშხაფალას მსგავსად, ვაშხაიას სახელში ღვთაების სახელი აშხა-აშხარი იმალებოდეს. აშხარა ხეთას ტომებს ჰქონდათ ღვთაების სახით.⁴

¹ ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 675.

² პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 66, 127, 141 და სხვა.

³ ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ., III, გვ. 123, 551.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. ტ. I, გვ. 142.

დ ა თ ი დ ი

მსგავსი ადამიანის საკუთარი სახელი ქაშქების მცხოვრებთა შორის ხშირია, კერძოდ თითია (თითა, დათა), დათიში, დადა (დათა), თუთუ, დადუ, თათილი და ა. შ.

საქართველოში მრავალჯერ გვხვდება ადამიანის საკუთარ სახელად დათა-დათილი და მისი ნაირსახეობანი: სვანურ წერილობით ძეგლებში-დადაუ, დადაში, დადაშილ, დადაშ, დადვანი, დადი; გვარები-დადიანი, დადილიანი, დადისდილი, დადისშვილი, დადისძე, დადიშკელიანი და სხვა.¹ თანამედროვე საქართველოში ძალზედ გავრცელებულია: დადა, დადაშ, დათა, დათალო, დათი, დათან, დათეშ, დათია, დათიელა, დათილი, დათინა, დათუ, დათულია, დოდილი და მრავალი სხვა.² საქართველოში გავრცელებულია აგრეთვე აღნიშნული საკუთარი სახელებიდან ნაწარმოები გვარები: დადაძე, დადეშელი, დადეშქელიანი, დადიანი, დათუნაშვილი, დათაშვილი, დათიბერიძე, დათულიშვილი, დათუნაიძე და ა.შ.³

რა სემანტიკის მატარებელია სიტყვა დათილი?

ადამიანის საკუთარი სახელი დადილი, დათილი სვანურ ენაში ნიშნავს ლამაზს, მშვენიერს.⁴ ასეთივე შინაარსის სახელებიდან საქართველოში გავრცელებულია – ლამაზა, ლამაზო, მშვენიერი, მშვენება და ა.შ. ამავე სახელს შეიძლება მოეძებნოს ახსნა სხვა ქართველურ ენაშიც. მეგრულში დადღალ-ჯაჯღანს, დადუღია-პატარა ქათამს, ვარიას

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 502-503.

² ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 853-854.

³ იქვე, გვ. 663 და შემდეგი.

⁴ ვ. თოფურიძე, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 189.

ჰქვია.¹ დათა ხეთურ სამყაროში ღვთაების სახელიცაა. ასე, რომ ქაშქურ სამყაროში ადამიანის საკუთარ სახელად მიღებული დათილი, დადილუ ქართველური წარმომავლობისაა და უძველესი დროიდან მოყოლებული არაერთ ქართველ ადამიანს რქმევია.

მკვლევართა შეხედულებით, აღნიშნული სახელი შედგება ორი მეგრული სიტყვისაგან – დადი და ლუ. დადინიშნავს ბეზიას, ლუ ქართულად იქნება ვარდება. აქ ლუ-ს სხვა მნიშვნელობაც შეიძლება ჰქონდეს: დადი შემკულია ღვთის ნაბოძები მადლით. სიტყვა ლუ ამ შემთხვევაში აღნიშნავს დადის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას.²

თ ა თ ა შ თ უ რ ი ა

მკვლევართა აზრით, სახელი შედგება თათა, შ, თურ და ია ელემენტებისაგან. სიტყვა თათა არის ადამიანის საკუთარი სახელი, ბგერა შ ლაზ-მეგრულად კუთვნილების აღმნიშვნელი სუფიქსია და გვეუბნება ეკუთვნის თათასო. სიტყვა თურ არის გვარი, ხოლო ია მეგრულში გვარ-სახელების სუფიქსია. ამრიგად, მივიღებთ: “თათას გვარისა არისო.”³

მინდა აღვნიშნო, რომ ადამიანის საკუთარ სახელად თათა (თათაშ, თუთაშ, თათარ, თათა, თათე, თათია) და მათგან ნაწარმოები გვარები თათარაძე (თათარაშვილი, თათიეშვილი, თათიკაშვილი და ა.შ.) ძველი დროიდან მოყოლებუ-

¹ ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ., I, გვ. 426.

² ს. ბადა. დასახ. ნაშრ., გვ. 304.

³ ს. ბადა. დასახ. ნაშრ., გვ. 299.

ლი, დღემდე ფართოდაა გავრცელებული საქართველოში.¹ მეორე ტოპონიმი თურია დამოუკიდებლად განაგრძნობს არსებობას საქართველოში. არის საკუთარი სახელი თურია და გვარი თურია, აგრეთვე თურინავა, თურმანი, თურმანიძე, თურმაგიანი, ტურავა, თურავა, ბალათურია, ბაღვათურ, თურმანაშვილი და სხვა.

თათაშთურია შეიძლება ნიშნავდეს თათაშ+თურია, მისი ორივე ნაწილი, თითოეული სახელს აღნიშნავს ან თათას მოგვარეს, სისხლით ნათესავს.

ქ ა თ ხ ა ი დ უ ვ ა

ქათხაიდუვა ქაშქების ქვეყნის ერთ-ერთი ოლქის – ტიბიას ქალაქი იყო. ტოპონიმი აიხსნება იმგვარადვე, როგორც ქათხარია. მათ შორის სხვაობა არის ის, რომ, თუ ტოპონიმ გათხარიას დაბოლოება არის მეგრული სიტყვა რია, რომელიც ქართულად ნიშნავს უწესრიგო მოძრაობას, ქათხაიდუვა მთავრდება მეგრული სიტყვით-დუვა, რომელიც ქართულად იქნება – იყო. მივიღებთ შემდეგ სახის შინაარსს: “თხის რქიანი – იყო.” ეს სიტყვა დღესაც მიღებული გამოთქმაა სამეგრელოში.²

სახელწოდების პირველი ნაწილი შეიძლება იყოს იმგვარად ნაწარმოები, როგორიცაა თანამედროვე მეგრული გვარი კართხია. ამ უკანასკნელში რ ბგერა შეიძლება გვიანდელი შეზრდილი იყოს, კათხია-კართხიაა ხომ ერთი და იგივეა და სრულებით დასაშვებია, რომ ისინი ადამი-

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 510; ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ., II, გვ. 683, 844.

² ს. ბაღა. დასახ. ნაშრ., გვ. 301-302.

ნის საკუთარი სახელები იყოს, იმ განსხვავებით, რომ პირველ მათგანში ია სუფიქსი გვარის აღმნიშვნელია. რაც შეეხება დაბოლოება ვა (უვ-ა) იგი მეგრულ გვარებს აწარმოებს ძველი დროიდან მოყოლებული (შეადარეთ: ქართავა, ქარცავა, ხაფავა, ხურცილავა და სხვა).

აღსანიშნავია, რომ სამეგრელოს წერილობით ძეგლებში გვხვდება პირ-სახელი დივა.¹

სიმეთიდი (ციმეთიდი)

სიმეთიდი ადამიანის საკუთარი სახელია. შეიძლება იგი მომდინარეობდეს მეგრული სიტყვიდან სიმა II სიმაფა, რაც სმენას, გაგონებას, გავრცელებას ნიშნავს.² თუმცა არაა გამორიცხული, იგი დაუკავშირდეს მეგრულ მარწყვს (ციმუა), ან ცვენას, დაცემას (ციმა).³

საქართველოში გავრცელებულ გვარებს შორის საკვლევ სახელწოდებასთან ყველაზე ახლოს დგას ქართული გვარი ციმუთალი,⁴ ციმუთავა, ციმუა და სოფლის სახელი ძიმითი.

¹ პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, გვ. 314.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 597.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 349.

⁴ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 479.

ს უ ნ ა ი დ ი

აღნიშნული ადამიანის საკუთარი სახელის სემანტიკა, ჩვენი აზრით, უნდა უკავშირდებოდეს სვანურ სუინას (ნათ-ლია)¹ ან მეგრულ სიტყვებს: სუნელ (სულელი)² ან ცუნა-ცუნაფა-ს (დაცობა, ჩამოცმა).³

წერილობითი წყაროებიდან და ეთნოგრაფიული ჩანაწე-რებიდან ჩანს, რომ მსგავსი სახელები ყოფილა საქართვე-ლოში გავრცელებული: სინელი, სომაილი, სუმაილი, შუნაი, სულა (სულა-კაური).⁴

საუსიდი (შაუშიდი)

ეს ადამიანის საკუთარი სახელიც სვანური საუ – მარ-ხილს ან შაუა – სასარგებლოს, მარგებელს შეიძლება დაუკავშირდეს.⁵

საქართველოში გავრცელებული სახელებიდან ახლოს დგას შაუში, სიოაში, საულოხი, სესილია, შავშელი, ცეცი-ლია, სოსელია. ამ სახელთან ყველაზე ახლოს დგას ტბე-თის სულთა მატეანეში მოხსენიებული სახელ-გვარი შაუს-ყურიძე. აქედან, უეჭველია, რომ შაუს-ი ადამიანის სახელია, ხოლო ყურიძე გვარი. ძეგლში მოხსენიებულ სახელს შუას-ის თუ ილ ქართული მაწარმოებლით გავაფორმებთ, რო-

¹ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 712.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 617.

³ იქვე, III, გვ. 357.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 542, 543; ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 91.

⁵ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 700, 818.

გორც სხვა ქართულ სახელებშია (გაგილა, ბაბილა, დუდილა, დათილი) მივიღებთ შაუსილი, სწორედ იმ ფორმას, რაც ხეთურ წყაროებშია დადასტურებული. მცირეაზიულ სამყაროდან იმავე პერიოდში ცნობილია, შაუშკა-ციტი (მონა ქალი) სახელის პირველი ნაწილი შედგება ორი ელემენტისაგან: შაუ-შკა (ე. ი. შაუ-ს შვილი), მეგრულში შკა-შკუა=შვილს, ხოლო რაც შეეხება შუა-ს შაო-ს (შავი?) იგივეა, რაც საკვლევ სახელში გამოყოფილი პირველი ნაწილისა შაუ-სილი.

თ ი მ ი თ ი

ადამიანის საკუთარი სახელი თიმითი ფონეტიკურად ახლოს დგას გურიის სოფლის სახელთან ძიმითი, თუმცა რა სემანტიკა უდევს საფუძვლად, ამ ეტაპზე ჩემთვის გაურკვეველია. იგი აგებულია ახლად ქართულ თინა, თამთას-სა და თინათინ-ს მიაგავს. ქაშქური სახელებიდან საკვლევ ტერმინთან ახლოს დგას თიმია, თემია და თემეთი, მათ შორის სხვაობა ით (ეთ) და ია სუფიქსებშია.

აღნიშნულ სახელებში ფუძე თიმ-თემ უნდა იყოს და შესაძლებლად მიგვაჩნია, რომ იგი უკავშირდებოდეს ქართულ ისტორიულ გეოგრაფიულ ცნებას თემ-ი. თემი აღნიშნავს ქვეყნის ნაწილს, მხარეს, კუთხეს, სოფელთა კრებულს. წინარე ისტორიულ ხანაში ძირითადი სოციალური ჯგუფი, რომელიც კოლექტიურად ფლობდა საწარმოო საშუალებებს, ძველ საქართველოში განსაკუთრებით მთიანეთში, ერთი გვარის მოსახლეობა.¹ ზუგდიდის რაიონის

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 239.

ტოპონიმიში ხშირია თემ ფუძიანი სახელით გაფორმებული, კერძოდ: თემყვამ ცხიმური (რცხილა) სოფელ ჭაქვინჯში, თემრაზიშ ნადიხე, სოფელ ტყაიაში, თემრაზიშ სუკი (ფერდობი), თემრაზიშ მუხური და ა.შ.¹

ფ ა ღ ღ უ

ანთროპონიმი შეიძლება მომდინარეობდეს სვანური სიტყვიდან ფალდა, რაც თმაგაჩეჩილს, ბანჯგელიანს შეეფარდება.²

ძველ საქართველოში გაერცვლებული იყო ბალ-ფალ ფუძიანი სახელები და გვარები: ბალთა, ფალგოზი, ფალგარიანი, ფალგოზისძე, ფალიანი.³

ქ ა ნ უ

ადამიანის საკუთარი სახელი ქანუ შეიძლება დავუკავშიროთ სვანურ სიტყვას ქან (კანაფს).⁴ თუმცა არაა გამორიცხული, იგი დაკავშირებული იყოს ქვეყნის აღმნიშვნელ მეგრულ სიტყვასთან ქანა.⁵

¹ პ. ცხადია. სამეგრელოს... გვ. 321, 346, 354 და სხვა.

² ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 749.

³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 546.

⁴ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 777.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 125.

ძველ საქართველოში გავრცელებული იყო მსგავსი წარმოების სახელ-გვარები: ქონქი, ქონჩაღაძე, ხანი, ქანუ, ხანი, ქანცხელიანი, ხანსარი და სხვა.¹

ქ ა ს უ

ეს სახელიც შეიძლება უკავშირდებოდეს სვანურ სიტყვას ღაზუ (ბზიკი)² ან მეგრულ სიტყვას ქასლა (ტიკჭორას).³

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში დადასტურებულია ადამიანის საკუთარი სახელები: ქაზუ, ქასიანი, ქაუზა, ყაზი, ხასი, ქასილა და ა.შ.⁴ თუშეთში დასტურდება ქასივაძე, ქასილაძე, ქაჩუ, ქაცოკო,⁵ მაგრამ, მაინც ხეთური ქასუ-ს შესაბამისი ქართული სახელი ქაცო-ქაჩოა. თუშეთის შემოსაზღვრულ ერთ-ერთ მთას ქაჩუ ეწოდება.⁶ ხეთურში ქაჩუ-ქაცუდ ან ქასუდ გადაიცემოდა.

ფ ი ფ უ რ უ ვ ა

ამ ანთროპონიმის სახელწოდება შეიძლება დაკავშირებული იქნას სვანურ-ფიფუ-სთან (თოვლის ფთილა),⁷ ან მეგ-

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 548, 549; ტბეთის სულთა მატიაზე, გვ. 157.

² ვ. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 793.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 129.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 548, 549, 559.

⁵ ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 9, 172.

⁶ ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 9, 41.

⁷ ვ. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 760.

რულ ფიჩორუა-სთან (ფართო, ფართოდ დაყრა)¹ ფიჩორუა-ფიჩორი ასე ეწოდება გურიის ტერიტორიაზე გამდინარე მდინარეს, რომელიც, როგორც ჩანს, ამავე მეგრულ სიტყვა-სთანაა კავშირში და სემანტიკურად “ფართოს” ნიშნავს. ფიჩორი არის ასევე სოფლის სახელწოდება (გალის რაიონი).

ადამიანის საკუთარი სახელი ფიფურუვა ახლოს დგას იმავე ხეთური წყაროების ქაშქურ ტოპონიმთან ქიფურუვა-სთან. ქაფურუვა ჰქვია მცენარე სუსამბარს.² სამეგრელოში გავრცელებულია პირსახელი ფუფა, ფიფი, ფიფა და უნდა იყოს ფიფუც.

ქ უ რ ი ა დ ი

ადამიანის საკუთარი სახელი ქურიალი შეიძლება დაუკავშირდეს სვანურ სიტყვებს ქურილ (გრდემლი) ან ქორ-ს (სახლი, ოჯახი).³

მეგრულ ენაშიც მოიპოვება ისეთი სიტყვები, რომელთაც შეიძლება კავშირი ჰქონდეს ანთროპონიმთან-ქურიალი: ქურ= 1 კავის ნაწილი, 2 ქუსლი.⁴ ქართულ ენაში წაბლისფერ ცხენს ჰქვია ქურანი.⁵

შუმერულად (უძველესი ქართველური სამყარო) ქური მთას ნიშნავდა. იქაური კოსმოლოგიის მიხედვით, ქური

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 542.

² ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 563.

³ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 784, 787.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 158.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 458.

დედამიწის ქერქსა და პირველქმნილ ოკეანეს შორის მოქცეულ სივრცეს ერქვა.¹

ქ უ ნ ა ღ ი

ადამიანის საკუთარი სახელი ქუნალი შეიძლება უკავშირდებოდეს სვანურ სიტყვებს: ქუნ (სული), ღუნ (ხბო)² ან მეგრულ ქუნა-ს, რაც [და]ხურვას, ჩაცმას ნიშნავს.³ ქართლის მთიანეთში გავრცელებულია ადამიანის საკუთარი სახელი ხუნა და გვარი ქუნაისძე,⁴ რაც იგივეა ქუნალი, ალ სუფიქსით გაფორმებული.

ხ ა თ ი ფ თ ა

ხათიფთა ადამიანის საკუთარი სახელია. იგი იყოფა ორ ნაწილად ხათი და ფთა.

ხათი სატომო სახელია. გვაქვს საკუთარი სახელი ხათი, ხათა, ხატა, ხატი. ისინი იყვნენ პროტოქართველები. ფრთა ქართულ ენაში ფთა-ფრთა ჰქვია ფრინველის საფრენი ორგანოს გაშლილ ფრთებს.⁵ სახელწოდებაში გამოყოფილი პირველი კომპონენტი ხათი იდენტურია ადამიანის საკუთარ სახელში, ხათეფაში გამოყოფილი პირველი ნაწილისა და

¹ ს. კრამერი. ისტორია იწყება შუმერიდან, თბ., 1988, გვ. 191.

² ვ. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 789, 797.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 157.

⁴ რ. თოფჩიშვილი. ქართული გვარსახელების ისტორიიდან, წ. I, თბ., 2003, გვ. 109-110.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 448.

ფიახათახილში არსებული ერთ-ერთი ელემენტისა ხათ-
ხათა-სი. ხათიფთას შეიძლება სხვანაირი ინტერპრეტაციაც
მიეცეთ: ხათი (სატომო სახელი)+ფ (დინასტია)+ თა (ქარ-
თული სუფიქსი).

ქ ა ს ქ ა ი დ ი

ქასქაილი ადამიანის საკუთარი სახელია. იგი მომდინა-
რეობს სატომო სახელ ქაშქადან. ქასქა იგივე ქაშქა ძირია,
ხოლო ილ-ი სუფიქსი. ილ-ი მოგვიანო და თანამედროვე
ქართული სუფიქსის ელ-ულ-ალ-ილ-ის იდენტურია და აღ-
ნიშნავს კუთვნილებას, წარმომავლობას. იგი აწარმოებს
როგორც ქართულ გვარებსა და სახელებს, ისე ტოპონიმებ-
საც, მაგალითად: არდაშელი, ხიდაშელი, ბიბილა, გიგილი,
დადაშილი, დადიშილი, დედილი, დედელი, დუდაილა, დუ-
დილი, თანადილი, ენისელი და სხვა მრავალი.¹

თ ა თ ი დ ი

თავისი წარმომავლობით ადამიანის საკუთარი სახელი
თათილი ქართველურია. ეს სახელი და მისგან ნაწარმოები
გვარები საქართველოში დღესაც ფართოდაა გავრცელე-
ბული. თათილში გამოიყოფა ფუძე თათ, ილ კი, როგორც
აღინიშნა, ქართული სუფიქსია, რომელიც აწარმოებდა
უძველესი ხანიდან დღემდე ქართულ სახელ-გვარებსა და

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-
სახელები, II.

გეოგრაფიულ სახელწოდებებს. თათ ფუძის დაკავშირება შეიძლება ქართულ სიტყვებთან: თათ-ხელით ნაქსოვი ფეხსაცმელი, თათ-წინდის ნაწილი წვივიდან მუხლამდე, თათ (თათნ) კაცის ტალავარია, თათაულ-თხრილი, ღელე და სხვა.¹

საქართველოს ძველ წერილობით ძეგლებში გავრცელებულია ადამიანის საკუთარი სახელი თათი და მისი ნაირსახეობანი: თათა, თათარი, თათარსაუ, თათარყანი, თათაული, თათე, თათია, თამთა და სხვა მრავალი.² დღეს გვხვდება: თათი, თათუა, თათილი, თათული, თამთა, ტატო, ტატუ, თადელიშვილი, თათარაიძე, თათარაშვილი, თათეიშვილი და ა.შ.³

თათილის მსგავსი სახელები სხვაც გვხვდება იმავე ქაშქურ სამყაროში, თათი (შქა), დადილუ, დადუ, დათილი და ა.შ.

ც ი ფ ი ღ ი

ამ ადამიანის საკუთარი სახელის სემანტიკა შეიძლება გაგებულ იქნას ქართული ენის გამოყენებით. ციბალა-უქონელი, ამპარტავანი კაცის მეტსახელია, ციბია-უსახლკარო, ღარობლატაკს აღნიშნავს.⁴

სვანურ ენაშიც მოიპოვება ისეთი სიტყვები, რომლისგანაც დასაშვებად მიგვაჩნია აღნიშნული ანთროპონიმის

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 242.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 510.

³ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 684, 617.

⁴ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 674.

წარმომავლობა, მაგ. ჩიბ (მაღალი ღობე, გაღავანი).¹ ანთროპონიმის წარმომავლობა შეიძლება აიხსნას მეგრული ენის საშუალებითაც. ამ შემთხვევაში იგი უნდა დაიყოს ორ ნაწილად ცი (ცია) და ფილი (ფილუ). ფილი (ფილა) ადამიანის საკუთარი სახელია, ხოლო ცია-პატარას სინონიმი. ტერმინის სემანტიკა იქნება პატარა ფილი ანუ პაწია ფილი.

თ ა ფ ა ფ ა ხ ს უ ვ ა

ქაშქურ ტოპონიმებში თაფა (თუ თაფაფა) ელემენტები ტოპონიმები სხვაც გვხვდება, კერძოდ: თაფასავა, თაფაფანუვა, თაფალუვა, თახფასარა, თაფურანიფი. მეორე კომპონენტი ხსუვა (თუ სუვა) წააგავს ტოპონიმ თავასავა-ში არსებულ ბოლოკიდურ სავას.

ქართულ ენაში თაფ-ტაფობი ადგილია, ე.ი. ვაკე ადგილები ტყეში, თაფთაფანა-ჩხუბი, აურზაურია, ტაფ-ჩაღრ-მავებული ადგილია, ტაფა-ყურძნის საწნეხი ადგილია და ა.შ.²

თავად ტოპონიმის ფონეტიკური აგებულება ისეთ შთაბეჭდილებას პოვებს, რომ, იგი ადამიანის ორმაგი სახელისაგან უნდა შედგებოდეს თაფა და ფახსუ ან ტაფაფა და ხსუვა. თაფა ელემენტი ზუგდიდის რაიონის სოფელ განარჯიის მუხურში დასტურდება წყალშესართავის (აკართაფუ) სახით. სვანეთის წერილობით ძეგლებშიც დასტურდება თაფა, თაბა, როგორც ადამიანის საკუთარი სახელები. მეორე ელემენტი ფახ იგივეა, რაც ხეთურ სამყაროში ცნო-

¹ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 837.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 244, 508.

ბილი კარტა-ფახ-ას¹ მეორე ნაწილი. მეგრულში ბახა (ფახა) ადამიანის საკუთარი სახელია.²

თ ა ფ ა ფ ა ნ უ ვ ა

ქაშქების ტერიტორიაზე განლაგებულ ტოპონიმებს შორის ხშირია თაფა (ფა) ელემენტის სახელწოდებები, კერძოდ: თაფაფასხუვა, თაფურანიფი, თაფასავა, თახფასარა, თაფასფა და სხვა.

თაფაფანუვა შეიძლება შედგება ადამიანის ორი საკუთარი სახელისაგან თაფა (ან თაფაფა) და ფანუვა (ან ნუვა). ვა, როგორც ცნობილია, მეგრული სახელებისა და გვარების მაწარმოებელია. საერთოდ ტოპონიმის სახელი შეიძლება მომდინარეობდეს თაფთაფანა-სგან, რომელიც აღიარებულია აურზაურს ნიშნავს. ტაფ-ჩაღრმავებული ადგილია, თაფ-ტაფობი-ვაკე ადგილი ტყეში.³ თაფა, როგორც, ზემოთ აღინიშნა, საკუთარი სახელია.

ქ ა თ ი თ ი მ უ ვ ა

ტოპონიმში, როგორც ჩანს, უნდა გამოიყოს ქათითი და მუვა. ეს უკანასკნელი სხვა სახელწოდებებშიც გამოიყოფა, კერძოდ: ქასქამუვა, ციმუშუვა, ფიდუმუვა, ფისდუმუვა და ა.შ. ხეთურ ტექსტებში მუვა და მუვასა ადამიანის საკუთარ

¹ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 126, 127.

² პ. ცხადია. სამეგრელოს... გვ. 225.

³ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 244, 245.

სახელებად დასტურდებიან.¹ სემანტიკის მხრივ იგი ქართულია, მუგა ქობულეთურ დიალექტში ნიშნავს მოდის. ძველ ენებში ო-ს არარსებობით მას უ-თი ცვლიდნენ. თუმცა ქართველურ ენებში ო-სა და უ-ს მონაცვლეობა გრამატიკული ნორმების მიხედვით დასაშვებია. ასეთ შემთხვევაში მუგა, მოვას გამოხატულება უნდა იყოს. მოვი – საპერანგე აბრეშუმის ქსოვილია. მოვა – აღნიშნავს იქიდან აქეთ გადმოსვლას, გადმონაცვლებას.² მუგა მცირეაზიული ღვთაების სახელიც იყო და შეესაბამებოდა ძალას, სულს.³ რაც შეეხება პირველ კომპონენტს ქათი(თი) შეიძლება იგივე ხათის დიალექტური სახესხვაობა იყოს. მცირეაზიულ სამყაროში ქათითი ქაღვთაების სახელია. თავად ქაშქური ტოპონიმები ასეთ ელემენტს შეიცავენ და ეს გასაკვირიც არაა, რადგან ხათები მათ მეზობლად მოსახლეობდნენ ან იქნებ თავად იყვნენ მათი შთამომავლები. ხათ-ქათ ძირიანი ტოპონიმებია: ქათაღადუვა, ქათხარია, ქათხაიდუვა, ხათიფთა, ხათენცუვა და ა.შ. ხშირ შემთხვევაში ქათ-ხათ ძირიანი ტოპონიმები ხეთების ტომს კი არა, არამედ ადამიანის საკუთარი სახელს გამოხატავს. ხათ-ქათ ძირიანი ქართული გვარ-სახელებია: ქათვანი, ხათუთა, ხათუთელა, ქიტა, ქეთო, ხატია. ხატული, ხატიძე, ხატოიძე და ა.შ.⁴

ხათ-ქათ ძირიანი ტოპონიმები დღესაც მრავლად გვხვდება საქართველოში. ხათ-ქათ-ხეთ-ქეთ სიტყვებიც ქარ-

¹ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 130.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VI, გვ. 667.

³ Гр. Капанцян. историко-лингвистические работы... с. 74-75.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II.

თული ენის ლექსიკური კუთვნილებაა. მაგალითად: ქათანა-საგანგებოდ გამომგებარი დარაია, ხათა-არყის გამოსახადი.¹

ასდუხერა (აშდუხერა)

ამ ტოპონიმის სახელი შეიძლება აიხსნას სვანური ენის გამოყენებით. სახელწოდება შეიძლება დაიყოს ორ ნაწილად აშდ და უხერა. პირველი ნაწილი ახლოს დგას – აშდ = ერთი, აშდ = რამდენიმე; აშდ-ფუძით სვანურში 20-ზე მეტი სიტყვა მოიპოვება. მეორე ნაწილი უხერა შეიძლება დაკავშირებულ იქნას უოხარ (ობოლი), უხუირი (დაუნგრეველი),² იმ შემთხვევაში თუკი სახელწოდება წარმოშობილია ერთი სიტყვისაგან, მაშინ იგი შეიძლება დაკავშირებულ იქნას იმავე ენებში არსებულ სიტყვებთან-აშდხუი (მარხავს), აშთხრი-აშთხარ, რაც ნიშნავს თხრას.³

ხეთურ წყაროებში მოიხსენიება ვიდაც მონა ქალი სახელად ასდუ [] თუ აშთუ [].⁴ ამ პირსახელის პირველი ნაწილი აშდუ იდენტურია საკვლევ ტერმინში გამოყოფილი პირველი ნაწილისა.

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. 7, გვ. 241-242; ტ.8, გვ. 1316.

² ვ. თოფურია, მ. ქაღლანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 738, 747.

³ იქვე, გვ. 77.

⁴ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 132.

ა ნ ქ უ რ უ ვ ა

ტოპონიმის სახელი შეიძლება წარმომდგარიყოს სვანური სიტყვისაგან ანკრ (ეჭვი)¹ ან მეგრული ანგარია (შესახედაობა, სახე, ფორმა), ანგარო (ეზოს მწვანე შემოგარენი), ანგურა (აგური, ქვის დიდი კეცი).²

შესაძლებელია, სახელი შედგებოდეს ადამიანის საკუთარი და დინასტიური სახელებისაგან ანქუ (ენქი) და რუვა. თუმცა გამორიცხული არაა, რომ იგი დაიყოს შემდეგნაირად: ან-ქურუვა. ან-ი (ზეცა) და მეგრული გვარი ქურუვა (ყურუვა). მეგრული გვარი ქურია ია სუფიქსითაა წარმოებული, პირსახელია ქური-ქურუ. ამავე ძირზეა აგებული ქართული გვარი ქურ-ხ-ულ-ი-ც.

ე რ ხ ი თ ა

აღნიშნული ტოპონიმის წარმომავლობა ქართული ენის მონაცემებით შეიძლება მარტივად აიხსნას და ნიშნავდეს: ერ (ერი, ხალხი, ჯარი) და ხითა (ხათი, ხეთი). სახელწოდების შინაარსი შეიძლება იყოს-ხათის ერის დასახლება. მით უმეტეს, რომ მცირე აზიის ცენტრალური ადგილებიდან ქართველური ტომი ხათი გამოძევებულ იქნა მის განაპირა მხარეებში, როგორც ფიქრობენ ქაშქები შეიძლება ყოფილიყვნენ ხათების შთამომავლები. ეს ტოპონიმი ხომ წარმოშობილია ქაშქების განსახლების არეალში, შეიძლება ლტოლვილი ხათების მიერ. ძველადმოსავლურ პერიოდში, უძველესი ქართული სიტყვისაგან “ერი” არაერთი ტოპონი-

¹ იქვე, გვ. 52.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 186-187.

მის (ქალაქის თუ ქვეყნის) სახელწოდება წარმომდგარა: ერევანი, ერიკუახი, ერიახი, ერიანი, ერიდიანი, ერუხი და სხვა. ხი-შეიძლება ქართველური კუთვნილებით სუფიქსის ფუნქციას ასრულებდეს, თა-კი ქართული ტოპონიმების მაწარმოებელია. ასეთ შემთხვევაში ტერმინი ერ-ხი-თა განიმარტება, როგორც “ერის, ხალხის ქვეყანა”, როგორც ერევანი ქართველური წარმოშობის ტოპონიმი ერ-ევანი II ებანი (შეადარეთ ურარტული ერ-ებუნი) ნიშნავს “ერის ხალხის დასახლებას, უბანს”. უბანი II ებანი II ობანი II ბანი II ვანი ხომ ქართველურ ენებში უბანს, ადგილს, მხარეს აღნიშნავს.

ურარტულ წყაროებში მოიხსენიება ქვეყანა არხი და ქვეყანა არხუ. პირველი მათგანი მდებარეობდა ვანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით, ხოლო მეორე ურმიისპირეთში. პირველი მათგანი ერხითას სიახლოვეს მდებარეობდა.¹ მათ შორის სხვაობა მხოლოდ თა სუფიქსია, რომელიც თავისი წარმომავლობით ალბათ ქართველურ სუფიქს თა-ს იდენტურია, მაგალითად: აბუქეთა, მცხეთა, მაწყვალთა, აფხაზეთი და მრავალი სხვა.

რაც შეეხება თავკიდურ ხმოვნებში განსხვავებას (გვაქვს ერთ შემთხვევაში ე, ხოლო მეორეში ა), აქაც დაბრკოლება არ არსებობს, მაგალითისათვის შეადარეთ: მდინარე არაქსის სახელები – არეხი-ერასხი-არაქსი. არხი ძველქართულში საზღვარს ნიშნავდა. არხი ე.ი. თხრილით შემოსაზღვრული ტერიტორია. არხა-ირხა საზღვარია,² თუმცა ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ სვანურ ენას მოეპოვება მსგავსი სიტყვა ხ-ერხი, რაც ნიშნავს ეხეთქება,

¹ Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), с. 169-172, 219-221.

² Дж. Маккуин. Хетты и их современники в Малой Азии, М., 1983, с. 170.

ეხლება¹ (შეადარეთ ხ-ერხი II პ-ერხი, ერხი, ერხი-თა). და ბოლოს, მინდა შემოგთავაზოთ ტერმინის სხვანაირი ახსნაც. სამეგრელოში ერა საკმაოდ გავრცელებული ადამიანის (კაცის) საკუთარი სახელია. გვაქვს ტოპონიმები და ჰიდრონიმები ერაშ ნაწისქვილ, ერაწყარი და ა.შ.² მეორე კომპონენტი ხითა შეიძლება დაუკავშირდეს მეგრულ პირსახელს-ხითა (ხიტა). აქედანაა მეგრული გვარი თუ სახელი ხიტუა. ერხი ვერხვია, ერხითა-სავერხვე, სადაც გავრცელებულია ვერხვი. თა ჩვეულებრივი ქართული სუფიქსია.

კასულა (კაშულა)

კასულა მდებარეობდა ფალას ქვეყნის მეზობლად, აღმოსავლეთ პონტოს მთებში.³ ტერმინი კასულა შეიძლება აიხსნას მეგრული ენის მონაცემების გამოყენებით. კასილ-კასუა ნიშნავს და-ტენა, და-ტენილი.⁴

ქართულ ენაშიც მოიპოვება ისეთი სიტყვები, რომლებიც შესაძლებლობას გვაძლევს გამოვთქვათ ვარაუდი საკვლევ ტერმინთან დაკავშირებისა, მაგალითად: კაცური (ადამიანური, მამაკაცური),⁵ კოსალა (მელელვია) და ა.შ.

ქართული სახელ-გვარებია: კასიანი, კასანა, კასაბილაი, ყასელაძე, კაშია, კასატიანი, ქასილაძე, ქასივაძე.

¹ ვ. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 217.

² პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 111, 393.

³ В. Хачатрян. Восточные провинции хетской империи, Ер., 1971, с.71.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 111.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 261.

ხათურ-ხეთურ სამყაროში დასახლებული პუნქტების სიაში არის კასაია, რომელშიც იყო მომდერალი.¹ ხეთურ წყაროებში მოიხსენიება აგრეთვე ქალაქი ქასანა.²

ისტადუპა (იშთადუფა)

ქვეყნის სახელი ისტადუპა (იშთადუფა) შეიძლება წარმომდგარი იყოს მეგრული სიტყვა-ისტაფულა-დან, რაც უარს ნიშნავს.³ წინააღმდეგ შემთხვევაში ტერმინი უნდა დაიყოს ორ ნაწილად იშთა და ლუპა. პირველი ნაწილი უნდა იყოს ღვთაების, ამ შემთხვევაში ადამიანის საკუთარი სახელი, იშთაია-ხეთურ-მცირეაზიული ღვთაების სახელია⁴ ან იმავე სამყაროში მზის ღვთაების სახელი იშთანუ⁵. რაც შეეხება საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილს ლუპა (ლუბა?) ესეც მეორე დამოუკიდებელი სახელი იყო, როგორიც ლიუბა, ლუბა.

სახელწოდების იშთადუპა-ს წარმომავლობის ახსნის გვაქვს სხვა ვარიანტებიც. როგორც, ზემოთ აღინიშნა, მცირეაზიული ღვთაების სახელი იშთანუ იგივე უნდა იყოს, რაც იშთალუ(პა). როგორც ცნობილია, ქართველურ ენებში ნ და ლ ერთმანეთს ენაცვლებიან. აქედან გამომდინარე იშთალუ (პა)-ში იშთალუ ან იგივე იშთანუ ფუძედ უნდა გავიაზროთ. ასეთ შემთხვევაში ბოლოკიდური პა-ფა-ს ან ბა-ს შესატყვისი უნდა იყოს. ფა სვანურ და მეგრულ ენაში ღინასტიას, ჯილაგს, მოდგმას აღნიშნავს, ხოლო ბა –

¹ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 123.

² ძახიქ, გვ. 170.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 92.

⁴ ძახიქ, გვ. 231.

⁵ იქვე, გვ. 232.

ბაბას, მამას. აქედან გამომდინარე ტერმინის შინაარსი იქნება მზის ღვთაების იშთანუს მოდგმა, დინასტია თუ იშთანუს შვილები. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ სვანურ ენაში იმდუ-წიხლია.

მაშასადამე, ტერმინი იშთალუპა ქართველური ენებიდან გამომდინარე უნდა აღნიშნავდეს, რომ ქალაქი და შესაბამისად ოლქის სახელი წარმომდგარი უნდა იყოს ღვთაების იშთაია ან იშთანუს სახელისაგან.

გ ა ზ უ ჰ უ ჯ ა

ამ ქვეყნის სახელის სემანტიკა შეიძლება გაგებულ იქნას ქართველური ენების გამოყენებით. ტერმინი უნდა უკავშირდებოდეს სვანურ გაბუ-ს (ხის კარი), გაბუ (ურქოთხა)¹ ან მეგრულ გაფუ-ს, რაც ქონებას, სურვილს ნიშნავს.²

სახელწოდების შინაარსის გამოცნობის გვაქვს სხვა ვარიანტიც. ამ შემთხვევაში იგი უნდა დაიყოს გა და პუპუვა. პირველი ნაწილი შეიძლება ნიშნავდეს გაი-ს. ესაა ქართული ღვთაების სახელი. იგი სამეგრელოში გვხვდება, აგრეთვე როგორც პირსახელი (გაი), ისე ქართლში გვარი უთურ-გაი-ძე. სამეგრელოშივეა ტოპონიმები: გაიშ ფერდი, გაიშ წყურგილი და სხვა.³ რაც შეეხება ტერმინის მეორე ნაწილს პუპუვა იგივე უნდა იყოს, რაც მეგრულში გვარი პაპავა (ქართულია პაპაძე).

¹ ვ. თოფურია, მ. ქაღლანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 167, 170.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 294.

³ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 307.

ც ა კ უ ვ ა ხ ი ნ ა

ტოპონიმის (ქვეყნის) პირველი ნაწილი ტაკუ შეიძლება წარმომდგარი იყოს სვანური თაკუ-დან, რაც თოქს ნიშნავს.¹ სახელწოდება ქართული ოლქის თაკუერის ფუძის მსგავსად არის ნაწარმოები. ქართული სახელიცაა ტაგუ, თაყა, თაკო, ცაკუ. მეორე კომპონენტი ვახინა, ასევე ქართული სახელია. შეადარეთ: ვახო-ვახინა, დათო-დათანი, ვაშა-ვაშანა და ა.შ.

ც ა ხ ა ნ ც ა ჰ ც ი ჰ ა

მეგრულში ტახანა ხის მოკლე სასროდ ჯოხს ნიშნავს.² თუმცა იგივე სიტყვა ტერმინში ადამიანის საკუთარ სახელს თახან (შეადარეთ ქართული თარხან-ი) შეიძლება ნიშნავდეს. თუკი მეორე ნაწილი ტაპტიპა ქართულ ტიპტიპს (ტიტინს) შეეფარდება, მაშინ ტერმინის შინაარსი იქნება “ტახანიტიპტიპა,” ე.ი. ტახანი ტიტინა (ტიტყინი – უთავბოლო ლაპარაკი, ებედობა).³

ქვეყნის სახელის პირველი ნაწილი შეიძლება დაუკავშირდეს სხვა ქაშქურ ტოპონიმებს თახაშთურიას, რომელიც ადამიანის ორი საკუთარი ან ღვთაების სახელისაგან შედგება თახაშ და თურია, და, თახანთარიას, რომელიც შედგება ორი სახელისაგან – თახან და თარია. საკვლევი ტერმინის ფუძე ასევე ზუსტი ანალოგიაა კიდევ ერთ-ერთი

¹ ვ. თოფურიძე... გვ. 257.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 20.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, 420.

ქაშქური ტოპონიმისა – თახანა, რომელიც შეჭველად “თახანას კუთვნილს” უნდა აღნიშნავდეს.

კ უ მ ე ს მ ა ხ ა

მე მგონია, რომ საკვლევი ტერმინი ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველი მათგანი კუმეს იგივე კუმს-ია. იგი ხშირ და მჭიდროდ განლაგებული მარცვლების მქონეს აღნიშნავს, ხოლო მეორე მათგანი მახა, იგივე ენდემური ჯიშის ხორბალია. ტოპონიმის სრული შინაარსი იქნება კუმს(ი)მახა, ანუ ხშირი და მჭიდრო მარცვლების მქონე მახა, თავთავი. შეადარეთ ქართულ ლექსიკონში კუმს, თავთავს.¹

სვანურსა და მეგრულშიც მოგვეპოვება ისეთი სიტყვები, რომლებსგან შეიძლება აგვეგო ტერმინის შინაარსი, მაგალითად: კუამ-ოჯახი, კომლი, კუმა-კვამლი, კომლი.²

საქართველოში გვაქვს კუმესა და მახასთან დაკავშირებული ტოპონიმები: კუმისის ტბა, კუმიშა (სათესი), სოფელი მახო, მახარიაშ დალი, მახარიაშ უბანი, მახაის ფონი, მახას ტბა, მახაროული და სხვა მრავალი.³

გვაქვს საკუთარი სახელებიდან მახა და კუმე ელემენტებიდან წარმოებული გვარები, კერძოდ: მახა-მახაძე, მახარა-მახარია, მახო, მახათაძე, კომახიძე, კომსიძე, ქუმსიშვილი და ა.შ.

სხვათა შორის თავად ქაშქურ სამყაროში მახა სახელი ხშირად მეორდება, მაგალითად: მახა-უშა(უჩა), ისქა-მახასა

¹ იქვე, 272

² ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. დასახ. ნაშრ., 352; ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 165.

³ პ. ცხადია. სამეგრელოს... გვ. 309; ი. სიხარულიძე. მასალები გურიის... გვ. 77, 95, 112, 127.

და ა.შ. ურარტულ სამყაროში კი კუმე ელემენტი, კერძოდ კუმე, უკუმენი, კუმუხი.¹ ჭანეთში, რომელიც საქართველოს ძირძველი ტერიტორიაა და ღაზ-მეგრელები ამჟამადაც მოსახლეობენ, გვაქვს ტოპონიმი-კუმ-ხალა. ორივე ელემენტს პარალელები ეძენება როგორც ქაშქურ-აბეშელურ სამყაროში, ისე თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე.

ისხუფითა (იშხუპიტა)

იშხუფითა ქაშქების ქვეყნის ერთ-ერთი ოლქი იყო. მისი ადგილმდებარეობა უცნობია.

ტოპონიმი იშხუპიტა ხეთურ წყაროებში ჩნდება ტარახნას (დარახნა) მარიშტას, კატაფას, ხანხანას, ხატენას, თურმიტას, ფალას, ტუმანასა და სხვა გეოგრაფიული ერთეულების დასახელების გვერდით.² შესაძლებელია ეს ქვეყანა მდებარეობდა ერზინჯანის დაბლობზე. აქ ხალდის დაბლობზე მდებარეობდა ქვეყანა ბალა, ეს იგივე მოგვიანო წყაროების დაიანის ოლქი ბალთუა³ და კარგად ცნობილი ტუმანა-დომანას რაიონებთან ახლოს.

ტოპონიმის სახელწოდება შესაძლებელია მომდინარეობდეს სვანური სიტყვებიდან: იშხეფი (იკერავს), იშხბი (იკერება), იშთხუ (წიხლი), იშხი (იწვის).⁴ თუმცა გამორიცხული არაა სხვა ქაშქური ტოპონიმების მსგავსად საკვლევი ტერმინი დაიყოს იშხუ და ფითა ნაწილებად. ფითა-ფითაია მეგრული გვარსახელია. სოფელ კორცხელში

¹ ВДИ, 1951, №2, с. 313, 349.

² Н.В. Арутюнян. Бияйнили (Урарту), с. 412.

³ ს. გოგიტიძე. დაიანი-დიაოხი, ბათ., 2006, თავი ბალთულხი.

⁴ ვ. თოფური, მ. ქაღლანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 317, 743.

(ზუგდიდის რაიონი) გვაქვს ტოპონიმი ფითაიაშ წყარი (წყარო). ფათანი მთაა ჩხოჭურის სათავესთან (შოვი).¹ ურარტულ სამყაროში არსებობდა ქალაქი ფითურე.² პიტა-ადამიანის საკუთარი სახელია, მისგანაა წარმოებული ქართული გვარები პიტაური, პიტაშვილი, გვაქვს ფითურია.³ ფითათი გვაქვს, როგორც პირსახელი მცირე აზიული სამყაროდანაც.⁴

იშხუს სემანტიკა ძნელი გასარკვევია. იგი შეიძლება გამომდინარეობდეს მეგრული უშხუ ან სვანური იშხი-დან, რაც ნიშნავს იწვის. სხვათაშორის ისტორიულ საქართველოს მხარეში ტაო-კლარჯეთში აღინიშნება სოფლის სახელად იშხიბალი,⁵ რომელშიც აშკარად იშხი გამოიყოფა, ბალა ან ღვთაების სახელია ან ბა-შვილია, ალ ქართული სუფიქსი. ტოპონიმს აშკარად ქაშქურ-ხაიასური ელფერი დაჰკრავს.

ხ უ ც უ პ ა

ქალაქის სახელი შეიძლება მომდინარეობდეს სვანური ან მეგრული სიტყვებისაგან. მეგრული ხუტუაფა თითქმის ზუსტი პროტოტიპია საკვლევი ტერმინისა, რომელიც [ჩა] ხუტებას ნიშნავს.⁶ იქნებ ტოპონიმის სახელწოდება მომდი-

¹ პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა. რაჭის გეოგრაფიული სახელწოდებანი, I, 2003, გვ. 134; პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 184.

² ВДИ, 1951, №2, с. 292.

³ ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, თბ., 1981, გვ. 133, 166.

⁴ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с.125.

⁵ ო. თურმანიძე. საადგილმამულო ურთიერთობანი და აგრარული მოძრაობა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში (1878-1928 წწ.), ბათ., 2009, გ. 176.

⁶ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 587.

ნარეობდეს ქართული სიტყვისაგან ხუტება-ჩახუტება, გულში ჩაკერას, ჩაკონებას, ჩახვევას აღნიშნავს.¹ რაც შეეხება სვანურ სიტყვას ხუიტე-ხუტე (წვევტს, ხოცავს, ჟღელტს),² იგი ნახმარი აქვთ ურარტუს მეფეს არგიშტი I-სა და სარდური II-ს თავიანთ წარწერებში, რომლებიც თანამედროვე მკვლევარებს უთარგმნელად აქვთ დატოვებული.³ ურარტული hututuhi და სვანური ხუტე-ხუიტე ერთი და იგივე ძირის მატარებელი სიტყვებია.

სამეგრელოში გავრცელებულია პირსახელები: ხუტა, ხუტუ, ხუტუმა, ქუთუ, გუთუ, ხიტუა.⁴

კასიპა (ქაშიბა)

აღნიშნული ტოპონიმის სახელწოდება შეიძლება წარმომდგარი იყოს სვანური სიტყვისაგან კას (ქვა, კერია).⁵ იმ შემთხვევაში თუკი ბოლოკიდური პა, ფა-ს შეეფარდება, მაშინ შეიძლება ქალაქის სახელის შინაარსი წარმოვადგინოთ როგორც კას-ების (ქაშების, კასკების) ტომის, ქალაქის დინასტია, შთამომავლობა.

ფუძით მსგავსი ტოპონიმი ხეთურ წყაროებში სხვაც მოიპოვება, მაგალითად კასაია.⁶ ამ შემთხვევაში ფა სუფიქსს ცვლის მეგრული სუფიქსი ია, რომელიც ძველი დროიდან მოყოლებული აწარმოებს მეგრულ გვარებსა და

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VIII, გვ. 480.

² ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 878

³ ძახიქ, გვ. 281, 283, 286.

⁴ პ.ცხადაია. ვ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2003, გვ. 281, 296; პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 275, 352, 353.

⁵ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 341.

⁶ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с.122.

სახელებს. ხეთური წყაროების ტერმინი კასიპა-ქაშიპა შეიძლება ქართული ქაშიბას (შეადარეთ ქაშიბადე) ან მეგრული ქაციბას (შეადარეთ ქაციბაია) გადმოცემა იყოს.

ც ა გ ა ჰ უ რ ა

საკვლევი ტერმინი შეიძლება ორი ნაწილისაგან შედგებოდეს – ცა და გაპურა. ქართველურ ენებში ცა – იგივეა, რაც ცა, ზეცა. მეგრულში ცა – თხაა. ტოპონიმის მეორე ნაწილი შეიძლება სვანური ენის გამოყენებით აიხსნას, მაგალითად: გაბუ-გაბორ (გადაბერებული ხარი), გაბურ (ქურდი).¹ თუკი მისი პირველი ნაწილი წარმომდგარია სვანური წაი-დან (მჭლე),² მაშინ ტოპონიმის სემანტიკა წარმოდგება: „მჭლე, გადაბერებული ხარი“. იმ შემთხვევაში თუ სახელწოდება ერთი სიტყვაა და ურ-ი სუფიქსია, მაშინ იგი უნდა მომდინარეობდეს სვანური სიტყვისაგან წაგაბ, რაც წაგებას ნიშნავს.³ საერთოდ ტოპონიმის სახელი შეიძლება ახლოს იდგეს მეგრულ გვართან – ცაგურია.

თ ა დ მ ა დ ი ა

ტოპონიმის სახელი შეიძლება იყოფოდეს ორ ნაწილად – თალ და მალ; ია კი მეგრული გვარების მაწარმოებელი სუფიქსია. თალ შეიძლება უკავშირდებოდეს მეგრულ თარ-

¹ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 163.

² იქვე, გვ. 851.

³ იქვე, გვ. 850.

ს (მთავარი, საღი)¹ ან სვანურ თალ (სოლი)²-ს; მალ – მე-
ლა-ს. ქართულ ენაში მალ-სწრაფი, მარდია, მალ-ხიდის
ბურჯებს შორის მოქცეული არეა, მაღა – ხერხემლის შე-
მადგენელი ცალკე ძეგლია.³

საკმაოდ სარწმუნო, ჩანს, ქვეყნის სახელში თალმაღია-
ში მაღია ხეთური ღვთაების სახელი მაღია იმალებოდეს.
მაღიას მსგავსი სახელით ტოპონიმები მიმოფენილი იყო
ურარტუ-მანას მხარე: მაღია, მაღი, მაღაუ, მაღანუ,
უმაღია. მაღა ერქვა მდინარე ევფრატსაც, ალბათ თავისი
სისწრაფის გამო. მედიდის მფლობელსაც სულუ-მაღი ერქ-
ვა და ა.შ.⁴ მაღი ქართულ ენაში ნიშნავს ჩქარს, სწრაფს
(შეადარეთ “მაღხაზო მაღი ფრთიანო”). მაღი (მაღითა-
მაღთაყვა) ასე ჰქვია მდინარესა და სოფელს გურიაში, მა-
ღიშია (მაღამია) დელეა ზუგდიდის რაიონში. საქართვე-
ლოს ისტორიულ მხარეში ჭანეთშია: მაღმინა, მაღპეტი,
მაღთაფა.⁵ ენგურის ტოტს ჰქვია მაღე, მაღი წყარი-სწრაფი
მდინარე. მეგრულად მაღე – მავალია, მიმდინარე, დაერქვა
სწრაფი დინების გამო.⁶

ხეთურ წყაროებში დადასტურებულია ისეთი ტოპონიმე-
ბი, რომელთა შემადგენლობაში მალ ელემენტი გამოიყოფა,
კერძოდ: მაღატია, მაღითა, მაღიტასკურია.⁷ მალ ფუძიანი
სახელ-გვარები დასტურდება, აგრეთვე ძველქართულ წერი-
ლობით ძეგლებსა და თანამედროვედ: მაღა, ამაღია, მაღე-

¹ ი. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 37.

² ვ. თოფური, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 257.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 281;
ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 572.

⁴ И.М. Дьяконов. АВНУ. – ВДИ, 1951, №2, с.310, 317, 322, 388.

⁵ ი. სიხარულიძე. ჭანეთი, II, გვ. 18, 35, 60; მისივე, მასალები გურიის
ისტორიული გეოგრაფიისათვის (ტოპონიმია), გვ. 154.

⁶ პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს... გვ. 91.

⁷ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с.166; ძახიქ, გვ. 168.

და, მაღატყეში, მაღვა, მაღხინა, მაღაია, მაღაზონია, მაღა-
კელიძე, მაღაყმაძე, მაღია, მაღიავა, მაღიძე, მაღთავა,
მაღაშხია, მაღახიძე, მაღაქაშანიზე, მაღალურიძე, მაღანია,
მაღაქია, მაღიხავა და სხვა.¹ ღაზეთის მეფის სახელი მა-
ღასა თუ მაღაცა (მაღაცია), რომელიც მოღვაწეობდა ახ.
წ. 130-იანი წლების ახლო ხანებში.² შეადარეთ ქართული
სახელები მაღასი, მაღაცი და გვარები მაღასიძე, მაღა-
ციძე.³

რაც შეეხება ტოპონიმის პირველ ნაწილს თაღ-ს ესეც
ქართველური წარმომავლობისაა. საქართველოში ძველი
დროიდან გვხვდება ანთროპონიმები: თაღი, თაღიკო, თანი,
თაღაყვაძე და სხვა.

ქართულ ენაში თაღ-ი ნიშნავს რკინის საღტეს, თაღა-
ნაღია, თაღია-ერთხანს, ერთ წამს.

ქაშქური ტერმინის თაღ-მაღია-ს იდენტური სახელ-გვა-
რი საქართველოში რამდენიმე ადამიანს შეიძლება ჰქონდეს:
თაღი მაღია.

თ ა ფ ა ღ უ ვ ა

აღნიშნული ტოპონიმის სახელი შეიძლება მომდინა-
რეობდეს ქართული ფათაღო, რაც სუროს აღნიშნავს, ფა-
თარი – ოროვანდს, ფათარო – შეუსვენებლად მუშაობას.⁴
ფათალი-ფათალა ადამიანის საკუთარი სახელია, ფათალია

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 523; ი. ახუაშვილი. დასახ.
ნაშრ., II, გვ. 716.

² თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ,
V, თბ., 1983, გვ. 158.

³ ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, თბ., 1981, გვ. 100.

⁴ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 532.

მეგრული გვარი. თუმცა არაა გამორიცხული აქ თა-იგივე მეგრული თი (ოჯახი, სახლ-კარი) იყოს, ფალუვა კი გვარი (შეადარეთ ფაღავა). ასე, რომ ტოპონიმის შინაარსი იქნება “ფალუვას ოჯახი.” თუმცა ფალუვაში არსებული ფალუ-ფილუ ადამიანის საკუთარ სახელად გვევლინება საქართველოში, უფრო მეტად სამეგრელოში, აქვე გვაქვს ამ პირ-სახელიდან ნაწარმოები მიკროტოპონიმები: ფილუშ დიხა, ფილუშ ნოხორი, ფილუშ ტყა, ფილუშ ღალი და სხვა მრავალი. თუმცა ფალუ-ფილუს სემანტიკა ისეთივე იყოს, როგორიც იქვე გვერდით მდებარე ქვეყნის სახელი ფალა-ბალა.¹ ბალთა სვანურში ნაჯახს აღნიშნავს და შესაბამისად იგი ადამიანის საკუთარი სახელიცაა. ხეთურ წყაროებში მოხსენიებულია უძველესი ქართული ქვეყნის ხაიასას (ჰაიაშა) ღვთაება ბალტა(იკ).²

თავა თუ თავალა ძირიანი ტოპონიმები საქართველოში დღესაც გვხვდება, მაგალითად, თურქეთის მიერ მიტაცებულ ტერიტორიაზე, ნიგალში – თავალარი, ჭანეთში – თავა, მალ-თავა და სხვა. ქართულში თავ – ტაფობი ადგილია, ტაფ – ჩაღრმავებული ადგილი, ტავა – ბუხრისძირა ქვა, ტავა – ყურძნის საწნეხის ნაწილი, ტავა – მარხილის ნაწილი. გვაქვს ქართული სახელი თავა, თავუ და სხვა.

თ ა ხ ა ნ ა

ტოპონიმის სახელი შეიძლება მეგრული სიტყვიდან ტახანა (ხის მოკლე სასროლი ჯოხი) მომდინარეობდეს.³ ასევე

¹ ს. გოგიტიძე. დაიყენი-დიოხი, იხ. თავი: ქვეყანა ბალთულისი, გვ. 109-120.

² Я.А. Манандян. О некоторых... с. 102.

³ ი. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 20.

დასაშვებად მიგვაჩნია თახანა (იგივე თარხანა), თაყა (თაყანა) ადამიანის საკუთარი სახელთან იყოს დაკავშირებული.

თაყანა-თახანასთან დაკავშირებული ქართული გვარებიც მოგვეპოვება. თახაშვილი, თაყანაშვილი, თაყნიაშვილი, თაყალძე, თაყაშვილი და ა.შ.¹

თ ა ხ ფ ა ს ს ა რ ა

ტოპონიმის სახელწოდება თახფასარა იმგვარად არის ნაწარმოები, როგორც სხვა ქაშქური ტოპონიმები: თაფაფახსუვა, თაფაფანუვა, თაფასავა, თაფალუვა და სხვა.

თახფას (თაჰბა, თაბა) მსგავსი სახელები და გვარები ძველი დროიდან მოყოლებული ფიგურირებს წერილობით ძეგლებში: თაბა, თაბაი, თაფუ, თახუ, თაჯუ, თაქა და ა.შ.² თანამედროვე ქართულ გვარ-სახელებშიც გვაქვს მსგავსი ანთროპონიმები: თაბაგარი, თაკა, თაკალა, თაყა, თაკაშვილი, თაქთაქიშვილი, თაყალძე, თაყაძე და ა.შ.³

თაფა ქართულ ენაში მიწის ყრილი, ბორცვი, გორაკია ველზე.⁴ იქნებ თახ-თაღია, რაც შეეხება მეორე კომპონენტს სარა-ს, მასაც მოედებნება ქართულ ენაში ახსნა. სარა-სარი-სარ ნიშნავს წერილ ხეს ვაზის, ღობიოს და სხვათა შესამაგრებელს.⁵ გვაქვს საკუთარი სახელი სარა, სარაი, სარდალა და ა.შ. გვარები: სარავა, სარალიშვილი, სარალიძე, სარაძე, სარაული და ა.შ.⁶

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 685.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 510-511.

³ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 682-685.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 238.

⁵ იქვე, გვ. 394.

⁶ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 750.

თ ე მ ი ა

სახელწოდება თემიაში თემ-ძირისა და ია-სუფიქსის გამოყოფა შესაძლებლად მიგვაჩნია. თემ (ტომ-თომ) ქართულურ ენებში ოლქს, კუთხეს, მხარეს აღნიშნავს.¹ ია-სუფიქსი კი მეგრულ გვარ-სახელებს აწარმოებს. ქართულ წერილობით ძეგლებში თემ ფუძიანი სახელები და გვარები მოგვეპოვება: თემო, თემნა, თემური, თემირყანი, თემირი, ტემრაზი, თემოროზი.² თავად ქაშქურშიც გვაქვს თიმია, რომელიც შესაძლებელია იგივე იყოს, რაც თემია. იხილეთ თიმია. თემი, რომ საკუთარი სახელია ამას ადასტურებს თემ-რაზის აგებულება, სადაც რაზი პირსახელია (შეადარეთ რაზიკაშვილი). ნ. ჩუბინიშვილის ლექსიკონის მიხედვით, თერმია არის ხანდური (ცერცვი).³ ლ. ისარლიშვილის გადმოცემით, პაფლაგონიაში აქამდეა შემონახული ქართული ტოპონიმები, მათ შორის თემი.⁴ ამ უკანასკნელსა და თემიას შორის განსხვავება მეგრულ სუფიქსში ია-ში გამოიხატება, რომელიც აწარმოებს ტოპონიმებსა და გვარებს.

სამეგრელოში თემ ფუძიანი ტოპონიმები მრავლადაა: თემრაზიშ ნადირე, თემყვაშ ცხიმური, თემრაზიშ მუხური და მრავალი სხვა. აქედან გამომდინარე უნდა ვიფიქროთ, რომ თემრაზი რთული სახელია და იგი უნდა დაიყოს თემ და რაზი. თემ ელემენტს სამეგრელოში უნდა ეპოვებოდეს შესაბამისი სახელი თემია, თემრაზი, ხოლო გვარი უნდა იყოს თემყვა, თემრაზია) შეადარეთ გელეყვა, როყვა, კარტოზია, შეროზია და ა.შ.).

¹ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 260; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 239.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 511.

³ ნ. ჩუბინიშვილი. ქართული ლექსიკონი, გვ. 232.

⁴ Л.С. Исарлов. Письмо о Грузии, Тиф., 1899, с. 246.

ამრიგად, თემია არის მეგრული წარმომავლობის გვარ-სახელი, სახელიდან თემ, თემო, თემურ და ასევე მეგრულია სუფიქსით გაფორმებული.

თ ა ფ უ რ ა ნ ი ფ ი

ტერმინი შეიძლება წარმოდგება სვანური სიტყვებიდან თაბუ, რომელსაც ორი მნიშვნელობა აქვს: 1 ბოდიში; 2 თანხმობა.¹ ქართულ ენაში თაფა არის მიწის ყრილი, ბორცვი ველზე.² ამ მონაცემებიდან გამომდინარე, შეიძლება ვთქვათ, რომ სახელწოდება განიმარტება, როგორც “თაფა-ზიანი მოსახლეობა,” ან გორაკზე, ბორცვზე მცხოვრები.

გვაქვს მეორე ვარიანტიც: თაფურა შესაძლებელია ქართული სიტყვაა და იგი მომდინარეობს თაფხურა-დან (შეადარეთ: თაფხურა-თაფჰურა-თაფურა), რაც შეესაბამება თასმას, რომლითაც ურმის ხელნებია მიმაგრებული ცხენის, სახედრის ზურგზე დადგმულ თაფხუნზე.³

მესამე ვარიანტის მიხედვით, თაფურანი შეიძლება იყოს ადამიანის საკუთარი სახელი, ხოლო ფი(ფა) მოდგმა, დინასტია, შთამომავლობა. აქედან გამომდინარე სახელწოდების შინაარსი იქნება: თაფურანის მოდგმა, შთამომავლობა, ე.ი. ქალაქში ცხოვრობდა თაფურანის მოდგმა, შთამომავლობა. როგორც ჩანს, თაფურანიფი ორი ნაწილისაგან შედგება, თაფუ-ადამიანის საკუთარ სახელადაა დადასტურებული სვანეთის წერილობით ძეგლებში.⁴ აქვეა დადასტუ-

¹ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 258.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 238.

³ იქვე.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 511.

რებული გვარი რანდლიანი რომელიც რან-რანდ-რანდელი-
დან მომდინარეობს.

ტოპონიმის შინაარსი მეგრული ენის გამოყენებითაც
აიხსნება. ამ ენაში თოფურ-თაფლია.¹ ან-ი ქართველური
საკუთარი სახელებისა და ტოპონიმების მაწარმოებელი,
ხოლო ფი (ფა) მრავლობითობის ნიშანი ან გვარი, მოდგმა,
დინასტია. ტერმინი განიმარტება, როგორც “თაფლის მწარ-
მოებელი გვარი.” შეადარეთ მეგრული გვარი თოფურია.

ი ა ხ რ ე ს ა

როგორც ჩანს, ტოპონიმის სახელი მომდინარეობს ბო-
ტანიკური ბირკავადან, რომელსაც მეგრულში იახსარ-ი
ეწოდება.² ს. მაკალათია თუშეთში, დართლოში აღნიშნავს
იახსარის ძლიერი ხატის არსებობას, რომელიც ჯიხვის
რქებით იყო შემკული.³ ქართული გვარია იაქაშვილი, აღ-
ბათ იაქა-იახა პირსახელიდან.

ი ს ქ ა მ ა ხ ა ს ა

სახელწოდება შეიძლება დაიყოს რამდენიმე ელემენტად
ი-სქა(შქა)-მახა-სა. თუმცა მახა-სა ერთი სიტყვა უნდა იყოს,
როგორც მისი მეზობელი ქალაქის სახელი მახაუსა, თუკი,
რა თქმა უნდა, იგი მახა-უს-ა-დ არ იყოფა. ამ შემთხვევაში
ი-არის პრეფიქსი, სქა-სკა მეგრული შუა, ხოლო მახა-

¹ ი. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 63.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 82.

³ ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 221.

ენდემური ჯიშის ხორბალი, სა(შა) კი ჩვეულებრივი სუფიქსი, რომელიც არაერთ მეგრულ-სვანურ ტოპონიმს აწარმოებს. მაშასადამე, აღნიშნული ტოპონიმის სახელწოდების შინაარსი იქნება ის, რაც ხორბლის ”მახას შუა” (ადგილზე მდებარეობს).

შეიძლება საკვლევი ტერმინი აიხსნას შემდეგნაირადაც. მისი პირველი ნაწილი ისქა უახლოვდება ასქა (სეფა)-ს, ხეთურ ღვთაების სახელს და იყოს შესაბამისად ადამიანის საკუთარი სახელი. რაც შეეხება მეორე ნაწილს მახა-სა(შა) ესეც საკუთარი სახელი უნდა იყოს მახა-მახო ქართულის მსგავსად, ხოლო სა(შა) კუთვნილებითი სუფიქსი. ამ კვლევის თანახმად სახელწოდების შინაარსი იქნება: ისქა-მახა-შვილი, ე.ი. ისქა მახასას შვილი.

მ ა ხ ა უ ს ა

როგორც ჩანს, მახაუსას ძირი სვანურ სიტყვას მაყაუ-ს უკავშირდება, რაც შიშს ნიშნავს.¹ თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მახა მეგრულში გამხარებელს, მახარობელს აღნიშნავს. ამავე ენაში მახა-ზოოლოგიური ბოსტანაა.² საერთოდ მახა-ხორბლის უძველესი ჯიშია ქართველურ ენებში. შეადარეთ ქართული სოფლის სახელი მახო, ტომის სახელი მახორონები, სახელ-გვარები მახარე, მახო, მახა, მახაური, მახარაძე, მახაძე, მახარია და ა.შ.

რაც შეეხება საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილს (უსა-უშა), ისიც ადამიანის საკუთარი სახელის იდენტური უნდა

¹ ვ. თოფურიძე, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 552.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 234.

იყოს. უჩა მეგრულში შავს ნიშნავს. აქედანაა პირსახელი უშა, უჩა და მათგან ნაწარმოები ქართული გვარსახელები.

ღ ი თ ა

მეგრულ ენაში ლიტე უგემურს ნიშნავს.¹ ლითა-ლითანი ძველქართულში ადამიანის საკუთარი სახელიც უნდა ყოფილიყო; ამის დასტურია ქართული გვარი ლითანიშვილი. შესაძლებელია ლითადან მომდინარეობდეს საქართველოს ურარტული ხანის ქალაქის სახელი უ-ლთ-უზ-ა-ო-ლთ-ის-ი.² შეადარეთ ასევე კოდორის ხეობაში ქართული სოფლის სახელი – ლათა. ადამიანის საკუთარი სახელიცაა ლატა სამეგრელოში.

მ უ თ ხ ა ღ ი

ტოპონიმის სახელწოდება შეიძლება სვანური მუთხუარიდან (ბოტანიკური მუაუნა) მომდინარეობდეს. თუმცა შესაძლებელია იგი წარმოშობილი იყოს ორი ადამიანის საკუთარი სახელის შერწყმის შედეგად: მუთი და ხალი. მეგრულში ხალა – შობის, გაჩენის სინონიმია, ღალა-წადების.³ შესაძლებელია საკუთარი სახელი მუთხალი მეტათეზისის გზით იყოს წარმოშობილი ქართული სიტყვისაგან-მუხთალი, რაც გაუტანელ, ცრუ, ვერაგ მოღალატეს ნიშ-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 195.

² ს. გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხი, იხ. ქვეყანა ულოუზა.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 323, 383.

ნავს.¹ თუმცა გამორიცხული არაა, იგივე სიტყვების თავდაპირველი მნიშვნელობა იყოს უძველესი ტერმინი მუთხალი. თუთ-ხალია ერქვა ხეთების მეფეს. მუთი დაფიქსირებულია ხეთურ წარწერებში როგორც ქართველური ქვეყნის ხაიასა-აცის დიდებული კაცი.² მითა ერქვა აგრეთვე მუშქებისა და ფრიგიის მეფეებს, რომელთა მოსახლეობაც ქართველური სამყაროს ორგანული ნაწილი იყო.

დღეს საქართველოში გავრცელებული სახელ-გვარებია: მუთა, მუჩა, მურთა, მუთიძე, მურთაზი და ა.შ. მეორე ნაწილის ხალის დაკავშირება შეიძლება მეგრულ პირსახელ ხალისთან, ხალიბი-სთან, სატომო სახელ ხალიტუ, ხალიბი-სთან და ა.შ.

ს ა დ უ ფ ა

ქალაქის სახელი შესაძლებელია დაკავშირებული იყოს სვანურ სიტყვასთან სადუ-სადენი მიწის ქვეშ.³

ქართულ ენაში სადო (სადუ) სასისხლო გადასახადია.⁴ რადგან ფა (ბა) ქართველურ ენებში დინასტიას, მოდგმას აღნიშნავს, ამიტომ ტოპონიმი უნდა განიმარტოს: სასისხლო გადასახადის ამკრეფის მოდგმა ან რაღაც ამდაგვარს უნდა ნიშნავდეს.

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 344.

² Гр. Капанцян, Историко-лингвистические работы к начальной истории армян, Ер., с. 74-75.

³ ვ. თოფურიძე, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 698.

⁴ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 461.

ს ა ღ ა

ტოპონიმის სახელი შეიძლება დავუკავშიროთ ქართულ (რაჭულ) სიტყვას სალდა-ს (ბალახოვანი მცენარეა),¹ მეგრულ ცალ-ს (ცელი), სალ (სოლი).²

ძველქართულ წარილობით ძეგლებში დასტურდება ადამიანის საკუთარ სახელად სალი და საილა, მათგან ნაწარმოებია გვარები: სალგაძე, სალითაძე,³ დღეს საქართველოში გავრცელებულია სახელი სალა და გვარი სალაძე, სალამისძე, სალარიძე, სალიქვაძე, სალიდაისძე, სალია, გვასალია, სალუა, სალვარიძე და სხვა.⁴

იმ შემთხვევაში თუკი ტოპონიმის თავკიდური ბგერა ს-შ-გადმოცემაა, მაშინ შალა შეიძლება მომდინარეობდეს ქართული შალისაგან (მატყლის ქსოვილი) და სხვა.⁵ გვაქვს საკუთარი სახელები შალა, სალა, შალია, შალაბერი, შალვა, შალიბა, შალიკო, შალო და ა.შ. მათგან ნაწარმოებია გვარები: სალია, შალაისძე, შალამბერიძე, შალაური, შალა-შვილი, შალალაშვილი, შალიკაძე და სხვა.⁶

საქართველოში გავრცელებულია სალა ძირიანი ტოპონიმები: სალანქრია, სალიბაური და ა.შ.⁷

¹ რაჭული დიალექტის ლექსიკონი, გვ. 92.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 572; III, 341.

³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 540.

⁴ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, გვ. 749.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VIII, გვ. 619.

⁶ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 783, 873.

⁷ ი. სიხარულიძე. მასალები გურიის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, გვ. 178.

ს უ ნ უ ფ ა ს ი

სახელწოდება შეიძლება უკავშირდებოდეს მეგრულ ცუნაფა-ს, რაც შესობა, შერტობას აღნიშნავს, ან იმავე ენაში ცუნაფა – დაცობა, ჩამოცმაა.¹ თუკი ტერმინი წაიკითხება ამგვარად, სუნუფაში შეიძლება დაიყოს სუნუ-ფა-ში, სადაც სუნუ საკუთარი სახელი, ფა-მოდგმა, დინასტია, ში – კი კუთვნილებითი სუფიქსი უნდა იყოს. მაშასადამე, სახელის სრული შინაარსი იქნება სუნუს გვარისშვილი, სუნუს მოდგმისა.

უ ფ ა ს ი დ ა

ქალაქის სახელი შეიძლება დაკავშირებულ იქნას სვანურ სიტყვასთან უფშიდა-უფშდა=გაუკრეჭელი, გაუპარსავი,² ან მეგრულ სიტყვასთან ჰქონდეს კავშირი უფასე=უფასო. იმ შემთხვევაში თუ ტერმინში უ II ო პრეფიქსს წარმოადგენს, მაშინ ფუძე ფასიდა შეიძლება ქართულ სიტყვებს ფასტაო-ს სააგურე მიწის გასაშლელი ადგილი, ან ფასტა-დადერდილ ფეცეს, ღომივით მოხარშულს აღნიშნავს.³

უფასიდა, რომ ქართველურია, ისიც მოწმობს, რომ მდინარე ფასისს (რიონი) სათავე ფასის მთაში⁴ აქვს, და, რაც მთავარია მდინარესაც და ქალაქ-ფოთისაც ფასისი-ფასიდი ერქვა. ასე უწოდებს მას არაერთი ბერძნული, რომაული და

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 357.

² გ. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 733.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 40.

⁴ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, გვ. 24.

ბიზანტიური წყარო.¹ ფასიდ დამოკიდებულია სახელწოდების სვანურ ფორმაზე ფაშდ.² ფასიდი II ფასიდა იგივეა, რაც პრეფიქსიანი ფორმა უ II ო – ფასიდა, უფასიდა, ოფასიდა. იმ შემთხვევაში თუკი ფუძედ ფასი-ს მივიღებთ, მაშინ ფასი-პირთეთრი ცხვარია.³ აქედან გამომდინარე, ტოპონიმის შინაარსი იქნება, როგორც პირთეთრი ცხვრის სამყოფელი მხარე.

თ ე მ ე თ

ადამიანის საკუთარი სახელი, შეიძლება იყოს სვანური წარმომავლობის, რადგან იგი უახლოვდება ამავე ენაში შემონახულ სიტყვას თემერ-მკითხავი.⁴ აქედან გამომდინარე ტერმინი თემეთი თითქოს აიხსნებოდეს, როგორც მკითხავი.

ქართულ ენაში თემ-ი ნიშნავს თემს, ოლქს, მხარეს.⁵ მსგავსი ფუძით ნაწარმოები სახელები სხვაც მოიპოვება ქაშქების ტერიტორიაზე, კერძოდ: თიმიია, თემია, თიმითი და შესაძლებელია სხვაც. სამეგრელოში, ზანთა მოდგმის ერთ ნაწილში გვაქვს ტოპონიმები: თემრაზიშ ნადიხე, სოფელი ტყაია; თემრაზიშ სუკი, სოფელი ცაცხვი; თემრაზიშ მუხუ-

¹ Страбон. География, с. 53, 60, 94 და სხვა; Публи Насон, Помпониус Мела, იხ. ВДИ, 1941, №1, с.225, 273; Солин, Секвестр, Амиан Марцелин, იხ. ВДИ, 1949, №3, с. 243, 250, 273, 286.

² გ. მელიქიშვილი. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, გვ. 60-61.

³ შ. ფუტყარაძე. მეცხვარეობის ლექსიკისათვის აჭარულში. – აჭარის დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, VII, თბ., 1990, გვ. 35.

⁴ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 259, 563.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 43; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 239.

რი, თემრაზს აქ ედგა მწყემსის ბინა; თემყვაშ ცხიმური, სოფელი ჭაქვინჯი და ა.შ.¹

სამეგრელოს ტოპონიმებში ნახმარი თემრაზი, უეჭველია, პირსახელია. ხოლო თემყვა – გვარი. ასევე უნდა ყოფილიყო თემრაზია, მეგრული გვარი, ისეთივე როგორიცაა შეროზია, კარტოზია და სხვა. გვარი თემყვა ნაწარმოებია ინგოროყვას, დელეყვას, როყვას მსგავსად. ყვა იგივე მეგრული ვა-ს თავდაპირველი ფორმაა. ეს გვარი აგებულია საკუთარ სახელ თემ-იდან. რადგანაც იმავე ენაში ყვა-ვა-ბა-ია ერთმანეთის იდენტურნი არიან, ამიტომ თემქა, თემყვა, თემბა და თემია გვარებიც, ერთი და იმავე სემანტიკისანი არიან.

მეგრულ ტოპონიმში იგივე თემ ელემენტი, რომ გამოიყოფა, ამას ადასტურებს თემ-რაზის დაკავშირებები ქართულ გვარ-სახელებთან: თემ-როზა-ული, დემ-ნა, თემ-ირ, თემ-ირ-ყან, თემო, თემ-რაზ, მეორე მხრივ რაზი-კა-შვილი, რაზ-მა-ძე, რაზი-კა და ა.შ.²

დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე, სადაც უძველესი დროიდან ქართველური ტომები მოსახლეობდნენ, მათ შორის მეგრული, შემორჩენილი და გაგრცელებულია პირსახელები, უფრო ქალისა: დემეთ, დერმათ და ა.შ. ლ. ისარლიშვილის თქმით, პაფლაგონიაში აქამდეა შემორჩენილი ქართული სახელწოდებები ენგური, ქიზიყი, მათ შორის თემი.³ მე მგონია, რომ ამ თემს აუცილებლად სემანტიკური კავშირი გააჩნია საკვლევ ტერმინთან, მათ შორის განსხვავება ქართულ სუფიქსს ეთ-შია მხოლოდ.

¹ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 321, 346, 354.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 510, 511. ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, 685, 744, 862.

³ Л. С. Исарлов. Письмо о Грузии, Тиф., 1899, с. 246.

ამრიგად, თემეთ-ი იყო ქაშქებში გავრცელებული ადამიანის საკუთარი სახელი, იგი თავისი წარმომავლობით, უფრო მეგრულ-ლაზურია.

ნ ე რ ი ქ ი

ქვეყნის სახელწოდება იხსნება მეგრული ენის გამოყენებით. მეგრულად ნერე ნიშნავს ნელს, წყნარს, აქვს მეორე მნიშვნელობაც მდორე (წყალი). ნერი ნირს, ზნეს, ხასიათს აღნიშნავს.¹

ტოპონიმში ბოლოკიდური “ქი” სუფიქსად უნდა მივიჩნიოთ, ისეთივე როგორიცაა ქი, კი, ხი, გი. სუფიქსებს აქვთ კუთვნილების, ქვეყნის, ხალხის, შთამომავლობის, მრავლობის და ა.შ. მნიშვნელობა ქართველურ ენებში. ისეთივე რომლებიც გვხვდება ქართველური ტომების სახელწოდებაში: მუშქი, მოსოხი, სანიგი, მუსკი, კოლხი, კაშკი, დიაოხი, მოსინიკი და ა.შ.

იქნებ ტოპონიმის სახელი ნირიდან (ნელი) მომდინარეობს, ხოლო ქი ქვეყანას, მიწას აღნიშნავს, ე.ი. ნერის მიწა, ქვეყანა. სამეგრელოში კაცის სახელად გვხვდება ნარიქი.

ხურსამა (ხარშამა)

ხურსამა – ქვეყანაა. ხურ ძირიანი სახელები, როგორც ადამიანის საკუთარი, ისე ქალაქებისა, ამავე წყაროებში

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 383.

ხშირად გვხვდება, მაგალითად: ადამიანის საკუთარი სახელი ხურმა, ქალაქის სახელები ხურმა, ხარსამა, ხურამა.¹

ქვეყნის სახელი ხურსამა, როგორც ჩანს, ორი ნაწილისაგან შედგება – ხურს და (ა)მა. ქართულ ენაში ხურს – ძლიერ არის გახურებული,² სვანურში ხურე ნიშნავს ანგრევს.³ მეგრულში ხურუ ქალაქს, კუთხეს, ალაგს აღნიშნავს. ხოლო (ა) მა ისეთივე სუფიქსია, როგორც უძველესი ქართული ქვეყნების სახელწოდებებში: ხურმა, სუხმა, ქასთამა, არმე, უხიმე, ტეგარიმუ, ხახუმი და სხვა. აქედან გამომდინარე შეიძლება დავასკვნათ, რომ ქვეყანა ხურსამა შესაძლებელია იყო თბილი, ძალიან ცხელი (გახურებული) ჰავის მქონე და ეტიმოლოგიურად ნიშნავს “ცხელი, გახურებული ადგილი.”

საქართველოში როგორც ისტორიულად, ისე თანამედროვედ დასტურდება ადამიანის საკუთარ სახელად და გვარად ხორსი, ხურსი, ხურსილა, ხურცი, ხურსიძე, ხურციძე, ხურციღავა.⁴

ხაისეხდა (ჰაიშეხდა)

ხაისეხდა ქალაქია. მეგრულ ენაში ხაია-ბოტანიკური ისლია,⁵ საიდანაც შეიძლება მომდინარეობდეს უძველესი ქართული ქვეყნის ხაიასას სახელი, ხოლო ეხ-ხი იმავე

¹ ძახიქ, გვ. 164, 169, 170, 195.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 584.

³ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 878.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 560; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 809.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 509.

ენაში – ხალხს კუთვნილებას აღნიშნავს,¹ რაც შეეხება ელ-ლა-ს, იგი სადაურობის მაწარმოებელია. აქედან გამომდინარე ტოპონიმის შინაარსი იქნება: ხაიასადან გამოსული ხალხი ან ხალხი ხაიასადან.

ამ ტოპონიმის ასხნის გვაქვს მეორე ვარიანტიც; ხაისე-ხაიასა შესაძლებელია ადამიანის საკუთარი სახელი იყოს, ხოლო ხლა, იგივე ხალა – შობას, გაჩენას აღნიშნავს.² აქედან გამომდინარე, ქალაქის სახელწოდება წარმოდგება ხაიას შობილი, გაჩენილი, ე. ი. ხაიას შთამომავლობა.³

ხაია ტოპონიმები სამეგრელოში მრავალი და მრავალფეროვანია, მაგალითად: ოხაიე, ხაიონი, ხაია, ხაიაწყარი, ხაიონა, ხაიონაღალ, ხეაში, საჩახაიო, საჩახაიოშ, ჩახაიეფიშ ნაჩიხა, ჩახაიეფიშ ნაწისქვილ და მრავალი სხვა.⁴ ხაია-ისლის სახეობას იელს ჰქვია. ჩა-ხაია გვარადაც დასტურდება სამეგრელოში.⁵

ც ა ს უ ი ა

სვანურში ცას – ხუთშაბათია. მეგრულსაც გააჩნია რამდენიმე შესაბამისი სიტყვა ცას=თხა, ცას=ცა, ზეცა.⁶ ტოპონიმის მეორე ნაწილი ფია ქართულში ბავშვის საჭმელ თხელ ფაფას ჰქვია. ფ (ა) წარმომავლობას, შთამომავლობას, მოდგმას გულისხმობს, ია კი ჩვეულებრივი მეგრული

¹ იქვე, გვ. 551.

² იქვე, გვ. 510.

³ ტერმინ ხაიას წარმომავლობის სხვა ვერსიები ნახეთ: ს. გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხაიაშა (ჰაიაშა), გაზ. აჭარა, 2002, 6 სექტემბერი.

⁴ პ. ცხადია. სამეგრელოს... გვ. 66, 127, 141, 193, 215 და სხვა.

⁵ იქვე, გვ. 156, 207.

⁶ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 81.

სუფიქსია, რომელიც აწარმოებს სახელ-გვარებსა და ტოპონიმებს. აქედან გამომდინარე ტოპონიმის სახელწოდება იქნება “ცის შვილები,” ან “ცის მოდგმა, შთამომავლობა.”

სრულიად შესაძლებელია საკვლევ ტერმინში გამოყოფილი ცა (ცა-იში) წარმართული ხანის ცის ღვთაების სახელი იყოს. ცა თუ ცაა პირსახელიცაა.

ხანუფთენი, ფაციმ[...]ი, ქუთუფურუცი

ხეთებსა და ქაშქებს შორის დადებულ ხელშეკრულებაშია მოხსენებული ტაროსის ღვთაება ხანუფთენი, ტაროსის ღვთაება ქუთუფურუცი, ტაროსის ღვთაება ფაციმ[...]ი.¹

მსგავსი ღვთაებათა სახელები მცირეაზიულ თუ ურარტულ ცნობილ ღვთაებათა პანთეონებში ვერ აღმოვაჩინე, რის გამოც რაიმეს თქმა მათ შესახებ ამ ეტაპზე მიჭირს.

ღვთაება ხანუფთენის სახელი შეიძლება კავშირში იყოს ხეთურ წყაროებში მოხსენიებულ ადამიანის საკუთარ სახელებთან ხანუ, ხანიქუია, ხანიუ, ხანათუ და სხვა.² შეადარეთ ძველი ქართული სახელები - ყანი, ყანგი, ყანსაუ, ხანა, ხანთუ, ხანუ, ხანანა, ხანა (შვილი), ხანარ (ელი), ხანია (შვილი) ხანი (შვილი) და ა.შ.³

ღვთაება ქუთუფურუცი, როგორც ჩანს, იყოფა 2 ნაწილად – ქუთუ და ფურუცი. ეს უკანასკნელი ახლოს დგას მეგრულ სიტყვასთან ფურცუ, რაც მწირს (მაგ. მიწას) ნიშ-

¹ გრ. გიორგაძე. ხათური და ასურული... გვ. 86.

² ძახიქ, გვ. 170, 257, 258.

³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 551, 559; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 803.

ნავს.¹ ხოლო ქუთუ, ქუთ ქართველურში ხაჭაპურს აღნიშნავს,² იგი სემანტიკურად დაკავშირებულია საქართველოს სიდიდით მეორე ქალაქის ქუთაისის სახელის ფუძესთან ქუთ-რაც გამოქუთულს ნიშნავს.

სერისა (სარიშა, შარიშა)

ქალაქი შარიშა დღევანდელი დასახლებული პუნქტი ქუშაქლია. მსგავსი სახელის მქონე ტოპონიმები საკვლევი ტოპონიმის მეზობელ რაიონებშიც გვხვდება, კერძოდ, შერიში (შერეშშე) ქათმუხის ქვეყანაში, აიგივებენ ანტიკურ სარეისასთან და თანამედროვე შერიშთან,³ დაიაენი-დიაოხის ოლქი შერიაზი (შერიაძი)⁴ და სხვა.

მცირეაზიულ ქართველურ სამყაროში შერიშა ადამიანის საკუთარი სახელია.⁵ ვიღაც შურიშასძე მუქია არის მოხსენიებული მითანურ წყაროებში.⁶ მუქია მეგრული გვარია და იქნებ შური-შა-ც ქართველურია. შური ან შორი ხომ ქართული სიტყვებია.

საკვლევი ტოპონიმის სახელი შეიძლება აიხსნას მეგრული და სვანური ენების გამოყენებით. მეგრულად შერ არის შტერი, გიჟი, შერში-ჭუჭყი. აქვს მეორე მნიშვნელობაც –

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 117.

² ვ. თოფური, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 786.

³ Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), с. 23; Я.А. Манандян. О некоторых спорных проблемах... с.9.

⁴ ს. გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხი, ქვეთავი: ქვეყანა შერიაზი.

⁵ ძახიქ, გვ. 257.

⁶ იქვე, გვ. 256.

საღებავი.¹ სერ – ღამე, სეირი – სანახაობაა.² სვანური შერ – დაღლას, დაქანცვას აღნიშნავს, ში – ხელია.³

სერ-შერ ძირიანი სახელები და გვარები საქართველოში ისტორიულად და თანამედროვედაც დასტურდება, კერძოდ: შერო, შერე, შერიანი, შერგილა, შერვაშიძე, შეროზია. სვანურ ძეგლში მოხსენიებული გვარი აშარეშელი⁴ აპრეფიქსისა და ელ-სუფიქსის გარეშე, ზუსტად იგივეა, რაც შარე-შა-სარიშა.

იმ შემთხვევაში თუკი ტოპონიმის ფუძე შარ-ია, მაშინ ში-შა სუფიქსი იგივე უნდა იყოს, რაც ლაზურ გვარებში დართული ბოლოკიდური ში-მაწარმოებელი. რაც შეეხება შარ-ს იგი მეგრულში ნიშნავს წარმომავალს. შარ ძირითადამიანის საკუთარი სახელი აღირიცხება თავად ქაშქურ სამყაროში, მაგალითად: შარია, მეგრული სუფიქსით ია. შარია მეგრული გვარია. იგი არსებობას განაგრძობს როგორც დამოუკიდებლად (შარია), ისე კომპოზიტური სახელებითა და გვარებით: ოდი-შარია, ბაბუ-შარია და ა.შ. ქართულში არის შარაძე, შარაბიძე, შარაშენიძე და სხვა.

თაგასთა (თაგაშთა)

აღნიშნული ქვეყნის სახელწოდება თაგასთა, როგორც ეტყობა, სვანური წარმომავლობისაა. თაგ სვანურში აქა-იქ მეჩხრად ნიშნავს,⁵ ხოლო აშთ-აშდ ერთია. ტოპონიმის ში-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 248, 249.

² იქვე, II, გვ. 590.

³ ვ. თოფურიძე, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 817.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 531, 553.

⁵ ვ. თოფურიძე, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 256.

ნაარსი იქნება: აქა-იქ, თითო-ოროლა, ე. ი. მეჩხრად დასახლებული.

თავათა ერქვა მდინარე ალასიას (პალისი), რომლის სათავეები ნაწილობრივ იდო ქაშქების ქვეყანაში.¹

ც ა ღ უ უ ჯ ა

ქართველურ ენებში სავარაუდო ძირს ცალ-ს აქვს სხვადასხვა მნიშვნელობა: სვანურში – ტოლი, ცალი;² მეგრულში – ცელი,³ ქართულში ორისაგან, წყვილისაგან ერთი.⁴ ცალფა – ცალმაგი, ცალპირი, ცალწვერია.⁵

სვანურ წერილობით ძეგლებში მოგვეპოვება ამ ქვეყნის სახელის პირველი ნაწილის შესატყვისი ქართული (სვანური) სახელები და გვარები: ცალანი, ცალანიანი, ცალაფხე.⁶

ქ ა ფ ი რ უ ხ ა

სვანურ ენაში ქაფ-ი ტვირთია.⁷ ქართულში ქეიბური – პირიდი და ფრთამაღალი ისარია.⁸ ქვაბური – ტაფობი, ქაფურა – მრავალწლოვანი ბალახოვანი მცენარეა ვარდისებ-

¹ ძახიქ, გვ. 223.

² ე. თოფურია... გვ. 833.

³ ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრომი., III, გვ. 341.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 536.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, VIII, გვ. 576.

⁶ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 556.

⁷ ე. თოფურია... გვ. 778.

⁸ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 284.

თა ოჯახისა,¹ ქაფურუვა-სუსამბარი. როგორც ჩანს, ქვეყნის სახელში ხა მაწარმოებელი, ხა – ხის ტოლფასოვანი უნდა იყოს. იგი მეგრულში ხალხს აღნიშნავს.² აქედან გამომდინარე ტოპონიმი განიმარტება როგორც ქაფირუს ხალხი, ტომი. ეს ხალხი ხშირად იხსენიება ძველადმოსავლურ წყაროებში. საბირუ ტერმინს თარგმნიან, როგორც “ტყვეს, მოყვანილს უცხო ქვეყნიდან,” ”თემიდან განდევნილს.”³ ამ საკითხთან დაკავშირებით იხილეთ ჯ. შარაშენიძის სპეციალური ნაშრომი, “საბირუ” ხალხი ძველ შუამდინარეთში.⁴ თავად ქაფირუ შეიძლება წარმოშობილიყო ნებისმიერი ჩვენს მიერ ჩამონათვალი ქართველური წარმომავლობის სიტყვათაგან. იმ შემთხვევაში თუკი საკვლევი ტერმინი ორი ელემენტისაგან შედგება ქაფი და რუხა, მაშინ საძებარია რუხას რაობა. ამ შემთხვევაში რუხა შეიძლება იყოს პირსახელი (შეადარეთ რუხა-ძე). თავისი სემანტიკის მხრივ რუხი უნდა იყოს “თეთრნარევი შავი ფერი, მუქი ნაცრისფერი.”⁵ ქართულ ონომასტიკაში გვაქვს რამდენიმე გვარი, ამ სიტყვიდან წარმოებულნი: რუხაია, რუხაძე, რუხვა, რუხვაძე, რუხია, რუხიშვილი, რუხიაშვილი და ა.შ.⁶

შეიძლება შემოგთავაზოთ სხვა ვარიანტიც, იქიდან გამომდინარე, რომ ქართულ წერილობით ძეგლებში დასტურდება პირსახელი ქა-ქაი. ასეთ შემთხვევაში საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილი ფირუხა (შეადარეთ ფირულუმზი=ფირუ ღამაზი) ფირუს ძეს, შთამომავალს, უნდა აღნიშნავდეს.

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 563.

² შეადარეთ: კულხა, კუმახა, კარტაფახა, სანიხი, მოსოხი და ა.შ.

³ ძახიქ, გვ. 169, 173 შენ. 48; Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с.116.

⁴ ჟურნ. საქართველო, №1-2, 1999, გვ. 3-11.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VI, გვ. 467.

⁶ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 747, ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, გვ. 139.

ხ უ რ ნ ა

ხურნა-ხურმა ხეთურ წყაროებში ადამიანის საკუთარ სახელად გვევლინება.¹ ამავე წყაროებში ხურამა, ხარსამა და თავად ხურმ-აც ქალაქების სახელებადაც გვხვდება.² თავად საკვლევი სახელწოდება ხურნა წარმოადგენს ქაშქური ქვეყნის სახელს. როგორც ცნობილია, ძველადმოსავლური ქვეყნები იმავე სახელს ატარებენ, რასაც მათი ცენტრები, სატახტო ქალაქები. ამ გარემოების გათვალისწინებით გამორიცხული არაა, რომ ქალაქი ხურმა და ქვეყანა ხურნა ერთი და იგივე, ერთიმეორეზე დაფუძნებული სახელწოდებებია.

ქართულ ენაში რამდენიმე სიტყვა მოგვეპოვება ისეთი, რომლისგან შესაძლებელია მომდინარეობდეს ქვეყნის სახელი ხურნა, კერძოდ: ხურ-ძლიერ არის გახურებული, ხური – ახურია, ხურავს, ხურმა – ხეხილი და სხვა.³ საინტერესოა მეგრული ხურუ, რომელიც ქალაქს, მხარეს, კუთხეს, ალაგს აღნიშნავს.

საქართველოში გავრცელებულია ხურ ძირიანი ადამიანის საკუთარი სახელები და გვარები: ხურცი, ხურსი, ხურსილა, ხურსიძე, ხურცილავა.⁴

სამეგრელოში მოგვეპოვება ტოპონიმები, რომლებიც თავიანთი წარმომავლობით დაკავშირებული უნდა იყვნენ საკვლევ ტერმინთან, ესენია: ზუგდიდის რაიონში სოფლის სახელი ხურჩა; ხვარაშ წყურგილი, წყარო ჭითაწყაროში; ხურჩა სახნავი სოფელ ორსანტიაში და ა.შ.

¹ ძახიქ, გვ. 170.

² იქვე, გვ. 164, 169, 195.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VIII, გვ. 1528, 1530.

⁴ სვანური წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 560.

ც ი ხ ა ნ ა

საკვლევი ტოპონიმის წარმომავლობა შეიძლება უკავშირდებოდეს ქართველურ ენებს, სვანურ ცინაყა-ს (მოცვი), მეგრულ ცირქინი-ს (უადგილო, უშნო სიცილი) ან ცუხი-ს (გაიძვერა, ცუდლუტი).¹ თუმცა გამორიცხული არაა, იგი ქართულ ციხეს, ციხიონს (ციხე, მეციხოვნენი, ციხის მცველები)² უკავშირდებოდეს.

უფრო სარწმუნოდ გვეჩვენება, რომ ტერმინი კომპოზიტი უნდა იყოს ცია+ხანა, ამგვარად ცია (პატარა) და ხანა. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ საკვლევ ტერმინში შეიძლება ციხა, ციხია ადამიანის საკუთარი სახელი იყოს, ან სუფიქსი კი ქართული მაწარმოებელი.

ორივე ადამიანის საკუთარი სახელია. მსგავსი შემთხვევები ქაშქურ სამყაროში ხშირია, ე.ი. როცა საკუთარი სახელი შედგება ორი სახელისაგან. ასეთივე შემთხვევები გვხვდება თანამედროვე საქართველოშიც, მაგალითად, თურ-მანი, ელა-შარი, არდა-შელი და ა.შ.

თ ა რ უ გ ა

სვანურ ენაში თარ – ჩირქია,³ მეგრულში თარ-ი აღნიშნავს მთავარს, დიდებულს, რჩეულს, საღს.⁴

ქართულ ენაშიც მოიპოვება შესაბამისი ლექსიკური ნიმუშები: თარგ – ნიმუში, რის მიხედვითაც ამზადებენ

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 359.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 677.

³ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 258.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 37.

რაიმე დეტალებს, ტანსაცმელებს, თარო – კედელზე მიმაგრებული ფიცარი რისამე დასაწყობად.¹

საქართველოში მოიპოვება შესაბამისი ანთროპონიმული მასალები გვარ-სახელების სახით: თურ(უ)გა, თარგაძე, თარია, თარა, თარიაშვილი.² მაშასადამე, ტარუგა ყოფილა ადამიანის საკუთარი სახელი, რომელიც სემანტიკურად ნიშნავს – საღს, რჩეულს, დიდებულს.

ი დ ა დ უ ხ ა

მეგრულ ენაში ილა რთული ზმნისწინია, ილა აღნიშნავს გვერდით.³ როგორც ცნობილია, ძველადმოსავლურ ხანაში ამ სახელით (ე.ი. ღუხა) რამდენიმე ქვეყანა თუ ქალაქი იყო ცნობილი. პირველი მათგანი ღუხა ასურეთის მეფის ტიგლათფილესერ I-ის წარწერებშია მოხსენიებული,⁴ ღუხიუნი-ძველი იბერიის (ქართლის) სამეფოს ტერიტორიაზე, არაქსისპირეთში ურარტუს მეფის მენუას მიერ დატოვებულ წარწერაში და ღუხსუ-სარგონ II-ის ანალებში კამანუს ქვეყნის მიდამოებში.

მაშასადამე, ილალუხას ქვეყნის სახელი წარმოდგება, ქვეყანა თუ ქალაქის “ღუხას გვერდით” ანუ ღუხას მეზობელი ქვეყანა. გვაქვს სხვანაირი ახსნაც. სამეგრელოში არის ტოპონიმები ილაშ ტომბა, ილაშ წყურგილი⁵ (სოფელი რუხი), სადაც ილა ადამიანის საკუთარი სახელია. მეორე

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 238.

² ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 684.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 85.

⁴ И.М. Дьяконов. АВНУ. – ВДИ, 1951, №2, с. 273.

⁵ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 286.

კომპონენტი ღუხა, ჩანს, ქართულ გვარში ღუხაშვილი, ალბათ მეგრულშიც რუხია (თუ ღუხია). სვანეთის წერილობით ძეგლებში დასტურდება ადამიანის საკუთარი სახელი მუხუღუხაი, რომელშიც ღუხა ელემენტი აშკარაა. ქართული სახელ-გვარებია: ღუხუმი, ღუხუმა, ღუხუტი, ღუხუმაიძე და ა.შ.¹

მაშასადამე, საკვლევი ტერმინის ორივე ნაწილი, ილა და ღუხა, ადამიანის საკუთარი სახელებია.

თასთარეშა (ჭაშთარეშა)

ქვეყნის სახელი შეიძლება დაიყოს სამ ნაწილად – თას (ან თაშ), თარ და შა. თაშ უნდა დაეუკავშიროთ სვანურ სიტყვას, რაც ყველს ნიშნავს,² მეგრულში თას თესლს აღნიშნავს,³ თაშ-ასე.⁴ ტოპონიმის მეორე ნაწილი თარ მეგრულში მთავარს, დიდებულს, საღს, რჩეულს ნიშნავს.⁵ ხოლო თარუ ხათებს (შესაძლებელია ქაშქებსშიც) ამინდის ღვთაება იყო. რაც შეეხება ბოლოკიდურ ე(შა) იგი კარგად ცნობილია და ხშირად აწარმოებს მეგრულ-ჭანურ (ლაზურ-სვანურ) ტოპონიმებს.

თასთარეშა ეტიმოლოგიურად უნდა უკავშირდებოდეს სხვა ქაშქურ ტოპონიმს – თასთარს. რამდენადაა შესაძლებელი ამ ორი ტოპონიმის ტერიტორიული დაკავშირება ერთმანეთთან, ჩემთვის ჯერჯერობით უცნობია. იქნებ ესენი ერთი და იგივე გეოგრაფიული ერთეულებია.

¹ ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, გვ. 99.

² ვ. თოფურიძე, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 258.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 39.

⁴ გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 171.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 37.

ქალაქი ტასა თუ თაშა მოიხსენიება ასურულ წყაროებში კატმუხის ქვეყნის მეზობლად. ამავე წყაროებშია (სარგონ II) ქალაქი ტაშტამი თუ თასთამი (ზიქირთუში), ურარტუს ტერიტორიაზე ტაშუხა (თაშუხა) და ა.შ.¹ კლავდიოს პტოლემეოსის რუკაზეცაა დატანილი ამავე ფუძის მქონე დასახლებული პუნქტი ქართლის სამეფოს სამხრეთ ნაწილში ტასტინა თუ თაშთინა, ქართლისა და საქართველოს ისტორიული მხარე ტაშირი და სხვა.

თ ა ქ უ ფ ს ა

სვანურ ენაში თაკუ – თოკია. მეგრულში ტახუა – ტეხა, ნგრევა, მგრევეს აღნიშნავს.² ქვეყნის სახელი შესაძლებელია მომდინარეობდეს თა (მთა)-ქუფ-სა (ქუფსა), ე.ი. ქუფსის მთის სახელიდან. სვანეთის წერილობით მასალებში დასტურდება ადამიანის სახელი და გვარი: ქუფა, ქუფიძე. ამავე ენაში ქუფ ნიშნავს დაწნულ კიდობანს.³

ქუფსა შესაძლებელია იყოს იგივე, რაც ქართულ ენაში ქუფრა, რაც შავს, ბნელს ნიშნავს. მთას კი ამგვარი სახელი ეწოდებოდა ხშირი ღრუბლიანობის, ნისლიანობის ან კიდევ ხშირი ხეების, გაუვლელობის გამო. მსგავსი გარემოებების მქონე მთის რაიონში ქვეყანას შესაძლებლად მიგვაჩნია ასე წოდებოდა – თაქუფსა. თაქუფსა ისეთივე ქაშქური ტოპონიმია, როგორიც ხახარვუას (ხახარვა) მთის დასახლება.⁴ თუმცა გამორიცხული არაა მსგავსად სხვა

¹ ВДИ, 1951, №2. с.312, 313, 323; Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), с. 279, 299.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 20.

³ ვ. თოფურია, მ. ქაღანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 787.

⁴ ძახიქ, გვ. 206.

ქაშქური ტოპონიმებისა, ესეც შედგებოდეს ორი ნაწილისაგან თაქუ და ფსა (ფშა). ამ შემთხვევაში მისი პირველი ნაწილი თაქუ (თაკუ) წარმოადგენდეს ქართული ქალის საკუთარი სახელის თაკო II თაკუ-ს, ან თაქას, თაყას იდენტურს.

რაც შეეხება საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილს – ფსა-ფშა, იგი უნდა უკავშირდებოდეს ქართულ სიტყვა ფშა-ს, მდინარეს, მდინარისაგან გამოდენილ წყაროს, ფშანი – იგივეა, რაც ფშა, ფშატალა – (ძველი) წყალი თოვლნარევი გაზაფხულზე. ფსორი – მდინარის მიერ დატოვებული კალაპოტი, ფსკა – დამდგარი წყლის ზედაპირზე მოდებული მწვანე ღორწოვანი მასა, ფსკერი – წყლის ძირი, და ა.შ.¹ იგივე ელემენტი ადამიანის საკუთარ სახელად დასტურდება, კერძოდ, მეგრულ წერილობით ძეგლებში ადამიანის საკუთარ სახელად გვხვდება ქუფაჩა.² ეს სახელი, აშკარად საკვლევი ტერმინის თა-ქუფსა, ე.ი. ქუფსა ელემენტს უტოლდება ქუფ (ა) სა-ქუფაჩა. შესაძლებელია ჩ-ს უქონლობით აიხსნას ძველ ენებში, ერთ შემთხვევაში ჩ, ხოლო მეორე შემთხვევაში ს არსებობა.

ხ ა ქ მ ი ს ა

ტოპონიმში გამოყოფილი ფუძე ხაქ-ხაკ შეიძლება ნიშნავდეს სქელ, უხეშ ქსოვილს, ან ერთგვარ გოგრას. ასე, რომ სრულიად შესაძლებელია ქალაქის სახელი, მოსახლეობის დასახმებისა და მეურნეობის ტიპის მიხედვით წარმომდგარიყო.

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 190, 191, 219, 220.

² ქურ. არტანუჯი, №10. თბ., 2000.

რაც შეეხება მეორე ელემენტს, იგი დასტურდება ხეივანულ წყაროებში მოხსენიებულ სხვა კომპოზიტურ ტოპონიმში-ლაკი-მისა.¹ მისი შედარება საკვლევ ტერმინთან, გვაძლევს საფუძველს, რომ საკმისა ორი ნაწილისაგან შედგება.

ხ უ მ [. . .]

როცა არ გვაქვს სხვა წყაროებით მსგავსი ფონეტიკური აგებულების ტოპონიმი, ძნელია ქალაქის სრული სახელის გარკვევა. თუმცა ის კი მაინც შეიძლება, რომ მიახლოებით განვსაზღვროთ ამ ქალაქის წარმომავლობა, რადგან, ცნობილია მისი საწყისი ნაწილი. ხუმ ელემენტი შეიძლება იყოს სრული ან არასრული ძირეული ნაწილისა. იგი შეიძლება დაუკავშირდეს ქართულ ხუმ-არას ან ხომლს, ან კიდევ სვანურ ხუამ-ს რომელიც ბუჩქი, ჩირგვია.²

თ უ ხ ა ს უ ნ ა

მე მგონია, რომ ამ ქალაქის სახელი შედგება ორი ნაწილისაგან – თუხა და სუნა. ეს ორივე უნდა იყოს ერთმანეთისგან დამოუკიდებელი ადამიანის საკუთარი სახელები. მსგავსად სხვა ქართული სახელებისა: თურ-მანი (გვარიცაა თურმანიძე), არდა-შერ, გურან-დუხტი, მზე-ქალა, პირი-მზე და ა.შ.

¹ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 122.

² ვ. თოფური, მ. ქაღლანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 885.

თუხა იგივე ქართული ტუხა-ტუხაშვილია; გვაქვს თუხარელი, რომელიც ნაწარმოებია ქართლისა და საქართველოს ისტორიული პროვინციის კლარჯეთის ცენტრის თუხარისის მიხედვით. ესაა უძველესი ქართული სამეფოს დაიაენი-დიაოხის ერთ-ერთი ცენტრალური ქალაქი უტუხაი (ოთუხაია). სვანეთის წერილობით ძეგლებში ხშირია თუხელემენტიანი პირსახელები: ფურთუხი, ფურთუხვი, ფურდუხი, ფურთხი და ა.შ.¹ არაა გამორიცხული, რომ თუხათობას გადმოცემა იყოს. ძველ ენებში და თანამედროვე ქართველურ ენებში ასეთი შენაცვლებები ხშირია. ქართულ ენაში თოხი – მიწის დასამუშავებელი რკინის იარაღია.²

თუხასუნა იქნებ ძველი ქართული სახელის თხესუ-ს ნა სუფიქსიანი ფორმაა, რომელიც დასტურდება სვანეთის წერილობით ძეგლებში.³ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ტოპონიმი დაიყოს შემდეგნაირად: თუ-ხასუნა. თუ, სიტყვა შუმერულსა და სვანურში შობას, დაბადებას აღნიშნავს.⁴ თუკი სახელწოდების მეორე ნაწილი ხასუნა-ქართული სახელის ხასო-ხასანი-ს შესატყვისია, მაშინ მისი მნიშვნელობა იქნება-ხასუნას (მიერ) ნაშობი, ე.ი. ხასუნას შთამომავლობა. მეგრულსა და სვანურშიც მოიპოვება საკვლევ ტერმინთან ახლოს მდგომი სიტყვები, კერძოდ: თხუას-ი (წყლის ხავსი), თუხუა (როვა ძაფისა).⁵

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 547.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 242.

³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 513.

⁴ ზ. ქაფიანიძე, თ. მიბჩუანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 90.

⁵ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 265; ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 68.

ფ ი ს უ ნ უ ფ ა ს ი

ფისუნუფასი-ს თუ შევადარებთ ქაშქურ ადამიანის საკუთარ სახელებთან – ფისდუმუვა, სუნუფასი, სუნაილი, აშკარად დავინახავთ, რომ სუნუფასი (დაიყოფა ორ ნაწილად სუნუ და ფასი). სუნა(ილ-ი), ფისუ(ნუ), ფის(დუ) ადამიანის საკუთარ სახელებს წარმოადგენენ. მაგრამ ქალაქის სახელს ფისუნუფასს თუ დავუკავშირებთ მეგრულ სიტყვას ფიცვინაფას-ს (1 მნიშვნელობა: გაბრაზება, 2: გატრუნვა), მაშინ უნდა ვადიაროთ, რომ ტოპონიმი ერთი სიტყვიდანაა წარმომდგარი. ფიცვინაფასში ცნობილია, ვი-ს, ო || უ-სთან მონაცვლეობა, რაც ქართული გრამატიკული ნორმების მიხედვით დასაშვებია.

შემოგთავაზებთ სხვა ვარიანტსაც. ფისუ და ნუფა ადამიანის საკუთარი სახელებია, ხოლო სი (ძე, შვილი). გასაგებ ენაზე, რომ ვთქვათ მე ვარ “ფისუ ნუფასი.” ჩვენთან აჭარაში დღესაც ასე იტყვიან ხოლმე: ამირანი მურმანისი, ე.ი. მე ვარ ამირანი, მურმანის ძე, შვილი.

ქ ა ნ უ ნ უ

ადამიანის საკუთარი სახელი ქანუნუ შეიძლება მომდინარეობდეს სვანური სიტყვიდან ქან, რაც ბოტანიკური კანაფია.¹ ქართულშიც მოიპოვება მსგავსი სიტყვა ხანულ-ი, რაც რძისა და კარაქის კეთებაში მოზიარის აღმნიშვნელი ტერმინია.² თუმცა ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ

¹ ვ. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 777.

² ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 738.

საქართველოში ასევე გავრცელებულია ნუნუ – ადამიანის (ქალის) საკუთარ სახელად. მსგავსი წარმოების სახელები ჩვენთან გვხვდება შემდეგი სახით: ხანანა (ქანანა), ხანანია (ქანანია), ქაბატო, ქამუშა და სხვა.¹

ქანუ – ადამიანის საკუთარ სახელად გვევლინება ძველ-ქართულ წერილობით ძეგლებში.² სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის მცხოვრებთა შორის უძველეს ეპოქაში, სადაც ძირითადად მეგრელები და სვანები ბინადრობდნენ, როგორც ანტიკურ და ფეოდალურ, ისე წინაანტიკურ ხანაშიც, ხშირია ადამიანის საკუთარ სახელად ხანუ, ხანიუ, ხანიქუია, ხანათუ-ს მოხსენიება.³ პირსახელი ხანია დაფიქსირებულია ტბეთის სულთა მატრიანეშიც.⁴

თავად ქაშქურ სამყაროში თუ მის მეზობლად დაფიქსირებულია მსგავსი წარმომავლობის სახელები: ქალაქი ქაბუბა, ქვეყანა ქამამა, დაახლოებით იმავე ტერიტორიაზე კამახო, ქალაქი თურქეთში, ახლანდელი დოსტაღის გვერდით, სოფელი ქამარზა ფოცხოვის ლივაში. აღნიშნული სახელწოდებების ურთიერთშედარება და ანალიზი გვაძლევს საფუძველს, რომ საკვლევი ტერმინი დავყოთ ორ ნაწილად ქა-ნუნუ, ისევე როგორც ქა-ბუბა, ქა-მამა, კა-მახო, ქა-მარზა. ქართულ მითოლოგიაში კამარი ადამიანის საკუთარი სახელია. მეორე ნაწილი ყველგან საკუთარ სახელს უნდა აღნიშნავდეს, შეადარეთ ნუნუ, ბუბა, მამა, მახო, მარზა. ეს თუ ასეა, მაშინ საკვლევი რჩება ქა (კა)-ს რაობა. ქა (კა) მცირეაზიულ (ხეთურ-ქაშურ) სამყაროში ადამიანის

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 870, 878.

² სვანური წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 548.

³ ძახიქ, გვ. 170, 258.

⁴ ტბეთის სულთა მატრიანე, თ. ენუქიძის გამოცემა, გვ. 157.

და ღვთაების საკუთარი სახელი იყო.¹ იგი გავრცელებულია საქართველოშიც ქა, ქად ფორმით.

ფ ი დ უ მ უ ვ ა

აღნიშნული ანთროპონიმი შეიძლება ეკუთვნოდეს სვანურ ან მეგრულ ლექსიკურ ერთეულს. როგორც ეტყობა, აქ, ორი სახელის შერწყმასთან გვაქვს საქმე ფიდუ და მუვა. სხვა ქაშქურ ტოპონიმებსა და ადამიანის საკუთარ სახელებში “მუვა” ხშირად ჩნდება: მუვა, მუვასა, ციმუმუვა, მუვათალი, ქასქამუვა, ფისდუმუვა და ა.შ.² ძველქართულ სამყაროში მუვა იყო სულის, ძალის და შესაძლებელია სულისკვეთების ღვთაება. მუვა-მუა, ჩანს, აგრეთვე თანამედროვე მეგრულ გვარებშიც: ცირამუა. მეორე ქაშქურ სახელთან ფისდუმუვასთან თუ შევადარებთ საკვლევ ტერმინს, აშკარად დავინახავთ, რომ მათ შორის სხვაობა ერთი ბგერით ს-თი განისაზღვრება. აქედან გამომდინარე შეიძლება ადამიანის საკუთარ სახელად მივიღოთ სახელის პირველი ნაწილიც: ფიდუ-ფისდუ-ც. სვანურში ფითუ თოვლის ფთილა, ნამცეცი, ღერია.³ მეგრულ ენაში ფიტ-ის მნიშვნელობაა ელვა და ქოჩორი.⁴

¹ ძახიქ, გვ. 135.

² ძახიქ, 205; Gr. Гиоргадзе. Вопросы... с. 130, 153.

³ ვ. თოფურიძე, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 760.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 102.

ფიქსდუიდი

ფიქსდუიდი ადამიანის საკუთარი სახელია.

ხირხირისა

სვანურ ენაში სავარაუდო ძირი ხირეს – რიგი, ჯერია.¹ ქართულ და მეგრულ ენებსაც მოეპოვებათ საკვლევი ტერმინის შესაბამისი, ფონეტიკურად ახლოს მდგომი სიტყვები: ხირხ=ძნელად სავალი ადგილი მთაში.² ქართულ ენაში ხირხალ-ი მწირი მიწიანი ყანაა, რომელიც ცუდ მოსავალს იძლევა. ხირხილი II ხირხირი ხითხითი, უწესო სიცილია და ა.შ.³ იმ შემთხვევაში თუკი საკუთარი სახელი კომპოზიტიური სიტყვაა და იგი იყოფა ხირ-ხირი-სა-დ, მაშინ ხირ ქართულ დიალექტებში ხირა-ი უჯიმო საქონელია, ხირა-ხირაული, გამხდარი მაგრამ ჯანმრთელი ადამიანია, პირუტყვია.⁴ ქირქალი იმერულში გრილი, თავისუფალი, ქირქილ-გურულში ქარის ნიავის ნელი ქროლაა, ქირქირი თუშურში-ფრუტუნი, სიცილია.⁵ ხირხირისა-ში შესაძლებელია ღირღალი დავინახოთ, რადგან ხეთური ღ-ასოს ვერ გადმოსცემდა. ღირღალი კი, საბას განმარტებით, ნაპრალი, დელე-ღულე ადგილია. ხირხალი – მსხვილი ძელებით სამოთხ რიგად სიგრძეზე შემოვლებულ ადგილს ჰქვია.⁶ აჭა-

¹ ვ. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 878.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 561.

³ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 754-755.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 571.

⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 626.

რულ დიალექტში ხირხილი უწესრიგოდ დაყრილ ტანსაცმელზე, ავეჯზე და უშნო, გაუთავებელ, ხმამაღალ სიცილზეც იტყვიან; კერძოდ, რას ხირხილებ, რაა ეს ახირხლული და ა.შ.¹

მსგავსი ქალაქი დასავლურ ქართული (სვანური) ლა პრეფიქსით შემოსილი, ხაიასა-აცის (ჰაიაშა-აჭი) სამეფოს ფარგლებშიც დასტურდება, ესაა ღა-ხირხილა (ღახირხილა).²

უფრო სარწმუნოა საკვლევი ტერმინის წარმომავლობა მეგრული სიტყვიდან ხირხ, რაც ძნელად სავალ ადგილს მთაში აღნიშნავს. ზუგდიდის რაიონში სოფელ ახალ-სოფელში არის ტოპონიმი ხირხუ-კლდე-ფერდობები ჩხაიის ნაპირას, აქვე, განმარტებულია: ხირხუ-ხირხატი: ქვიან-კლდოვანი ადგილი.³ თუშეთში დასტურდება მამაკაცის საკუთარ სახელად ღირღი, იგივე ხირხი.⁴ სვანეთის წერილობით მასალებში არის გვარი ქირქიშლიანი, რომელიც ნაწარმოები ჩანს ქირქიშლი-ქირქილიში-დან, რაც იგივე ხირხილიშაა.

ფ ი ხ ა თ ა ხ ი

სვანურ ენაში ფიხა ნიშნავს ამაყს, ფიხ – 1: მეჩხერს, 2: ფართო ნაბიჯებიანს.⁵ სრულებით დასაშვებია, რომ ამ სიტყვებიდან წარმომდგარიყო ადამიანის საკუთარი სახელი.

¹ ი. ბეჭირიშვილი. აჭარის გეოგრაფიულ სახელთა ლექსიკონი, ბათ., 2001, გვ.330-332.

² Я.А. Манандян. О некоторых спорных проблемах... с. 102.

³ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 36.

⁴ ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 172.

⁵ ვ. თოფურია, მ. ქაღლანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 764.

თუმცა ისიც დასაშვებია, რომ სახელი ფიხათახი, რომელიც ძალიან წააგავს თავისი ფონეტიკური აგებულებით და შესაძლებელია ეტიმოლოგიურადაც მეორე ქაშქურ სახელს – ფიხათახილას, რომელიც, შესაძლებელია მისი ბოლოკიდურშეკვეცილი ფორმა იყოს.

ამ ანთროპონიმის პირველი ნაწილი ფიხა უახლოვდება ქართულ წერილობით ძეგლებში დაცულ ადამიანის საკუთარ სახელს ფახა, ხოლო მეორე – თახა.¹ თანაც თანამედროვე საქართველოში სახელი ფიქა, ფიქვი, თაყა, თაქა და მისგან ნაწარმოები გვარები მრავლად გვხვდება: თაყაძე, თაყალაძე, თაყინაშვილი, თაყაიშვილი, თაქარაძე, თაქთაქიძე და ა.შ.²

ფ ი ა ხ ა თ ა ხ ი ღ ა

ეს ადამიანის საკუთარი სახელი შეიძლება სამი კომპონენტისაგან შემდგარი სახელი იყოს: ფია-ხათა-ხილა. ქართველურ ენებში ფია რძის ფაფაა, ფია-ცუდი, გლახას სინონიმია.³ მეორე ნაწილი ხათა სატომო და ამავე დროს ადამიანის საკუთარი სახელი უნდა იყოს. რაც შეეხება ხილა-ს, თუ იგი მეგრული სიტყვის – ხილას გადმოცემაა, მაშინ შობას, გაჩენას აღნიშნავს. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი უნდა დაიყოს ხი-ილ-ა. ხი ამავე ენაში ხალხს ნიშნავს. ხისვანურ ენაში კუთვნილებითი სუფიქსია, ხოლო ილ-სუფიქსი ჩვეულებრივი ქართული მაწარმოებელია, რომელიც სახელ-გვარებსა და ტოპონიმებს ერთვის.

¹ სვანური წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 547, 511.

² ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 176, 379, 685.

³ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 542, 544.

ფია შესაძლებელია თანამედროვე ქართული სახელისა თუ გვარის ფაია-ს ფორმიდან მომდინარეობდეს. აღნიშნული ანთროპონიმის შინაარსი კი იქნება ფია ხათის ხალხის კუთვნილი ან შვილი. თუმცა ფიახათა შეიძლება საკუთარი სახელიც იყოს. ფია-სახელი, ხათა-სახელი.

ფ ი ს დ უ მ უ ჯ ა

ფისდუმუვა ადამიანის საკუთარი სახელია. იგი ფონეტიკური აგებულებით ძალიან ახლოს დგას მეორე ქაშქურ სახელთან ფიდუმუვა-სთან. საკვლევი სახელი, როგორც ჩანს, ორი ნაწილისაგან შედგება: ფისდუ და მუვა, რადგან ეს უკანასკნელი პირველისაგან დამოუკიდებლად არაერთხელ იხსენიება იმავე სამყაროში. კერძოდ, მუვა, მუვასა.¹ კომპოზიტურ სახელებში მუვა-თალი ციმუშმუვა, ქათითიმუვა ფიდუმუვა და ა.შ.² მუა (იგივე მუვა) დაბოლოებით გვაქვს მეგრული გვარებიც, მაგალითად: ცირამუა, არის ციმუთალი, რაც იმას მოწმობს, რომ გვაქვს თალი როგორც კომპოზიტურ სახელებში, ისე დამოუკიდებლად (მაგ. თალი). ასე რომ მუვა (მოვა) დამოუკიდებელი სახელი იყო ქართველურ სამყაროში და განაგრძობს არსებობას დღესაც ქართულ (მეგრულ) სახელ-გვარებში.

რა კავშირი აქვს კიდევ ქართულ სამყაროსთან ადამიანის საკუთარ სახელს ფისდუმუვას?

მისი პირველი ნაწილი შეიძლება დაუკავშირდეს ქართულ სიტყვებს: ფის – სპეციფიკური სუნის მქონე წებოვანი წვენი, რომელსაც გამოყოფენ წიწვოვანი მცენარეები, ფისო

¹ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 130, 131.

² ძახიკ, გვ. 205, 237; ი. ტატიშვილი. ხეთები ქაშქების შესახებ, გვ. 24.

– მოფერებით კატა, ფიც – მტკიცე პირობა, აღთქმა.¹ მეორე ნაწილი მუეა შესაძლებელია ქართული დიალექტებში (მაგ ქობულეთში) შემონახული მუეა (მნიშვნელობით მოვა)-სთან იყოს კავშირში.

მუეა – ძველ ხეთურ სამყაროში სულის, ძალის და შე-
საძლებელია სულისკვეთების ღვთაება იყო.

ფიგანუსა (ფიგანუშა)

ფიგანუსა ადამიანის საკუთარი სახელია. მისი შედა-
რება სხვა ქაშქურ სახელებთან-ფიგაფილუ, ფიგაფაცუი-ს-
თან, ხოლო მეორე მხრივ თალიფაციასთან, აშკარად შეიმჩ-
ნევა, რომ საკვლევი ტერმინი კომპოზიტური სახელია და
უნდა დაიყოს ორ მიკროსახელად – ფიგა და ნუსა. მგონი,
ნუსა უნდა იყოს შემონახული არტანუჯის ბერძნულ ფორ-
მაში არტანუსსა-ში² (შეადარეთ ურარტული ილდამუშა),
არტანი-არდინი ძველი ქართული (ურარტული) მზის ღვთაე-
ბა იყო.³ არტ-ართ ქართველურ ენებში საკუთრივ ქართულ-
სა და მეგრულში ძველადაც და ამჟამადაც ართ-ეროს
აღნიშნავდა. შესაძლებელია პირველსაც და მზესაც.

სვანურში ფიგა-ფიკუ იგივე ვაცია, შესაძლებელია, სა-
კუთარ სახელსაც აღნიშნავდა. ნისა-ნუსა მეგრულ-ლაზურ-
ში რძალია.⁴ იქნებ სახელი ფიგანუსა ფიგარძალს შეესაბა-
მებოდეს.

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 446.

² Клавдий Птоломей. Географическое руководство. – ВДИ, 1951, №2, с. 252.

³ ძახიჭ, გვ. 271; Г.А. Меликишвили. УКН, с. 147.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი. თხზულებანი, X, გვ. 183.

ქ ა ს თ ა მ ა

ქასთამა ქაშქურ სამყაროში შემავალი ერთ-ერთი ქვეყანაა. შისი შედარება თავად ქაშქურ ტოპონიმთან ქასულა-კასულასთან და ადამიანის საკუთარ სახელთან ქასუ, გვაძლევს საფუძველს, რომ საკვლევი ტერმინი უნდა დაიყოს ორ ნაწილად ქას და თამა. ქასთამა შესაძლებელია რთული სახელია, მაგრამ, უეჭველია, მის შემადგენელ ნაწილებს ქაშქურ სახელებთან ქასულა და ქასუ-სთან სემანტიკური კავშირი აქვს. ქასუ და ქასულა-ს შედარება გვიჩვენებს, რომ ტოპონიმი ღა (თუ ელ) სუფიქსითაა წარმოებული. თავად, როგორც ჩანს, ქასთამა მომდინარეობს ქას(უ) და თამა-დან. ასეთი აზრის გამოთქმის უფლებას გვაძლევს ტბეთის სულთა მატეიანეში მოხსენიებული პირსახელი თამი, გვაქვს თამაზი-ც. თამი-თამა ზუსტად შეესატყვისება საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილს. ასე, რომ ეჭვს გარეშეა ქასთამა ორი საკუთარი, დამოუკიდებელი სახელებისაგან შედგება-ქას (ქაშ) და თამი (თამა).

რა კავშირი აქვს ქართულ სამყაროსთან?

საქართველოში როგორც ძველად ისე ამჟამადაც დასტურდება ის ფაქტი, რომ ქას და თამ ძირიანი სახელები და გვარები ფართოდ იყო გავრცელებული, კერძოდ: ქაზუ, ქასი, ქასილა, თამაზი, თამანდი, თამარ, თამთა, თამზუყა, თამესი, თამუნა, თამილა, თამსი, ქასივაძე, ქასილაძე და სხვა მრავალი.¹

ქას (ქაშ) და თამა შესაძლებელია წარმომდგარიყო ქართული სიტყვებიდან: ქაშა (მაგ. ვაშლი), ქასრ-ქვის დანაკი (საბა), ქასურ-ერთგვარი საღესავი ქვა (საბა),² თამასა-

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 510, 548.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 270.

ვიწრო და თხელი ფიცარი, ფირფიტა, ლითონის თამასა.¹ დამ-(საქმეს) ბოლომდე მიიყვანს, მოაგვარებს.² თუკი, რა თქმა უნდა, “თამა”-ში თ-ს მაგიერ დ-ს ვიგულისხმებთ (შეადარეთ: დიმნა-დომანა-თუმანა-ტუმნია).

უ ნ დ ა [. . .]

ტოპონიმი უნდა[...] სრული სახით არაა შემონახული. მსგავსი სახელი, მე მგონია, რომ ურარტულ-ხეთურ-ქაშქურ სამყაროში არ შემონახულა. აქ შესაძლებელია ტერმინი გაფორმებული იყო, როგორც ჩვეულებრივ ქაშქურ სამყაროში სუფიქსით ან კიდევ სხვა რთული, კომპოზიტური სახელის მეორე ნაწილით. უნდა ნიშნავს სურვილს, ნდობა აქვს, სურს, სწადია. უნდო – არასანდო, უნდო – ურგები. ამავე ძირებიდან გვაქვს წარმოებული ქართული სიტყვებიც: უნდავი, უნდაური, უნდება, უნდილი, უნდო, უნდობი და ა.შ.³

ხ ა დ მ ა თ ი

ხალ ფუძიანი სიტყვები ქართულ ლექსიკონში მრავალია, დაახლ. 100-მდე. განსაკუთრებით გამოვყოფდით: ხალი ქუმელია (მოხალული მარცვლის ფქვილი),⁴ ხალ-ი=კალა-

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 237.

² იქვე, გვ. 180.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VI, გვ. 1548-1550; ნ. ჩუბინიშვილი. ქართული ლექსიკონი, გვ. 386.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 372.

ტოზის საზომი ხე (საბა), ხალა=კაკლის დასაბერტყი ჯო-
ხი,-ხალხა, ჭოკი, ხალა=მოხარშული მარცვლებისაგან შე-
ზედილი ცომი, ხალაჲ=შეშავს, ცეცხლზე ოდნავ წვაეს და
ა.შ.¹

საქართველოში ასევე გავრცელებული იყო ხალ-ხალდ
ძირიანი სახელ-გვარები, ისინი ვრცელია ამჟამადაც: ხა-
ლინა, ხალინელა, ხალამპრი,² ხალვაში, ხალიფაშვილი,
ხალკიასძე, ხალიბაშვილი, ხალგარი, ხალაძე, ხალაური,
ხალა, ხალი, ხალიბი, ხალიბაური და სხვა.³

საქართველოში ასევე გავრცელებულია ისეთი ტოპო-
ნიმები, რომლებიც კავშირში იმყოფებიან ხალ-ხალდ-ხალიბ
სატომო სახელებთან, თუ მათთან სემანტიკურ კავშირში
მყოფ ქართულ სიტყვებთან: აჭარის სოფლები – სა-ხალ-ვა-
შო, ხალა, სოფელ კუჭულას (ქედა) უბანი ხალაური, ჭა-
ნეთში: ხალვა, ხალდისი, ხალას სახელით მდინარე, ხეობა
და სოფელი,⁴ სოფელი ხალდე (სვანეთში), ი. ბაგრატიონი
ხალფალუს ასახელებს, როგორც ტოპონიმის სახელს
ქართლ-კახეთის აღწერაში და სხვა მრავალი.

ტომები, ქვეყნები, ოლქები, დასახლებული პუნქტები,
მდინარეები ხალდ-ხალიბის სახელწოდებით ქართველურ
სამყაროში ურმია-ვანის ტბების მიდამოებიდან მდინარე
ჰალისის (ყიზილ-ირმაკის) შესართავის რაიონამდე ძველად-
მოსვლურ და ანტიკურ ხანაში მრავლად დასტურდება.⁵

¹ იქვე, ტ. VIII, გვ. 1319-1326.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 558, 559.

³ ი. ბექირიშვილი. ამას შენზე ამბობენ, აჭარავ. ბათ., 1995, გვ. 244, 246, 250.

⁴ ი. სიხარულიძე. ჭანეთი, I, ბათ., 1977, გვ. 108, 110; ი. სიხარულიძე, ჭანე-
თი, II, გვ. 37.

⁵ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს საისტორიო გეოგ-
რაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 107, 133, 143; მისივე, დაიანე-
ლიაოხი, ბათ., 2006, გვ. 103 და შემდ.

საკვლევი ტერმინის მეორე შემადგენელი ნაწილი მათიც ქართულია. მათ-მათა მრავლობითია მან ნაცვალსახელის; ენაცვლება იგინი ნაცვალსახელს. მათი-კუთვნილობითი ნაცვალსახელი, იგინი ჩვენებ. ნაცვალსახელის შესაბამისი.

ხეთურ-მითანურ წყაროებში, რომელიც ქართველური სამყაროს შემადგენელ ნაწილად მიგვაჩნია, მოიხსენიებიან ვინმე მათი, ენამათი, ქაშინმათი. აღნიშნულ სახელებში, როგორც ვხედავთ, ერთ-ერთი კომპონენტი მათი-ა. საქართველოში გავრცელებულია ძველი დროიდან მოყოლებული ადამიანის საკუთარ სახელად მათი-მათე-მატი-მათა-მატვა-ლა.¹

კოლხეთის ტერიტორიაზე ბერძნულ-რომაულ წყაროებში მოიხსენიება ქალაქების სახელად: მათიუმი, მადია, რომლე-ბიც სავარაუდოთ ბათუმის სახელის ნაირსახეობად ითვლებიან.² ჰეროდოტეს ცნობის სპარსულ 18 სატრაპიაში დასახელებული ტომი მატიენა³ (იგივე ტაონი, ტაო) და ა.შ.

მათი დაბოლოებით ქართული ტომების განსახლებისა და ქაშქების ტერიტორიაზე თუ მათ მეზობლად, სადაც უძველესი დროიდან დღემდე ჭანურ (სვანურ)-ლაზურ (მეგრულ) მოსახლეობა ბინადრობდა (ჭანეთში), დღესაც გვხვდება ტოპონიმები ღურმათი, სალამათი, ხოლო შავშეთში – მათიგილი და ღუმათი.⁴ თუკი ამ უკანასკნელში

¹ გ. გასვიანი. დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება და რუსეთთან შეერთება (XVI-XIX სს.), თბ., 1988, გვ. 30; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 523.

² ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), გვ. 215-219; მისივე, აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002, გვ. 77.

³ ჰეროდოტე. ისტორია, ტ. I, თ. თაუხნიშვილის გამოცემა, თბ., 1975, გვ. 226

⁴ ნ. ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია, ბათ., 2001, გვ. 177, 193.

ქართული სუფიქსი ათ- არ გამოიყოფა. შეადარეთ გურიის სოფლის სახელი ჯუმათი.

ფ ი ვ ა რ ა

ფივარა ქალაქის სახელია. იგი მოიხსენიება ძვ. წ. XIV საუკუნის დასაწყისის ხეთურ ძეგლში – არნუვანდასა და აშმუნიქალის ღოცვა-ში.¹

სახელწოდებაში აშკარად გამოიყოფა ძველი ქართული ადამიანის საკუთარი სახელი ვარა. ვარა ცნობილი სახელი იყო თუშეთში, გავრცელებულია აჭარაშიც. ვარა გამოიყოფა ქართულ სახელ-გვარებში: ვარშანიძე, ვარისამაშვილი, ვარშალოძიძე, ვარყმაშვილი, ვარძელაშვილი და სხვა.² ვარ ელემენტი დასტურდება ქართულ სახელებშიც: ვარაზა, ვარამი, ვარდანი, ვართანი, ვარინე, ვარღამი, ვარსიმე, ვარქსენი, ვარძუკა და სხვა.³

ვარ ძირი შესაძლებელია უკავშირდებოდეს ქართულ სიტყვებს ვარგა-ვარგი-ვარგისი, რაც კარგს, გამოსადეგარს ნიშნავს.⁴ იქნებ იგი ზრდადასრულებული, პატარა ქათმის (ჭუჭყლის) სახელიდან – ვარია – მომდინარეობს.

ასეთ შემთხვევაში გასარკვევია ფი-ს რაობა. თი-მეგრულში ოჯახს, სახლს ნიშნავს.⁵ ფა- მეგრულსა და სვანურში მოდგმას, გვარს აღნიშნავს.⁶ ზემოთ აღნიშნულიდან

¹ ი. ტატიშვილი. ხეთები ქაშქების შესახებ.-სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, ბათ, 2007, გვ. 24.

² ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, გვ. 675.

³ იქვე, გვ. 838-839.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 748.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 46.

⁶ ვ. თოფურია, მ. ქაღლანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 748.

გამომდინარე ფიგარა ნიშნავს “ვარას მოდგმას, გვარს,” ე.ი. ქალაქი დაარსა თუ ქალაქს ხელმძღვანელობს ვარას გვარი, საგვარეულო, მოდგმა.

ცნობილია, რომ მსგავსი ტოპონიმები ფივა და ფივანა პამფილიასა და ტროაში არის დაბლობები და ქალაქები.¹ ვფიქრობ შემთხვევითი არ უნდა იყოს ეს გარემოება. ზოგიერთი მეცნიერი სამართლიანად ტროასა და მის შემოგარენს ქართველურ სამყაროს (უფრო სვანურს) უკავშირებს. ერთი და იგივე ტოპონიმები ქაშქასა და ტროას, აგრეთვე კილიკია-პამფილიაში შემთხვევითი არ უნდა იყოს. ამიტომ გვაქვს საფუძველი საკვლევ ტერმინში ფუძედ ფივა გამოვყოთ და არ სუფიქსად მივიჩნიოთ, ისეთივე როგორიცაა: ტიბარი(ენი), ქართველური ტომი სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, კოტიორას (ორდუ) მიდამოებში, აჭარა, მტკვარი, კანდარა სოფელ ალერტკარში ადგილი, კუჭუმ ნაჭკარა ადგილი სოფელ დარჩელში და მრავალი სხვა.

ი შ თ უ მ ი ს თ ა

იშთუმისთა ისეთი წარმოების გეოგრაფიული სახელია, როგორიც ზოგიერთი ქაშქური ტოპონიმი: იშთალუპა, იშტახარა, დაიშტიფა და სხვა. ურარტულ სამყაროში ცნობილი იყო დასახლებული პუნქტები – იშტაიაუნი, იშტამნია, იშტაფა, მდინარე იშტარაურა და სხვა.² ვიდაც ქალის სახელია იშტაფარია.³ ამ სახელს, რომ თანამედროვე და ისტორიულ, შესაბამისი სახის სახელებთან აქვთ კავშირი

¹ Страбон. География, с. 547-549, 624, 631.

² И.М. Дьяконов. АВИИУ. – ВДИ, 1951, №2, с. 282, 323.

³ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с.17.

მოწმობს ჯავახეთის ტერიტორიაზე არსებული სოფლის სახელი ეშტიო, რომელსაც ურარტულ ხანაში იშტელუანი ერქვა.

რა სემანტიკის მატარებელია ტერმინი იშთუმისთა?

პირველ რიგში არსებული სახელწოდებების გათვალისწინებით, იგი უნდა დაიყოს ორ ნაწილად – იშთუ და მისთა. პირველი, როგორც ჩანს, უკავშირდება ხეთურ-მცირეაზიული მზის ღვთაების სახელს იშთანუ ან მეორე ღვთაების სახელს იშთაია-ს.¹ თუმცა, ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ სვანურ ენაში იშდუ წიხლია,² აშდ-აშტ – ერთი, პირველი, მზე და ა.შ. იშთ-იშტა-იშტაგი ადამიანის საკუთარ სახელებად გვევლინება ძველქართულ სამყაროში, აღმოჩენილ ძეგლებში. ყოველივე ამას პარალელები ეძებნება ხური-ურარტულ სივრცეში.³ შესაძლებელია იშთუმისთაში გამოყოფილი ელემენტი იშთუ პირის სახელი იყოს, რომელიც სემანტიკურად მოდიოდეს მზის ან სხვა რომელიმე ღვთაების (მაგ. იშთაია) სახელიდან და ნიშნავდეს მზეს, პირველს და ა.შ.

საკვლევ ტერმინში გამოყოფილი მეორე ელემენტში – მისთა, შეიძლება ამოვიცნოთ ქართული სახელი მისი და თა ქართულ გვართა და გეოგრაფიულ ტერმინთა მაწარმოებელი. შევადაროთ თავად ქაშქურ სახელთან მათი (ხალ-მათი), დაიაენი-დიაოხის მეფის სახელთან – სენი (შენი) და ა.შ. შენი, მათი და მისი ერთი რიგის სახელებია. თა-სუფიქსით საქართველოში წარმოებულია ტოპონიმები: მცხეთა, არგვეთა, ბიჭვინთა, ბაღანთა, გუმისთა, გურიანთა, ერგეთა, მოგეთა და მრავალი სხვა.

¹ ძახიქ, გვ. 231, 232.

² ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 313, 743.

³ გ. მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ. 55-56.

დანქუნა (დანქუნა)

ამ ქვეყნის სახელიც, როგორც ჩანს, ქართველური წარმომავლობისაა. იგი შესაძლებელია მომდინარეობდეს იმერულ დიალექტში დაცული სიტყვიდან დანქული, რაც დაფქულს, ფქვილს ნიშნავს.¹ თუმცა არაა გამორიცხული, რომ ტოპონიმი დაიყოს დან-ქუნა, სადაც ნა ჩვეულებრივი ქართველური სუფიქსია, ხოლო დან და ქუნ საძებარია. მით უმეტეს, რომ ორივე ამ ელემენტებს ქართველურ ლექსიკაში ეკებნება პარალელები.

დან ფუძიანი ქვეყნები ხეთურ-მცირეაზიულ სამყაროში სხვაც არაერთი გვხვდება, კერძოდ, დანუნა, დანქუვა, დანია, დანზიუნი.² გვაქვს ქალის საკუთარი სახელი დანქუვია. იგივე ძირია ქართულ გვარ-სახელებში: დანდალაშვილი, დანელია, დანიბეგაშვილი, დანდურაშვილი,³ აქედან გამომდინარე დან-ი საკუთარი სახელიც ყოფილა. საქართველოში (თუშეთში) გვაქვს სოფ. დანო და მდინარე დანოს წყალი. ქართულ ენაში დანა ჰქვია მოგრძო ტარიან საჭრელ იარაღს.⁴ დან, ასევე რთული დაბოლოებაა. იგი უპასუხებს კითხვაზე საიდან? მაგალითად, წერილი მივიღე სოფლიდან.

ქუნ-ქომ-ხუნ ძირიანი ტოპონიმები ქართველურ სამყაროში ძველადმოსავლური ხანიდან მოყოლებული საისტორიო წყაროებში არაერთი აღინიშნება, მაგალითად: ხუშანი-

¹ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 182.

² ძახიქ, გვ. 204, 243; Н.В. Арутюнян. Ук. соч., с. 267, 278.

³ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 665.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 184.

უძველესი ქართული სამეფოს დაიაენი-დიაოხის ოლქი.¹ ქვეყანა ქუში, რომელიც მოხსენებულია ბიბლიაში.² მსგავსი ტოპონიმები, რომლებიც დაკავშირებულია ქუშ-ძირთან გვხვდება, როგორც საქართველოს, ისე მის საზღვრებს გარეთ, იმ ოლქებში, რომლებიც საქართველოსაგან მიიტაცეს: ხოშორა (ფშავი), ხოშურეთი (არტაანის მიდამოები), ხოსორი (ოლთისის რაიონი) ხოსტა (ართვინის ოლქი)³ და სხვები, რომლებიც მოხსენებული აქვთ ევროპელ მოგზაურ-მკვლევარებს.⁴

საქართველოში ისტორიულადაც და დღესაც დასტურდება ხოშ-ქოშ-ქუშ ძირიანი სახელები და გვარები: ხოშა, ქოშაქი, ხუშაქი, ხუაშაი, ქოჩა, ხოშატი, ქოჩაკი, ხოშტარია, ხოშარელი, ქუშხეველი და სხვა.⁵

აღნიშნული ტოპონიმები ქართველურ ჯგუფს, რომ უნდა განეკუთვნებოდნენ, გარდა იმისა, რომ აღნიშნულ მხარეებში ქართველური მოსახლეობა ბინადრობდა, მათი სემანტიკა გაიგება ამავე ენების გამოყენებით: ხოშა=დიდი⁶

¹ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ... გვ. 101-102; მისივე, დაიაენ-დიაოხის ზოგიერთი “ქვეყნის” ლოკალიზაციისათვის, ს. ჯანაშიას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია, თბ., 2000, გვ. 63-65.

² ზ. კოსილოვსკი. ბიბლიური თქმულებები, თბ., 1976, გვ. 12; А. Таксиль. Забавная Библия, М., 1976.с. 15.

³ ს. გოგიტიძე. დიაოხის შემადგენელი ოლქების ლოკალიზაციისათვის, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II, ბათ., 2002, გვ. 16-17; С.Д. Гогитидзе. Локализация «стран» Даиасен-Диаоха, какасиолоგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი საზოგად. ინსტიტუტის მოამბე, VI, მონრეალი-თბ., 2000, გვ. 54-55.

⁴ პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 162; ს. გოგიტიძე. ქვეყანა ხუშანი, ნ. ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრომები, V, ბათ., 2007, გვ. 108.

⁵ ტბეთის სულთა მატიანე, გამოსცა თ. ენუქიძემ, თბ., 1977, გვ. 15-16; გ. სილოგავა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 343, 560; ჟურნ. მნათობი, 1957, №6.

⁶ ვ. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 874.

ქოშ=კუთხე,¹ ქუშ=მოღუშული, პირქუში, ქუში=ძველი ხველა, ქუშ=თვალელამი, მარდი² და ა.შ.³

ამრიგად, ქაშქური ტოპონიმი წარმოშობილი უნდა იყოს, მისი დამაარსებლის დან-ქუშნას სახელიდან. ქართველურ სამყაროში დასტურდება სახელი და ტოპონიმი დან-დანო და ა.შ. ქუშ-ქუშნაც ქათულ ლექსიკურ ფონდს განეკუთვნება. როგორც ჩანს, ერთია ამ დასახლებული პუნქტის დამაარსებლის დინასტიური (ან მისი მამის, წინაპარის), ხოლო მეორე საკუთარი სახელი. მაშასადამე, დან და ქუშ(ნა) – ორივე ადამიანის საკუთარი სახელია.

ი ს ქ უ რ უ ხ ა

ისქურუხა ქაშქური ქალაქის სახელია. მისი სემანტიკის გარკვევა დიდ ძალასა და ენერგიას არ მოითხოვს, რადგან, მისივე ეტიმოლოგია პირდაპირაა გადმოცემული. ტოპონიმის სახელი შედგება ორი ნაწილისაგან ის და ქურუხა, ერთიცა და მეორეც ქართულ ლექსიკურ ფონდს განეკუთვნება.

ქართული ლექსიკონის მიხედვით, ის ჩვენებითი ნაცვალსახელია და აღნიშნავს ის, იგი,⁴ მეორე ნაწილი ქურუხა კი ძველი ქართული სიტყვაა და ნიშნავს პირქუში, კუშტი, წარბშეკრული, გულმძიმე (ადამიანი).⁵ ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე ისქურუხა განიმარტება, რო-

¹ ქართული (აჭარული) ზღაპრები, ბათ., 1973, გვ. 151.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 380.

³ ყველა ეს მასალა თავმოყრილია ჩვენს მონოგრაფიაში: დაიაენი-დიოხი, ბათ. 2006, თავი: ხუშანი-ხუშაღი.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 250.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 376.

გორც “ის ქუშიდანაა” ან (ადამიანი თუ ადამიანები) პირ-
ქუშის, გულმძიმე თვისებებით ხასიათდებიან, თუმცა ქურუ-
ხა ადამიანის სახელიც შეიძლება იყოს.

იგი ასოცირდება ხეთურ წყაროებში დურმითას მეზო-
ბელ ქვეყანასთან, ქაშქების ტერიტორიაზე თუ მის სიახ-
ლოვეს მდებარე ქურუსთამას ქვეყნის სახელთან, ასევე
ხურიტების ქალაქ ქურუსანის სახელთან.¹ აქ, ან-სუფიქსია.
თუ ჩვენი დაკვირვება მართებულია, მაშინ ამ უკანასკნელის
პირველი ნაწილი ქურუს (თამა) იქნებ საკვლევ ტერმინს
ქურუსს დაუკავშირდეს. მაგრამ, ისიც გასათვალისწინე-
ბელია, რომ ქურუ-ქურუსის მსგავსი სიტყვები ქართულ
ლექსიკაში რამდენიმეა: ქურ=ლოყა, ქურა=პატარა ყურები-
ნი თხა, ქურა=ჟოლო, მცენარეა, ქურო=ხელთათმანი,
ქურს=დაბალი ტახტი სათბობი მოწყობილობით და ა.შ.²

გვაქვს ტოპონიმის წარმომავლობის სხვა ვარიანტიც. ის
(იშ)-ას – (აშ) საკუთარი სახელი უნდა იყოს, ხოლო
ქურუხა, ისეთივე წარმოების გვარი-დინასტიური სახელი,
როგორიცაა ქურხი (უღი), ზაბახა, ჯავახი, კომახი და ა.შ.
ის (იშ)-ის ნაირსახეობანია-ისო, ისა, ისი და ა.შ. ქართული
სახელები. ვფიქრობთ, სვანური ენაც ამ მხრივ საინტერესო
სიტყვებს შეიცავს, კერძოდ: ქურმუხუ=რიყის ქვა, ქურუ-
ხუ=ხური.³ ასე რომ, შესაძლებელია საკვლევი ტოპონიმის
მეორე ნაწილი ქუხურა სწორედ სვანური სიტყვიდან რუხი
(ქურუს) მომდინარეობდეს.

მეგრული გვარია ქურია, ქურუვა, სახელია ქური.

საქართველოში გავრცელებულია გვარი ქურხული
(გვაქვს ქუხული-ც), რომელიც თითქოს ზუსტი ანალოგიაა

¹ ძახიქ, გვ. 205, 261.

² ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 579.

³ ვ. თოფურიძე, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 787.

ქაშქური ქურუხას, იმ განსხვავებით, რომ ქართულ გვარს ერთვის ულ (ელ) სადაურობის მაწარმოებელი სუფიქსი. ქურხი II ქურუხა ადამიანის საკუთარი სახელი და ტოპონიმი (სოფლის სახელი) უნდა იყოს. ბორჯომის რაიონში გვაქვს ტოპონიმი ქურუხ-ეთ-ი (ჭობისხევი),¹ რომელიც ზუსტი ანალოგია უნდა იყოს საკვლევი ტერმინისა, იმ განსხვავებით, რომ ქართულ სახელწოდებაში გამოიყოფა ეთ-სუფიქსი.

მაშასადამე, ქალაქის სახელის შინაარსი იქნება შემდეგი: ისქურუხა დასახლებულია “პირქუში, გულმძიმე” ადამიანებით. ან კიდევ იქნებ სახელწოდებაში ქალაქის დამაარსებლის სახელი იმალებოდეს; ისქურუხა-ში ის-იმ და ქურუხა-ც ორივე საკუთარი სახელი უნდა იყოს.

ფ ი თ ა უ რ ი ა

აღნიშნული სახელი სპეციალობის თუ თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინია.² ქართული ლექსიკური მარაგის განხილვის შემდეგ მივედით იმ დასკვნამდე, რომ ფითა-ფითა-ურ-ა ქართველური ტერმინი უნდა იყოს. ქართულში ფიტ – უთაფლო ფიტაა, ფიტა – ერთგვარი თევზი, ფიტავ – ფიტვიით ხდის, აშრობს, ახმობს, ფითხ – ნაკვერჩხლის ასადები რკინის ნიჩაბი, ფიჩხა – სოკოა ერთგვარი და ა.შ.³ მაგრამ, როგორც ჩანს, უფრო მართებული იქნებოდა ხეთურ წყაროებში დადასტურებული ფითაურია ქართულ ფიჩხაური-ფიჩხაურა-ს უნდა შეესაბამებოდეს, რაც მოზრ-

¹ კრებ. იბერია-კოლხეთი, თბ., 2009, №5, გვ. 32.

² გრ. გიორგაძე. ხეთური და ასურული... გვ. 87.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 105, 119, 126.

დილ საღვინე დოქს (პირველი) ან მოზრდილ საღვინე (მეორე, საბა) ჭურჭელს შეესაბამება, ფიგ – ბარაქა, პიტა – თიკანი.¹ თუმცა შესაძლებელია ტერმინი იყოფოდეს ფითაურ-ია. ფითა ქართულ ენაში ნებისმიერ ზემოთხსენებულს უნდა შეეფარდებოდეს. ურ-ქართული სუფიქსია, ხოლო ია მეგრული გვარებისა და სახელების მაწარმოებელი.

მსგავსი ტოპონიმები გავრცელებული იყო ქართველური ტომების განსახლების არეალში: ფითარ მარდინიდან 46 კმ-ზე, ასურული და ურარტული წყაროების ფითეირა, ფითურა,² თავად ქაშქური ტოპონიმი ფათალახსი. ქიცუვათნის ქვეყანაში ტოპონიმი პიტურა (ფითურა) ხათა-ხეთას ტერიტორიაზე ფიტათი.³ პიტიუსა (ასახელებს კლავდიოს პტოლემეიოსი), ფითურა (ამიანე მარცელინი), ფითია (ნოტაცია დიგნატატუმი). ეს უკანასკნელი, სამივე პუნქტი პ. ინგოროყვას ერთი და იმავე პუნქტად მიაჩნია და მათ ოფისთან, მოგვიანო ხანის სოტირიოპოლისთან (ტრაპიზონის აღმოსავლეთით) აიგივებს.⁴ ს. ყაუხჩიშვილის მიხედვით, ნოტაციის ფითია-პითიე – ბიჭვინთაა. მსგავსი ფონეტიკური აგებულების ტოპონიმები დღევანდელ საქართველოშიც მოიძებნება: ფიჩორი – მდინარე გურიაში, პატაური – გორა გაღმა ქაქუთში, ფეტოურა – გვარაში, ფატარი – ჩიბათში,⁵

¹ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 540, 544.

² ბახიქ, გვ. 277; ВДИ, 1951, №2, с. 292; Н.В. Арутюнян. Ук. соч., с. 84-85, 96, 204-207.

³ გრ. გიორგაძე. ხეთური და ასურული... გვ. 8; მისივე, Вопросы... с. 125; В. Хачатрян. Восточные провинции Хетской империи, Ер., 1971, с.91.

⁴ პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 252-253.

⁵ ი. სიხარულიძე. მასალები გურიის ისტორიული გეოგრაფიისათვის (ტოპონიმიკა). – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV, თბ., 1971, გვ. 82, 95, 145.

ფიტარეთი, პიტარეთი ქვემო ქართლში, პიტაური სოფელი აფხაზეთში.¹

ტოპონიმი ფატარი გავრცელებულია საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე, განსაკუთრებით ხშირია სამეგრელოსა და აჭარაში:² ფატართა (ვაკე), ფათანი (მთა), ფათაროთა (დაფერდება), ფატაროთა (საძოვარი), ფატარი (ტყე) და მრავალი სხვა.

ჩვენში გავრცელებულია, აგრეთვე, ისეთი სახელ-გვარები, რომელთა დაკავშირება შეიძლება საკვლევ ტერმინთან: ფითათი, ფატი (ფატიმა), ფითურია, ფითაურია, პიტეური, ფათურია.³

ფ ი ა

აშკარად ჩანს, რომ ფია ქართველური ენების ლექსიკურ ჯგუფს მიეკუთვნება. იგი ხეთურ წყაროებში დადასტურებული ქაშქური ადამიანის საკუთარი სახელია. მას, უეჭველია, კავშირი უნდა ჰქონდეს მეგრულ სახელთან ფაია. ქართველური ენების გამოყენებით აიხსნება ერთიცა და მეორეც. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ფაია კავშირში, ჩანს, ქაშქური ტოპონიმის აშხარ-ფაია-ს სახელთან, ხოლო ფია იმავე სამყაროში არსებულ საკუთარ სახელთან ფიახათახილა, რის გამოც მიზეზი გვაქვს, რომ წარმოვადგინოთ ორივეს განხილვა.

¹ პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 168, 169.

² პ. ცხადია. სამეგრელოს... გვ. 33, 283; პ. ცხადია, ვ. ჯოჯუა. რაჭის... გვ. 134, 135.

³ ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, გვ. 133, 166.

მეგრულ ენაში ფია განმარტებულია, როგორც ცუდი, გლახა.¹ მსგავსი სემანტიკური თვისება გააჩნია მას ქართულ ენაშიც. ფია ნიშნავს ცუდს, გლახას, ფინოს.² ამავე ენაში ფია რძის ფაფაა.³

ფაია-ქართულ ენაში კედლის ის ნაწილია, რაზედაც კამარის ფეხებია დაყრდნობილი.⁴ რამდენადაც ფაია მეგრული სახელია და მასში შეინიშნება მეგრული ია სუფიქსი, რომელიც ამავე ენაში აწარმოებს გვარებსა და სახელებს, ამიტომ საინტერესოა, რას უნდა ნიშნავდეს მეგრულში. ფა მეგრულში და სვანურში აღნიშნავს მოდგმას, ჯიშს, შთამომავლობას და ა.შ.⁵ მაშასადამე, ფაია შეიძლება ნიშნავდეს (ჩემს) სისხლს, ჯიშს, შთამომავლობას (გამგრძელებელს).

ფია-ფაიას ვარიანტს მეგრულში წარმოადგენს ბაია. ბა და ფა-ს თითქმის ერთიდაიგივე დანიშნულება გააჩნია მეგრულში, საერთოდ ქართველურ ენებში. ფა-მოდგმა, ჯიშში, ღინასტია, ბა-მამა, რომელიც ასევე მოდგმასა და ჯიშზე მიუთითებს. ია-კი მეგრული სუფიქსია, რომელიც აწარმოებს მეგრულ ტოპონიმებს, გვარებსა და სახელებს, აღნიშნავს წარმომავლობას, წინაპრებს, მოდგმას. თავად ბაია ამავე ენაში ნიშნავს პატარას.

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 98.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 544.

³ იქვე, გვ. 542.

⁴ იქვე, გვ. 532.

⁵ ვ. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 748.

ხ ა რ ა ი

ხარაი – სპეციალობის თუ თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინია. აღნიშნული ტერმინი ქართული ენის ლექსიკური ფონდის პოზიციიდან გამომდინარე შესაძლებელია უკავშირდებოდეს ქართულ ხარო-ს, რასაც ორი მნიშვნელობა აქვს: 1 – საპატიმრო, ღრმა ბნელი ორმო, 2 – მარცვლეულის შესანახი ხის ჭურჭელი.¹ აქედან გამომდინარე, ტერმინი ხარაი შეიძლება უკავშირდებოდეს ხაროს (საპატიმრო) ან მარცვლეულის შესანახს. საკვლევი ტერმინი იმდენად პოპულარულია საქართველოში, რომ იგი ფართოდაა გავრცელებული ჩვენს ონომასტიკაში: ხარა, ხარია, ხარიტონი, ხარება, ხარანა, ხარანი, ხარანაული, ხარაიშვილი, ხარაზი, ხარაზია, ხარაული, ხარაშვილი, ხარაძე, ხარებავა, ხარაბაძე, ხარიტაშვილი და ა.შ.

გვაქვს კიდევ სხვაგვარი ახსნაც. ქართულში ხარ-ხარი-მამალი შინაური რქიანი ცხოველია, რომელსაც აბამენ უღელში.² ხარი ძველ-ქართულ სამყაროში გამოიყენებოდა როგორც მიწის მოსახნელად, ისე ტვირთის გადასაზიდად. ამისათვის გზები ძირითადად ხარის გასასვლელად (უღლითურთ, ურმითა) გაჰყავდათ. ხშირად ასეთ გზებს ხარიგზას ან უბრალოდ ხარას ეძახდნენ. ასეთია ერთ-ერთი მიკროტოპონიმი (ხარიგზა) ქვედა ჯოჭოში (ერგეში). საერთოდ ხართან დაკავშირებული ტოპონიმები უამრავია საქართველოში, მაგალითად: ხარაულა – სოფელი აჭარაში, ხარაული – მიკროტოპონიმი ასკანაში (გურია), ხარაგოული – სოფელი იმერეთში და ა.შ. ურარტულ ხანაში ხარია ქვეყანა იყო, ხარდია ურარტუს ქალაქი იყო. აქედან გამომდინა-

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 576.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VIII, გვ. 1337.

რე შეიძლება დავასკვნათ, რომ ხარაი შეიძლება დაკავშირებული იყოს ხარასთან ანუ გზასთან თუ გზის მეურნეობასთან, მით უმეტეს, რომ ურარტულ-ქართველურ სამყაროში ხარა იყო გზების დვთაება.¹ *hare* ურარტუში გზას, ღაშქრობას შეესაბამება.²

შემოგთავაზებთ მეორე ვარიანტსაც. ხეთურში ხარა ნიშნავს მდინარეს, დინებას,³ ამიტომ საინტერესოა ეს ტერმინი, ხომ არ შეესაბამება წყლით მომარაგების სისტემის უფროსს, ან მოხელეს. სახელწოდების ასხნის სხვა ვარიანტიც გვაქვს. მეგრულში ხარა ნიშნავს პირფართო ქოთანს, ქართულ ხალანს.⁴ ამიტომ საკვლევი ტერმინი ხომ არ ნიშნავს ხარას, ხალანს (პირფართო ქოთნების) ოსტატს.

ტერმინი ხარა მარცვლეულის საზომი უნდა ყოფილიყო, როგორც ძველ ეგვიპტეში. შესაძლებელია, მარცვლეულის საწყობის უფროსი. შევადაროთ ქართული სიტყვები: ხორაგი, ხრა, ხრავს და ა.შ.

ფ ი შ ხ უ რ უ

ქაშქების ქვეყნის ქალაქია. მისი ლოკალიზაცია ჯერ-ჯერობით უცნობია. ხეთურ წყაროებში იგივე ტოპონიმი მოიხსენიება როგორც ქვეყნის სახელი.

¹ Б.Б. Пиотровский. История и культура Урарту, Ер., 1944, с. 280.

² Г.А. Меликишвили. УКН, с. 396.

³ Т.Б. Гамкrellidze, В.В. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы, I, Тб., 1984, с. 670.

⁴ კ. სამუშია. ქართული ზეპირსიტყვიერება. მეგრული ნიმუშები, თბ., 1990, გვ. 104.

ტერმინთან ახლოს მდგომი სიტყვებიდან მეგრულ ენაში შევნიშნეთ რამდენიმე, აი ისინიც: ფიჩა-ღია, ფართო, განიერი, გადაშლილი; ფიჩი-ცახი, ბალახეულის კონა ან ფოთლებიანი ფიჩი.¹

შესაძლებელია ტოპონიმის სახელი ორი ნაწილისაგან შედგება-ფიშ და ხურუ. გვგონია, რომ ფიშ საკუთარი სახელია, ხოლო ხურუ მეგრული სიტყვაა და ნიშნავს მხარეს, კუთხეს. მეგრულ სიტყვას კავშირი აქვს ქართულ ჰური (არტანი) – ხური –ეურისთან; ეს იგივეა, რაც ურარტული ური-ქალაქი, კუთხე.

სიტყვა ხური შეინიშნება მეგრულ ტოპონიმებში ხურჩა (ხურუ უჩა)=ბნელი კუთხე, მხარე. ამ სახელით ზუგდიდის რაიონში სოფელი და მის გვერდით მდებარე კუნძული აღინიშნება.² გამორიცხული არ უნდა იყოს ამ სიტყვის კავშირი ჩრდილო მესოპოტამიაში განლაგებული ქვეყნის ხურის (ხურიტი) სახელთან, ურარტული წყაროების ქალაქ ხური [] სთან.³

ხ ა ღ ი ღ ა

ხალილა და ქალაქი დუდუშქა ქაშქების სატომო გაერთიანების მთავარი რაიონები იყვო.⁴ ერთი ასეთივე სახელის ოლქი ხალილა იყო ურუატრის (ურუ-ართი, მზის ქალაქი) შემადგენლობაში. საერთოდ ხალ (ხალდ) ფუძიანი სახელები ვანის ტბის მიდამოებიდან მდინარე ჰალისამდე (ყიზილ-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 103, 104.

² პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 173, 232.

³ ძახიქ, გვ. 287.

⁴ გ. მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ. 90-91-ის სქოლიო; - Я.А. Манандян. О некоторых... с. 118.

ირმაკი) და სვანეთამდე მრავლად გვხვდება. ღვთაება ხალდი, ტომი ხალიბი, ხალდი, ქვეყანა ხალიტუ, ხალდი (ქალდია), ოლქი ხალდირი, ხეობა ხალდი, ქალაქი ხალდია, მდინარე ხალდი, ჰალისი, სოფელი ხალდე, მთა ხალდი, დაბლობი ხალდი, ჭალა ხალდი და მრავალი სხვა.¹ საქართველოში გავრცელებულია შესაბამისი ფორმის სახელგვარები; ხალი, ხალა, ხალიბაშვილი, ხალდიშვილი, ხალაური, ხალიბაური, ხალვაში, ხალაძე, ხალფაშვილი, ქალდანი, ქალდია, ქალდიანი და სხვა.²

ტერმინში ხალიდა, როგორც ჩანს, ფუძეა ხალ. ხალ სვანურში ნიშნავს – ალი, ბოროტი სული.³ მეგრულში ხალა - შობაა, ღალა - წადება,⁴ ღალ - ღელე, ღალა - ქონება, სიმდიდრე, ღალუ - საბრალო, საწყალი.⁵ საკუთრივ ქართულში ხალი წერტილივით ღაქაა კანზე, ხალი იგივეა, რაც ქუმელი (მოხალული მარცვლის ფქვილი ცივ წყალში ასვრემილი)⁶ ხალანი - პირფართო ქოთანია, ყალანი-ღალანი - იგივე ღალა, ბეგარაა.⁷

¹ ს. გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხი (დოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის, ბათ., 2006, თავი “ქვეყანა ხალდირი (ხალდირიულხი).”

² ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1999, გვ. 803; ვ. სილოგავა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 548 და სხვა. ი. მაისურაძე. ქართული გვარ-სახელები, გვ. 224.

³ ვ. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 893.

⁴ გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, მარტვილი-თბ., 1997, გვ. 323, 382, 383.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 163, 165.

⁶ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 574.

⁷ ნ. ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, გვ. 413.

იმჯახარა და დაიშვირა

ესენი ქაშქური ქალაქებია, ხეთების ზემო ქვეყნისა და ხაიასას მოსაზღვრედ. იშტა-იშტი ელემენტი გამოიყოფა იმავე ხეთების ზემო ქვეყნის ქალაქის სახელებში იშტი-ტინა, იშთუმისთა, იშტალუპა. ურარტულ სამყაროში ცნობილი იყო იშტა ძირიანი ტოპონიმები და ჰიდრონიმები: იშტაიაუნი, იშტამნია, იშტაიფა, იშტარაურა, საქართველოს, ჯავახეთის ტერიტორიაზე სოფ. ეშტიოს მიდამოებში ურარტულ ხანაში განლაგებული ქალაქი და ქვეყანა იშტელუანი.¹ ამ სახელებში რომ იშტი ერთ-ერთი ძირითადი ელემენტია, ამაზე მეტყველებს იშტელუანის ადგილას დღევანდელი სოფლის სახელი ეშტიო-იშტია. იშტ-იშტა ადამიანის საკუთარ სახელებად გვხვდება ძველქართულ ტერიტორიაზე აღმოჩენილ თიხის ფირფიტაზე.² კარმირ-ბლურის (დღევანდელ სომხეთის) ტერიტორიაზე ნაპოვნ ძეგლში იხსენიება ვინმე იშტაგი.³ ამავე სახელს პარალელები ეძებნება ხური-ურარტულ ანუ ქართველურ მოსახლეობაშიც, აქ ხშირია სახელები იშტა-ვიშტა (უიშტა) ფუძით.

რა სემანტიკის მატარებელია საკვლევ ტერმინში გამოყოფილი იშტ-იშტა-იშთი ელემენტი?

იშთ-იშტა შეიძლება სვანური ერთის, პირველის გადმოცემა იყოს. თანაც პირველი ხომ მზეა. ხათურ-ქართველურ სამყაროში ეშთ-ეშტი მზის ღვთაება იყო. ასევე იყო

¹ ВДИ, 1951, №2, с. 282, 323; იშტელუანი იხსენიება სარდური II-ის მატიანეში (YKH, C. 305), ხოლო, რაც შეეხება მის კავშირს ჯავახეთის სოფელ ეშტიოს მიდამოებთან, აგრეთვე ამ სიტყვის წარმოშობასთან გვაქვს ცალკე ნაშრომი, რომელიც შევა ურარტუსთან დაკავშირებულ პრობლემებში.

² გ. მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ. 55-56.

³ იქვე.

იშთაია, ხეთური მზის ღმერთი-იშთანუ.¹ მაგალითად, ურარტულ სამყაროში მზის ღვთაება იყო არდ-ართი, ისევე როგორც მეგრულში ართი აღნიშნავს ერთს, პირველს. ასე უნდა ყოფილიყო ქართულშიც, შეადარეთ არდი-მზე, არდადეგი და ა.შ. მაშასადამე, იშტა ელემენტი მიმოხეულია, როგორც ადამიანის საკუთარ სახელებში, ისე ტოპონიმებში მთელს ქართველურ სამყაროში, მათ შორის დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე, სოფელ ეშტიოს სახით, სადაც განლაგებული იყო ურარტული წყაროების იშტელუანი. მეგრულში გვაქვს სიტყვა იშტა, რომელიც აღნიშნავს ნდომა, მომეცა.² სვანურში იშდუ – წიხლია, იშთხუერე – ამოიღებს, ამოითხრის (მიცვალებულებს).³ სიტყვა იშთხუერე ძალიან ახლოს დგას ქალაქ იშტახარას სახელთან.

ჭარიკარიმა (ჭარკუმა, თარკუმა)

ამ სახელით მოიხსენიება წყაროებში ქალაქი და ოლქი ქაშქების ტერიტორიაზე. მსგავსი ფუძით რამდენიმე ტოპონიმი მოიხსენიება ამავე ქვეყანაში: თას-თარი (თასთარეშა), თახან-თარია, თარ-უგა და სხვა. ურარტულ და მის მეზობლად განლაგებულ სამყაროში (მაგ. მედიდი, მანა) დასტურდება ისეთი სახელები, როგორიცაა: ტარხულარა ერქვა გურგუმის მფლობელს, ტარსიხა მაცირაუშაელს, თარუა,

¹ ძახიქ, გვ. 231, 232; ზ. ბატიაშვილი. კაპადოკია, გვ.9.

² ზ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 190.

³ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 313, 743.

თარმაკისა, თარიუნი და სხვა.¹ ხათებს ჰქონდათ ტაროსის ღვთაება თარხუნთა, ურარტუელებს – თარიანი და ა.შ.²

ძველი ქართული ტოპონიმებია: დიაოხის ოლქი თარიუნი, სამცხის მერე სომხურ გეოგრაფიაში თარის ფორმითაა მოხსენიებული. შავარაუდოა, რომ ძველი ქართული ოლქის სახელი თრიარი (პლინიუსი) აღდგეს როგორც თარიარი, მთებია თარიანი, ქედია თრიალეთი და სხვა.³

უძველეს ქართულ მხარეში სამეგრელო-აფხაზეთის ტერიტორიაზე, სადაც მოსახლეობდნენ მეგრელები მკვლევართა (პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა) მიერ აღრიცხულია ტოპონიმები, კერძოდ: ტარაშ ოისერე (საისლე), თარაშ ტომბა (ღრმა წყალი), ტარაშ გინაცვილა (გზის პირი), თარაშ წყურგილი (წყარო) და მრავალი სხვა.⁴ თარა, ტარა, თარაში მეგრულ სამყაროში გავრცელებული ადამიანების საკუთარი სახელებია,⁵ თარია, ტარია კი გვარი.⁶

რა სემანტიკის მატარებელია სიტყვა თარ-ტარ?

რ. გორდუზიანის გამოკვლევით, საერთო ქართველური თარ II თრ ეტიმოლოგიურად უკავშირდება ქართულ სიტყვას თრ-ევ-ა, გამო-თრ-ევ-ა... ლაზურში თორ-თურ-თირ, სვანურში თარ.⁷ ს-ს. ორბელიანის მიხედვით, თარ ფუძე დაკავშირებულია გა-თარ-ვა ძალით გაყვანასთან ანუ ძალით გათრევასთან. სა-თარ-ი გვხვდება მთელ რიგ ქართულ დია-

¹ ВДИ, 1951, №2, с. 302, 311, 317.

² ძახიჭ. გვ. 176-177, 270, 279.

³ ს. გოგიტიძე. დიაენი-დიაოხი, გვ. 56-61; ნ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბ., 1985, გვ. 17, 38.

⁴ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 32, 275, 371, 377.

⁵ პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს... გვ. 282.

⁶ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 684: თარია-შვილი, თარგაძე და ა.შ.

⁷ რ. გორდუზიანი. წინაბერძნული და ქართველური, თბ., 1985, გვ. 80.

ლექტებში.¹ სვანურ ენაში ტარ მიზეზებს, ბრალს აღნიშნავს. მეგრულში თარ – მთავარი, დიდი, ძლიერი, მთელი, რჩეულია.²

საკვლევ ტერმინში გამოყოფილი მეორე ნაწილი კუმა შეიძლება დაკავშირებულ იქნას ასურულ და ურარტულ წყაროებში კავკასიის სამხრეთით მოხსენიებულ ტოპონიმებთან, ესენია: უკუმანი, კუმუხი (კუმახახალი), კუმე, კუმენი და ა.შ.³ ჩვენთან, თბილისის მახლობლად, გვაქვს კუმისის ტბა, გვაქვს ქართული გვარი კომახიძე, თავდაპირველი კომახი-დან. კომახი იგივე კუმახი-ა (შეადარეთ ჩრდილო-შუამდინარული ქვეყნის სახელი კუმახა). აქ ო-სა და უ-ს განსხვავება დაბრკოლებას ვერ ქმნის, რადგან ქართველურ ენებში ისინი ენაცვლებიან ერთმანეთს. ასევე უძველეს უ-ს მოგვიანო ო შეესატყვისება.

რა სემანტიკის მატარებელია კუმე-კუმი?

მეგრულში კუამ ქვაა.⁴ ქართულში კუმაგ – მოკუმაგს, კუმეგ – ძალიან ბნელი (ღამე), ძალიან შავი, კუმეკუმა – ლითონის ვიწროყელიანი ჭურჭელი წყლისათვის, კუმს – ხშირი და მჭიდროდ განლაგებული მარცვლების მქონე.⁵ ყუმი იმერულში და ხშირად ხმარობენ აჭარულში აღნიშნავს ჩუმი და ბაიყუმი.⁶

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, ჩვენ სარწმუნოდ მიგვაჩნია საკვლევი ტერმინის ორ ნაწილად დაყოფა – თარ და კუმ (ყუმა). შესაძლებელია, მსგავსი შინაარსი ჰქონდეს

¹ ჰ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე. ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 1990, გვ. 143.

² გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 171.

³ ВДИ, 1951, №2, с. 268, 311, 313, 349; ძახიქ. გვ. 271, 291.

⁴ ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 156.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 272.

⁶ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ.7, გვ. 580.

ადამიანის სახელებს, რასაც მოწმობს საქართველოში (უფრო სამეგრელოში), ურარტულ სამყაროში როგორც ადამიანის საკუთარი, ისე გეოგრაფიული სახელების სახით გაგრძელებული თარ-ტარ ფუძიანი სახელები. ეს სიტყვა ნიშნავს დიდს, მთავარს, რჩეულს, გამორჩეულს, განსაკუთრებულს და ა.შ. საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილი, რომ მეგრულია (ლაზური) ამას მოწმობს ასურულ და ურარტულ წყაროებში ერთი და იგივე ტოპონიმის ორი ფორმით მოხსენიება: კუმახა, კუმახა-ხალი (შეადარეთ კულხა-კულხახალი). ხალი ნიშნავს შობას, გაჩენას, აღბათ ხალხსაც, შთამომავლობასაც. კულხახალი-კულხას, კოლხას შთამომავლობას, გაჩენილებს აღნიშნავს. ასე, რომ ერთი მხრივ ასურულში კუმახას ფორმით მოხსენიება და მეორე მხრივ ურარტულში კუმახა-ხალის, მოწმობაა იმისა, რომ ამ უკანასკნელში ბოლოკიდური ელემენტი ხალი მეგრულ-ლაზურია.

ადამიანის საკუთარ სახელად საქართველოს მთიანეთში დადასტურებულია ტარკოშა,¹ თითქმის იგივეა, რაც ტარკუმა. ამ ორ სახელს შორის განსხვავება ისაა, რომ ქაშქურ ტერმინში გამოყენებულია მა სუფიქსი (შეადარეთ სუხმა, მატიუმი, ბათუმი), ხოლო ქართულ პირსახელში შა-კუთვნილებითი სუფიქსი (მემიშა, მეიშა, მეხეში). აქ დაბრკოლებას ვერ ქმნის უ-სა და ო-ს მონაცვლეობა, რადგან ქართული ენის გრამატიკული ნორმების მიხედვით დასაშვებია, თანაც უძველესია უ, შედარებით მოგვიანო ო, ან კიდევ ძველ ენებში ო-მარცვლის არარსებობით აიხსნება, მაგალითად: ოძრხე-უნძრხე, კოლხა-კულხა.

¹ ვ. ითონეშვილი. ტოპონიმიურ-ონომასტიკური და ზოგიერთი ისტორიული დოკუმენტის მონაცემები, თბ., 2006, გვ. 41-42.

ს. ასადოვი მიიჩნევს, რომ ურარტულ სამყაროში, ჩრდილოეთ მესოპოტამიასა და ერევნის სიახლოვეს ძველადმო-სავლურ ხანაში არსებული კუმ ძირიანი სატომო სახელები, ქვეყნები და ქალაქები თურქული წარმომავლობისაა. ასე მაგალითად, კამანუ უდური ეთიუნის ქვეყანაში, XIII-VIII საუკუნეებში ღურსმნულ წარწერებში მოხსენიებული კუძან II კუმენ-თან, რომელიც მოსახლეობდა ჩრდილოეთ მესო-პოტამიაში, სუბართუს ტერიტორიაზე. მისი აზრით, კუძანის სემანტიკაა: თურქულში სიტყვა კუ ნიშნავს ნათელს, თეთრ ნათელ-ცისფერს და ა.შ., რადგან ჩინური წყაროების თანახ-მად კუძანები იყვნენ ცისფერთვალებიანი და ნათელთმიანი (დამოწმებული აქვს ო. მოლჩანოვის ნაშრომი).¹

ს. ასადოვი იქამდე მიდის, რომ მთელი ურარტული სამყარო და განაპირა მხარეები, მისი აზრით, ასევე თურ-ქულ-აზერბაიჯანული წარმომავლობისაა. თვით ტერმინი ურარტუ და მისი ნაირსახეობანიც თურქულია. იგი წერს: ურუატრიდან წარმოიშვა ურარტუ. ტერმინი ურარტული წარმოშობის არაა. ურარტუ და ურუატრი ადგილობრივი წარმოშობისაა. იგი შედგება თურქული ურ¹ური-სა ნიშნავს შემადლებულ ადილს და არტ-საგან მთა, მთიანი.² მკვლევარ-ი იქვე შენიშნავს, რომ საუბედუროდ ამ დრომდე თურქუ-ლი ენობრივი ფაქტორი არ იყო გამოყენებული ძველი ტო-პონიმების ასახსნელად.³

ჩვენი მხრიდან დავსაძენდით, რომ ურარტულ და მის მეზობლად განლაგებულ სამყაროს არავითარი კავშირი არ გააჩნია თურქულთან. ეს არის ძველი ქართული სამყარო. ფინანსების მოძიების შემთხვევაში, ჩვენ მალე გამოუშვებთ

¹ Историческая география западного Азербайджана, составитель С. Асадов, Баку, 1998, с. 26.

² იქვე, გვ. 24, 25.

³ იქვე, გვ. 25.

ფუნდამენტურ ნაშრომს, რომელშიც განხილული იქნება მთელ ურარტულ სამყაროში არსებული ქვეყნების, ოლქების, დასახლებული პუნქტებისა და მეფე-მმართველთა საკუთარი სახელების სემანტიკა-ეტიმოლოგია. ასევე ქართველურ სამყაროს უკავშირდება ურარტულ წყაროებში მოხსენიებული არაერთი სიტყვა და ტერმინი, რომლებიც დღემდე გაუგებარია.

ქანთიშიშა (კანტიშიშა)

ქანტიშიშა ქაშქების ქვეყნის ერთ-ერთი ქალაქია. თუ ამ ტოპონიმის სახელწოდებას შევადარებთ ძირძველ ქართულ-მეგრულ ტოპონიმებსა და ადამიანის სახელ-გვარებს, აშკარად დავინახავთ, რომ საკვლევ ტოპონიმში ერთ-ერთ ელემენტად ქან-კან უნდა მივიჩნიოთ.

საქართველოში არის მსგავსი ძირიანი გვარ-სახელები და ტოპონიმები. მეგრული და ქართული გვარებია: ქანთარია, ქანტარია, ქანდარაშვილი, ქანდაურაშვილი, ქანთიშვილი, კანდელაკი, კანკავა; ქართული და სვანური სახელებია: ქანუ, კანა და სხვა.¹ ტოპონიმებია სკანდა (ს-კან-და), უძველესი ციხე სიმაგრე იმერეთის ტერიტორიაზე; მას მოიხსენიებს პროკოპი კესარიელი (VI ს.), ამჟამად სოფელი. ქანდა-სოფელია ქართლში, შეიძლება მდინარე ქსანის სახელიც ასეთი წარმოშობის იყოს (შეადარეთ: ქსანი-სქანი). თუშეთის სოფელია ხანდო. ზუგდიდის რაიონში ჭითახანდა

¹ ვ. სილაგავა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 519, 548; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 771.

(წითელი შრომა), ხანგუ (თიხანარ, წყალგაუვალი ადგილი) მიკროტოპონიმებია.¹

კან-ქან ძირიანი ტოპონიმები ქაშქების ტერიტორიის სიახლოვესაც აღინიშნება. ურარტუს საზღვრებში მოიხსენიება ოლქი სახელით კანიუნი, ფარსუას ქალაქი, ქანთაუ. ურარტუსა და ასურეთს შორის დასახლება ქანა, ქუას (ქეას) გვევლინება.²

რა სემანტიკის მატარებელია კან ელემენტი? მეგრულ ენაში ქანა, ქაანა, ქიანა ქვეყანაა.³ ამის მიხედვით ქანთიშ-შიშა თითქოს ქვეყანა თიშიშას აღნიშნავს. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ქანთი ადამიანის საკუთარი სახელია (შეადარეთ ქართული გვარი ქანთიშვილი). ალბათ, გამომდინარე აქედან, რომ ქანდა – ოქროს ვარაყია.⁴ მაშინ შშიშა-ს წარმომავლობაა საძიებელი. მაშასადამე, ქანთი-შიშა ქანთი-ს შიშას უნდა აღნიშნავდეს, მაგრამ ორი შშ აქ უცხო აფრიკატის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს.

ფ ა ჰ ც ი ნ ა

ქაშქების ქვეყნის ერთ-ერთი ქალაქია. იგი ლოკალიზდება თანამედროვე თურქეთის ქალაქ ტეფთას მიდამოებში.

ქაშქების ტერიტორიაზე იმავე პერიოდში არსებობდა მსგავსი სახელის მქონე მეორე ქალაქი ტახან-ტაპტიპა. საქართველოში გავრცელებულია ფონეტიკურად ახლოს მდგომი გვარსახელი-ტაბატი-ძე.

¹ პ. ცხადია. სამეგრელოს... გვ. 25.

² Н.В. Арутюнян. Бняйинили (Урарту), с.284, 295, 317.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 135.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 453.

ქართულ ენაში ტაფ იგივეა, რაც ტაფობი, ხოლო ტინა პიტალო კლდე,¹ აქედან გამომდინარე ტოპონიმის შინაარსი იქნება “ტაფობი კლდეზე.”

მეორენაირი ახსნა საკვლევი ტერმინის წარმოშობილობისა შემდეგია. არნ. ჩიქობავას აზრით, ქართული ტვ-ილ-ი, მეგრული ტიბუს ძირეული მასალა ტაბ წარმოადგენს. თუკი ამ მსჯელობას რაიმე კავშირი გააჩნია ტერმინ ტაპტინასთან, მაშინ ტინა ძველქართულ სამყაროში სახლს აღნიშნავდა, და, ტოპონიმის შინაარსი იქნება თბილი სახლი.

თ ე ფ ი ხ ი ნ ა

ტოპონიმის სახელწოდება შესაძლებლად მიგვაჩნია, რომ წარმომდგარიყოს ორი ელემენტისაგან: თეფი და ხინა. პირველი მათგანი შეიძლება იყოს მთების გადმოცემა, ძველი, უპრეფიქსო ფორმით-თები-მთები (თა-მთა-ს მრავლობითი რიცხვი). თაფა ქართველურ ენებში მიწის ყრილზე ბორცვს, გორაკს ველზე აღნიშნავს.² მეორე ელემენტი ხინა შეიძლება ყინუა – ყინვა იყოს, რაც ძლიერ სიცივეს ან ყინულს ნიშნავს.³ თუ ჩვენი მსჯელობა მართებულია, მაშინ სახელწოდება უნდა განიმარტოს როგორც ძალიან ცივი მთები (ან გორაკი).

გვაქვს მეორე ვერსიაც. თები-თეფი (შეადარეთ თები-ძე) ადამიანის საკუთარი სახელი უნდა იყოს და ხინა-ხინი შვილის ტოლფარდი. ასეთ შემთხვევაში საკვლევი ტერმინის

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VI, გვ. 1260, 1295.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 238.

³ იქვე, გვ. 466.

შინაარსი იქნება თევის-შვილები, უფრო სრულად თევის-შვილების საცხოვრისი ან მოდგმა.

საქართველოში ტებიში მიკროტოპონიმია, სოფ. ჭკადუაში (ზუგდიდის რაიონი); ტები განმარტებულია, როგორც ტვერი, ხშირი ტყე. საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილი უნდა უკავშირდებოდეს სოფელ ხინოს სახელს (ქობულეთის რაიონი); შიშტეფი სოფელადაა აღნიშნული ტაშირის ხეობაში. ტოპონიმში აშკარად გამოიყოფა ტაფი (თეფი) ელემენტი. ჭანეთ-ლაზეთშია მთა ბალტაშ-თეფე, სამეგრელოში, სოფელ თიქორშია ტებლალ(უ), ღელე, ტები აქაც განმარტებულია ტვერი, ხშირი ტყე.¹

მკვლევართა აზრით, ქართულ ტფილს მეგრული ტიბუ, ჭანური ტუბუ II ტიბუ, სვანური ტებიდ შეეფარდება. ძირეული მასალა ტაბ უნდა ყოფილიყო. ამის მოწმობაა სვანური ტებ, ჭანურში ტუბ-ტობ; ტიბ – მეორეულია, მიღებულია ტუბ-ისგან.² ჭანურში ტები – ტყავია.³ ტეფი – თბილია, აქედანაა ტფილისი.⁴ კ. სამუშიას გადმოცემით, სამეგრელოში ფახულანის ტერიტორიაზე მდებარეობს ქვაბული ტებენე. თებენე-ტები, ცნობილია მარტვილსა და ხონში, გვაქვს მდ. ტებენე. იმოწმებს ი. ყიფშიძეს და მიუთითებს, რომ ტები-ტებენე ეწოდება გაუვალი ტყით დაფარულ ღრმად ჩაქცეულ ადგილს – ქვაბულს.⁵

¹ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 67.

² არნ. ჩიქობავა. ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938, გვ. 237, 326-327.

³ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. ტ. X, თბ., 1992, გვ. 191, შენ. 1.

⁴ ზ. ჭუმბურიძე. როგორ გაჩნდა სიტყვა, თბ., 1963, გვ. 86.

⁵ კ. სამუშია. ქართული ზეპირსიტყვიერება... გვ. 131-132.

ც ი ბ ი ა

ხეთურ წერილობით ძეგლებში მოხსენიებულია ქაშქების ერთ-ერთი ოლქი, ქალაქ ქათხაიდუვათი. იგი ასურულ ღურსმნულ ტექსტებში მოიხსენიება ფორმით-ტუხპია¹ თუ თოჰფია? მდებარეობდა ერზინჯანის დაბლობზე იშტიტინუს მოსაზღვრედ. მასვე ესაზღვრებოდა აცი² (ხაიასას ოლქი). სახელწოდება ტიბია თავისი ფონეტიკური აგებულებით აშკარად წააგავს კოტიორას (ორდუ) რაიონში მოსახლე კიდევ ერთ ქართველური ტომის სახელს – ტიბარენს, რომლებიც ხალიბებსა და მოსინიკებს შორის ბინადრობდა შავი ზღვის სანაპიროზე.³ ურარტუს ქალაქი იყო ტაბა, ცნობილია ქვეყანა ტაბალი, რომელსაც მკვლევარები ტერმინიბერს უკავშირებდნენ.⁴

სვანური ლექსიკონის მიხედვით ტუბა-ტბორი, ჭაობია;⁵ მეგრულ ენაში ტიბუ-ტიბ – თბილია, ტობა – ტბა, ტობაია – მცირე ტბა.⁶ ქართულ ენაში სიტყვა ტიბია ნიშნავს უსახლკაროს.⁷

საქართველოში ასეთივე ფუძით არის ტოპონიმები: სოფელი ტიბაანი, ტიბწყარი, სოფელ ოფაჩხაფუსა და სოფელ ორსანტიაში, ტოპიასეველი ე.ი. ტოპიასეული სოფელ მგელაძეებში (აჭარა) და ა.შ. ტიბუა სამეგრელოში გვარიცაა.

¹ Я.А. Манандян. О некоторых... с.87.

² В. Хачатрян. Восточные провинции Хеттской империи, Ер., 1971, с. 58, 129.

³ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ... გვ. 171-172.

⁴ ВДИ, 1951, №2, с. 313, 320.

⁵ ვ.თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 719.

⁶ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 25, 35.

⁷ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ.8, გვ. 614.

ტიბარენი, მკვლევართა აზრით, მეგრულია და ტბაზე მოსახლეს ნიშნავს.¹ ნ. მარის, ს. გორგაძის და ს. ჯანაშიას მიხედვით, ტიბარენი იგივე თობელი-იბერები არიან.² ზოგის აზრით, ტერმინი ტიბარენი ტაბალს ჰგავს გარეგნულად და, იგი, არც გეოგრაფიულად და არც ლინგვისტურად არ მტკიცდება.³ აქვე ჩვენც გვინდა ერთი შენიშვნა გავაკეთოთ, მე მეეჭვება, რომ ანტიკური ტიბარენი ქაშქური ოლქის ტიბიას სახელიდან მომდინარეობდეს და თან თაბალთან რაიმე კავშირი ჰქონდეს.

ს. ბადას მიხედვით, ტიბია მეგრულად თბილს ნიშნავს.⁴ ტაბ ეტიმოლოგიური ძირია, ხოლო თბ მორფოლოგიური.⁵

ფ ი კ უ რ ზ ი

ფიკურზი ქაშქების ქვეყნის ერთ-ერთი ქალაქია, ასეთივე სახელის მქონე ოლქი (ფიკურზი) გვაქვს კიდევ ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, ასურეთის ჩრდილოეთით, იყო ამ ქვეყნის სამფლობელო. იგი ასურულ წყაროში ტიგლათ-ფილესერ I (1115-1077 წწ.)-თან მოიხსენიება აღზის (აზი, აღზნიქ) ქვეყანასთან ერთად.⁶ აღზი (აზი) ქართული ქვეყნის ხაიასას

¹ თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ჩანაწერები, თბ., 1956, გვ. 75, შენ.

² ს. ჯანაშია. შრომები, III, თბ., 1959, გვ. 58 და შემდეგი; ს. გორგაძე. საქართველოს ისტორია, გვ. 26; Н. Марр. По этапам развития яфетической теории, М. – Л., 1926, с. 79.

³ И.М. Дьяконов. Малая Азия... с. 52.

⁴ ს. ბადა. ღაზ-მეგრელთა ისტორია, გვ. 227.

⁵ თ. ქიტოშვილი. ფუძის საკითხისათვის შუალებითკონტაქტიან ზმნებში. – საენათმეცნიერო ძიებანი, X, თბ., 2000, გვ. 85.

⁶ И.М. Дьяконов. АВИИУ.-ВДИ, 1951, №2, с. 270; Я.А. Манандян. О Некоторых... с. 121.

(ჰაიაშა) შემადგენლობაში შედიოდა.¹ რაც შეეხება ფიკურზის, მისი მეორე სახელია ფირულუმზი, რაც, ჩვენი აზრით, სვანურად ნიშნავს “ძროხა ღამაზი, რქიანი.” მაშასადამე, ჩრდილომესოპოტამიური ქვეყანა ფიკურზი (ფირულუმზი) ქართველური ქვეყანა იყო. მსგავსი წარმომავლობისა უნდა იყოს ქაშქური ქალაქის სახელი ფიკურზიც.

სვანურში ფიკუ ვაცს ეწოდება² ე.ი. მამალ თხას. შესაძლებელია, საკვლევი ტერმინი ქართული სიტყვიდან ფიქრ (ფიქურ?)-მომდინარეობდეს სი თუ ზი სუფიქსის დართვით.

ტურხუმიტა (თურმითა)

აღნიშნული ქვეყანა ხეთურ წყაროებში მოიხსენიება დურმითას ფორმით. ასურულ წყაროებში გვხვდება ქალაქი დურხუმიტა (დურჰუმიტა) სახელით. თურმითას ლოკალიზაცია უცნობია.

საკვლევ ტერმინში თუკი ტურ II თურ გამოიყოფა, მაშინ იგი მეგრული სიტყვაა და მოგვარეს, სისხლს, ნათესავს აღნიშნავს. თურით ნაწარმოებია მეგრული გვარები ჭანთურია, ე.ი. ჭანის მოგვარე, ჭანის სისხლი. ასეთივედ არის ნაწარმოები ბაღათურია (ბაღას გვარისა) და სხვა. თავად ქაშქურ ტოპონიმებს შორისაა დადასტურებული-თათაშ-თურია, თახაშ-თურია და სხვა. საქართველოში გავრცელებულია როგორც გვარი, ისე სახელი თურია. იგი გამოიყოფა ქართულ გვარებშიც-თურ-მანიძე, თურმანაული, თურმანიშვილი. იმ შემთხვევაში თუკი თავკიდური ხმოვანი

¹ Гр. Капанцян. Хайаса – колыбель армян, Ер., 1948, с. 239; ს. გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხაიასა (ჰაიაშა), გაზ. აჭარა, 2002, 6 სექტემბერი.

² ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 760.

თ-კი არა, არამედ დ-ა, მაშინ ასეთ შემთხვევაში საკვლევი ტერმინის პირველი ნაწილი აიხსნება, როგორც დურუ (დურჰუ), რაც ძველი ქართული ადამიანის საკუთარი სახელია.

რაც შეეხება მეორე კომპონენტს, მითა-მიტო-ს, იგი ქართველური სამყაროსათვის კარგად ცნობილი ადამიანის საკუთარი სახელია. ასე ერქვა მითა მესხს მუშქების ტომის მეფეს.¹ იგი მოიხსენიება აგრეთვე ძველბერძენ ისტორიკოსთან ჰეროდოტესთან (ძვ. წ. V ს.) მიდას ფორმით.

საქართველოს ტერიტორიაზე დურმითა-თურმითა ოდნავ სახეცვლილი ფორმებით გვხვდება, აი ისინიც: ღუმათი (შავშეთ-იმერხევი), ღუმათი და ღურმათი (ჭანეთში).²

აქედან გამომდინარე, ტოპონიმი განიმარტება, როგორც მითას გვარისა, ან თურ-მითას ან კიდევ თურისძემითას, იგულისხმება, საკუთარია ეს ქალაქი. სახელწოდებაში გამოყოფილი ს(უ) შეიძლება სწორედ კუთვნილების ან შვილის, შთამომავლობის აღმნიშვნელი მაწარმოებელი იყოს (შეადარეთ ქართული ფხე, და სვანური ხი).

ქამაძე (კამაძე)

ტოპონიმში (ოლქის სახელი) გამოყოფილი ფუძის დაკავშირება შეიძლება მეგრულ ქამ-თან, რაც რქიანს ნიშნავს³ და სვანურ ქამ-ფერფლი, ქამა-შეძენა, დამატება.⁴ ქართულში ქამ-ნამი, სისველეა; ქამა-სოკოა ერთგვარი.

¹ ВДИ, 1951, №1, с. 318.

² ი. სიხარულიძე. შავშეთ-იმერხევი, ბათ., 1988, გვ. 40; მისივე, ჭანეთი, I, ბათ., 1977, გვ. 78.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 124.

⁴ ვ. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 779.

შესაძლებელია, იგივე ქალაქი თუ ქვეყანა იყოს, რასაც ასურული წყაროები ქამმანას ეძახის, მაღატიის დასავლეთით, ხოლო ურარტული ქამანანი, ანტიკური კომანა.¹ ასეთივე სახელწოდების ქალაქს ურარტული წყაროები ასახელებენ უდური ეთიუნის ქვეყნის ტერიტორიაზე.² ქამანი სევანის ტბის – დასავლეთში თუ სამხრეთში მდებარეობდა, სადაც ასევე ქართველური მოდგმის ტომები მოსახლეობდნენ. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ჩვენ რატომღაც გვგონია, რომ საკვლევ ტერმინს, რომელიც ქაშქების მიწა-წყალზე არსებობდა, არ იყო ტერიტორიულ კავშირში ასურული და ურარტული წყაროების ქამანასთან, მიუხედავად იმისა, რომ ამ პერიოდში დასტურდება (ა) მა და (ა) ნა სუფიქსების მონაცვლეობა. ძველქართულ წერილობით ძეგლებში გვხვდება ადამიანის საკუთარ სახელად კამი, ქამქამი, ქამანი, ქამუშა, კამოლე, გვარი – ქამულიანი, კამბერიანი,³ ქამქამიძე, ქამუშაძე, ქამუშიძე და სხვა.⁴

შესაძლებელია საკვლევი ტერმინი კომპოზიტური სახელი იყოს: ქა (თუ კა) და მამა, რამდენადაც ცნობილია მეორე ელემენტი მამა-ს ფორმით. მამა ქალაქი თუ ქვეყანა მდებარეობდა ქანესსა და ურშუს შორის.⁵ ასეთ შემთხვევაში ქა ადამიანის საკუთარ სახელად უნდა მივიჩნიოთ, რომელსაც საფუძვლად მნიშვნელობა ქა (იგივე რქა) ან კაკაი (კარგი) ან კიდევ კა-ღვთაების სახელი უდევს საფუძვლად.

¹ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 560.

² Г.А. Меликишвили. УХН, с. 155 Д.

³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 519, 548.

⁴ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, გვ. 771, 870.

⁵ ძახიქ, გვ. 173, შენ. 43.

ფ ი თ ა ც ა ხ ს ი

ტოპონიმის სახელი შეიძლება დაეუკავშიროთ სვანურ სიტყვას: ფინთი, რომელიც ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც ბინძური, ცუდი; ფათლახ – უსუფთაო ადამიანი.¹

ქართული ლექსიკონის მიხედვით, საკვლევ ტერმინთან ახლოს მდგომი სიტყვებია: ფითილა – ცაცხვის თხელი ფირფიტა; ფათალა – სურო.²

საქართველოში გავრცელებულ სახელ-გვარებს შორისაა: თათალი, ფათალა, ფოთოლა, ფოტინე, ფიფელა, ფითელა, ფათალაძე, ფათალია, ფათალიშვილი.³

თუმცა შესაძლებელია, რომ სახელწოდება შემდგარი იყოს ორი ელემენტისაგან: ფითა და ლახსი (ლახში), რადგან საამისო საფუძველი არსებობს. პირველი მათგანი ფითა უნდა უკავშირდებოდეს ქართულ სახელ-გვარებს, როგორცაა: პიტა-პიტაური, ფითუ-ფითურია, ფითელა-ფითელური და ა.შ.⁴ რაც შეეხება მეორე ნაწილს (ლახში) შეიძლება დაკავშირებული იქნას ქართულ ონომასტიკონში კარგად ცნობილ გვართან ლაში. როგორც ჩანს, ერთ-ერთი მათგანი შ და ხ ბგერების მეტათეზისით შეიძლება იყოს წარმოშობილი. თუკი საკვლევი ტერმინის ამგვარი გააზრება მართებულია, მაშინ მისი შემადგენელი ნაწილები შესაძლებელია დაეუკავშიროთ ქართულ ფიტ – უთაფლო

¹ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 761.

² ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 532, 542.

³ ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, თბ., 1981, გვ. 159; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, 869.

⁴ ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, გვ. 133, 136.

ფიჭა, ფიტა – ერთგვარი თევზი, ფით – ბარაქა, პიტა – თიკანი.¹

ფითა-ფითიე და მსგავსი წარმოების ტოპონიმები, როგორც ძველ ქართულ სამყაროში, ისე თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე თითქმის ყველგანაა მოფენილი. მათი აქ მოტანა შორს წაგვიყვანდა, ამიტომ ამ საკითხით დაინტერესებულ პირს შეუძლია ისინი ნახოს ქვეთავში “ფითაურია.”²

თასთარი (თაშთარი)

ტოპონიმის სახელი ეტყობა ორ ნაწილად უნდა დაიყოს-თაშ და თარი. პირველი ნაწილი შეიძლება იყოს როგორც სვანური, ისე მეგრული წარმომავლობის სიტყვა: სვანურად თაშ ყველია,³ ხოლო თას მეგრულად თესლს ნიშნავს.⁴

საკვლავი ტერმინის მეორე ნაწილი შეიძლება აიხსნას მეგრული ენის გამოყენებით, თარ ნიშნავს მთავარს, ღიდებულს, საღს, რჩეულს.⁵ თარუ ხათებში (ძველ მეგრულ სამყაროში) და, ალბათ ქაშქებშიც, ამინდის ღვთაება იყო. იგივეა რაც ქართული დარი, ტაროსი და ა.შ.

მონათესავე სახელებიდან ქაშქურ სამყაროში აღსანიშნავია თასთარეშა, თარუგა და სხვა. ხათური სამყაროდან ცნობილია: ქალაქი ტასხინია (ტაშხინია), ტასუშია (თაშუ-

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 105, 119, 126; ქართულ კილო-თქმათა... გვ. 540, 544.

² იხ. აგრეთვე, Д.Д. Качарава и др. Города и поселения Причерноморья античной эпохи, Тб., 1991, с. 223-224.

³ ვ. თოფურიძე, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 258.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 39.

⁵ იქვე, გვ. 37.

მია), ტასტე-ტასტა (თაშთა) და სხვა.¹ მსგავსი ტოპონიმები ასურულ წყაროებშიც გვხვდება, როცა ისინი ურარტუსა და მის გვერდით მყოფ ქვეყნებს ახასიათებდნენ, კერძოდ, ქალაქი ტაშტამი თუ თასთამი, ტაშუხა თუ თასუხა.

საქართველოს ტერიტორიაზე მსგავსი ფუძით ცნობილი იყო ტაშირი (ქართლის სამხრეთი ნაწილი), პუნქტი ტასტინა თუ თაშტინა და ა.შ. ქართულ გვარში ვანთაშისძე² აშკარად გამოიყოფა თაშ ელემენტი, რომელიც საკვლევი ტერმინის პირველი ნაწილის თაშ-ის ტოლფასოვანი უნდა იყოს.

რაც შეეხება ტოპონიმის მეორე ნაწილს იგიც ქართველურია, და, რომ ქართველურსავე სამყაროში არსებობს თარ-ითა და ამ ფუძით გაფორმებული როგორც ტოპონიმები, ჰიდრონიმები, ორონიმები, ისე სახელ-გვარები ამის დასადასტურებლად მცირე ნაწილს აქვე მოვიტანთ: თავად ქაშქურ სამყაროში თარია, თათაშ თარია, თახან თარია, მეგრული სახელები და გვარებია თარა, ტარა, თარაში, თარია, თარიაშვილი და ა.შ.³ მეგრული ტოპონიმებია: ტარას ოისერე (საისლე) სოფელ აბასთუმანში, ტარბაიაშ მუხური (სახნავი) სოფელ დარჩელში, თარაშ ტომბა (წყალი) სოფელ ნაწულუკუში, თარაშ წყურგილი (წყალი) სოფელ ჭკადუაში და სხვა მრავალი.⁴ საქართველოს ისტორიული ოლქებია (მხარეები): თარიუნი, თრიარი, თრიალეთი, თარიანი, თარი და სხვა.⁵

¹ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... გვ. 123, 132.

² ტბეთის სულთა მატიანე, თბ., 1977, გვ. 145.

³ პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, გვ. 282; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 684.

⁴ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 32, 116, 275, 377.

⁵ ს. გოგიტიძე. დაიანო-დიოხი, გვ. 59-60.

შეიშმელი (სუისმელი)

სახელწოდება ქაშქურ პირთა სახელია. იგი აშკარად ქაშქური წარმომავლობისაა.¹ ძველადმოსავლურ, მცირეაზიულ წყაროებში გვაქვს ღვთაების სახელი სიუსუმი.² ვფიქრობთ, უდავო უნდა იყოს ამ ღვთაების სახელის კავშირი ადამიანის საკუთარ სახელთან-შეიშმელი. მათ შორის სხვაობა ელ ქართული სუფიქსით განისაზღვრება.

რა კავშირი გააჩნია ქართულ სამყაროსთან? აღნიშნული ქაშქური პირსახელი შეიშმელი პირდაპირ კავშირში უნდა იყოს ქართულ სახელ-გვარებთან: შაიშმელაშვილი, შაიშვილი.³ იმ შემთხვევაში თუკი საკვლევი ტერმინი ორი ნაწილისაგან შედგება: შეიშ-მელი, მაშინ მისი დაკავშირება შეიძლება: შიაოშ, შიოშ, სიეში, სიოში,⁴ შიოშვილი და სხვა. მეორე ნაწილი შეიძლება კავშირში იყოს ქართულ გვარებში გამოყოფილი ელემენტისა: ართმელაძე, მელაძე, მელავა, მელაშვილი, მელია, მელაქაძე და სხვა.

სემანტიკის მხრივ საინტერესოა ქართველური სიტყვები; მეგრული: შუშ – ჩუმი, წყნარი, მშვიდი;⁵ სვანური: სუისტ – სუსტი;⁶ საკუთრივ ქართული: შუის – იგივეა, რაც შხუის.⁷

¹ გრ. გიორგაძე. ხეტები და ასურული ლურსმნული... გვ. 16.

² ძახიქ. გვ. 175.

³ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 370, 371.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 542, 553.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 274.

⁶ ვ. თოფურიძე, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 712.

⁷ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 506.

ქაქადუ[...] კაკადუ[...]

აღნიშნული ტოპონიმის სახელი კავშირშია ურარტუს (მზიანი მხარე, მზის ღვთაების ქალაქი) ვანის ტბისპირა ერთ-ერთი ოლქის უესის, ო-აია-ესის მმართველის სახელთან ქაქადანუ.¹ აქედან გამომდინარე საკვლევი ქალაქი დაარსებულია ვილაც კაკადუ-ს მიერ.

რა კავშირშია ქართულ სამყაროსთან? საქართველოში გვაქვს ადამიანის საკუთარი სახელები-ქადელა, ქაქაი, კაკუ, კაკაი, ქაქიტი, ქაქუბერია, ქაქუბაი, ქაქუცა, ქაქი, ქაქუ.² გვაქვს გვარები-კაკალაძე, კაკაბაძე, კაკაურიძე, კაკაშვილი, კაკიაშვილი, ქაქიაშვილი, ქაქუბერია, ქაქუბერიძე და ა.შ.³

სვანურ ენაში ქაქ ნიშნავს ფაფას, კაკუ – წაყეფებას, წაწკმუტუნებას, ქაქდური – წამხდარი, გაფუჭებული, ბინძური, ტყუილი, აბლაუბდა.⁴ მეგრულში -ქაქუ ქაცვია,⁵ საკუთრივ ქართულში – კაკდ – თოვლზე საცურაო ფიცარია,⁶ ქოქა – აბრეშუმით მოქარგული მძვივიანი სამკაულია ქალისა, ქაქია – ასკილია, ქოქო – გაუმადარი, ქოქ – მოდგმა, წინაპარი, გვარი.⁷

სხვათა შორის, საქართველოში გავრცელებული სახელია კაკადუ, იგივეა რაც, საკვლევი ტოპონიმის სახელი და ურარტული პირსახელი კაკადანუ.

¹ ВДИ, 1951, №2, с.338.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 548, 549.

³ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 772.

⁴ ვ. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 343, 778.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 130.

⁶ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 259.

⁷ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 575, 576, 563.

მუნისქა (მუნიშგა)

საკვლევო ტერმინი ტოპონიმი. გრ. გიორგაძე მას ორი ფორმით კითხულობს: მუნისქა და მუნიშგა.¹ თუმცა ამას არსებითი მნიშვნელობა არც აქვს. მსგავსი დაბოლოება ახასიათებთ სხვა ქართველურ ტომებს, კერძოდ: სანიგი, სანგი, ქაშქა, ქასგა, მუშქი.

ტოპონიმი უნდა დაიყოს ფუძედ მუნი და შქა, ან შ-ქა. მეგრულ ენაში შქა-შკას მნიშვნელობებია: შუა, ფუტკარი, სკა. გამორიცხული არაა, როგორც მრავალ ქაშქურ ტოპონიმებში შქა-შკა შეიძლება იგივე შკუა (შეადარეთ: პა-პაშქუა, პაპასკირი, კოლოსქუა) იყოს, და ნიშნავდეს მუნისშვილებს, მათ სამოსახლოს. იმ შემთხვევაში, თუკი ამ დაბოლოებას ბოლოკიდურ ქა-სგან გამოვეყოფთ, მაშინ შ-იქნება კუთვნილებითი სუფიქსი, ქა-ქვეყანა. ამ ბოლო გარემოების გათვალისწინებით ტოპონიმის შინაარსი იქნება: მუნის ქვეყანა, მხარე.

რა სემანტიკის მატარებელია თავად სიტყვა მუნი?

ხათური ღვთაების სახელია ამუნქი, შესაძლებელია მასში ა პრეფიქსად მივიჩნიოთ და იგი დაუახლოვდეს საკვლევ ტერმინს. მსგავსი სახელი მუნა ერქვა ძველადმოსავლურ ხანაში მდინარე არაქსს (არეზი, რახსი, ფახისი). ასეთ შემთხვევაში შეიძლება მუნა-მონა დაუკავშიროთ სიტყვა ცუდს. ასეთი სახელი მდინარისათვის შესაფერი იქნებოდა. სხვათაშორის სულხან-საბას ლექსიკონის მიხედვით, მონიო ძველად ნიშნავდა მდინარე წყნარი, მღორე ადგილი მდინარეში.² ქართულ ენაში მუნი-ავადმოყოფობაა, მღერი (ბღერი).

¹ გ. გიორგაძე. ხეთური ღურსმნული ტექსტების... გვ. 15.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. V, გვ. 835.

მეგრულ ენაში მუნი-მონა ნიშნავს შიგ, შიგნით; მუნე-გამოდმით, სიდრმეში; მუნია – მოღრუბლება, ღრუბელი, ცის ღრუბლით დაფარვა; მონა – მონას, გლახას და ა.შ.¹

ფ ი ა ფ ი ღ ი

ადამიანის საკუთარი სახელი უნდა წარმოდგებოდეს ორი დამოუკიდებელი სახელისაგან ფია (ფაია) და ფილი (ფილუ).² ორივე მათგანი საქართველოში გავრცელებული სახელია. თავად ქაშქურ, ისე ურარტულ და ხეთურ სამყაროში ფია, როგორც ადამიანის საკუთარი სახელი ძალზედ გავრცელებული ყოფილა. ფია ქაშქებში პირსახელია, გვხვდება კომპოზიტურ სახელებშიც: ფიასათახილა, ფი(ა)ხათახი. ხურიტულ ტექსტებში გვხვდება აფა მწერალი, ფაა (წარწერა ბეჭედზე), ფაი-თეშუბ. ხეთურ წყაროებში გვხვდება ფიასილი (ფიაშილი),³ რომელიც აშკარად მეგრული წარმომავლობისაა. ფაია მეგრული სახელიცაა და გვარიც.

რაც შეეხება საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილს, ისიც მეგრულია. ფალის მსგავსი სახელები სამეგრელოში ისტორიულად ფართოდ გავრცელებული ყოფილა. ადამიანის საკუთარი სახელია ფილუ და ფილა.⁴ არის მეგრული გვარი ფილია, ფილიავა, ფილიური. გვაქვს შესაბამისი ტოპო-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 300, 336, 337.

² ძახიქ, გვ. 256, 255.

³ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 16.

⁴ პ. ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი... გვ. 55, 106, 110, 189, 217.

ნიმებიც: ფილუმ დიხა, ფილუმ ნოხორი, ფილუმ ტობა, ფილუმ ღაღე და სხვა.¹

ქაშქური სახელი ფიაფილი ისეთი ორნაწილადი სახელია, როგორიც სხვა ქართული სახელები: თურმანი (აქედანაა თურმანიძე), ოდიშელი (ოდიშელიძე, ოდიშელია), ჭანტური (ჭანტურია) და მრავალი სხვა.

ქართულ ენაში ფია ბავშვის სატემლი თხელი ფაფაა,² ფილი – როდინი, ფილა – ბრტყელი ნაჭერი ქვის, თიხისა, ლითონის და ა.შ.³

მეგრულ ენაში ფია არის გლახა, ცუდი,⁴ იქნებ ტერმინი ფიაფილი ერთი სიტყვიდან ფიაფია მომდინარეობდეს ილ-ი სუფიქსის დართვით, რაც მეგრულში ნისნავს: “ნაჭერ-ნაჭერ, ძალზედ დაქუცმაცებულად.”⁵

თუთუსქა (თუთუშკა)

ერთი შეხედვით ტოპონიმის სახელი ადვილი ახსნადი უნდა იყოს. ისევე როგორც სხვა ქაშქურ ტოპონიმებს, თუკი მასაც მეგრულ ენაზე გავიაზრებთ, მაშინ იგი უნდა დაიყოს ორ ან სამ ნაწილად: თუთუ-შ-ქა ან თუთუ-სკა, მით უმეტეს რომ ასეთი დაყოფისათვის მიზეზიც არსებობს. უეჭველია, თუთუ-თუთა ძველქართულში და ქართველურ ენებშიც მთვარეს ნიშნავდა, თუდო-დაბლა, ქვევით, ძირს.⁶ მაგრამ ამ შემთხვევაში შეიძლება იყოს როგორც მთვარე, ასევე

¹ იქვე, გვ. 217, 360, 372.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 98.

³ იქვე, გვ. 105.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 98.

⁵ იქვე.

⁶ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 64, 65.

ადამიანის საკუთარი სახელი. ასეთივე სახელები გვაქვს საქართველოშიც, ოღონდ ძველ ენებში ო-ს უქონლობით, ზოგიერთი უ-თია გააზრებული. ჩვენს ქვეყანაში გავრცელებული სახელ-გვარებია: თუთა, თუთაი, თუთაბერი, თუთარ, თუთაშ, თუთალია, თუთაშხია, თუთაცირა, თუთი, თუთარუჟ, თუთაილა, თუთალა, თუთარუ, თუთი, თუთრია, თოთარ,¹ თოთიბაია, თოთაძე, თოთობაძე, თოთია, თუთაშვილი, თუთაძე, თუთბერიძე, თუთიშვილი და ა.შ.

ახლა, რაც შეეხება საკვლევი ტერმინის დაბოლოებას შქა-სკა-ს. შქა-სკა, როგორც ცნობილია, მეგრულში ნიშნავს შუას, ფუტკარს, სკას. აქედან გამომდინარე, შეიძლება ტოპონიმის შინაარსი იყოს მთვარის შუა ან თუთას სკები, ფუტკარი. თუმცა არაა გამორიცხული სკა-შქა ისეთივე სუფიქსი იყოს, როგორიც მეგრულ გვარებში დასტურდება, კერძოდ: პაპასკირი, პაპასკუა, კოლოსკუა, უზარასკუა და ა.შ. აქედან გამომდინარე, უფრო სარწმუნო ჩანს, ტოპონიმი განიმარტოს, როგორც თუთუს შვილები.

ფ ი თ უ ნ თ უ შ

ამ სიტყვის მნიშვნელობის შესახებ ვერაფერს ვიტყვით, გარდა იმისა, რომ ქართულში აღნიშნულ ფუძეს ფითუ-ს შეიძლება ჰქონდეს მნიშვნელობები: ფიტი (უთაფლო ფიჭა), ფიტა (ბარაქა), ფიტი (ერთგვარი თევზი).²

მეგრულ ენაშიც არის მსგავსი სიტყვები, კერძოდ: ფითონ-ი – თარო სამზად სახლში – სამზარეულოში ჭრა-

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 844; ვ. სილოგავა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 512.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 119.

ქის ან სხვათა ჩამოსადებად.¹ ამავე ენაში ამ სიტყვის მეორე ნაწილი თუშ ნიშნავს ჩოჩიალა ურმის კაგები, მთიდან ბალახის ჩამოსატანი მოწყობილობა; თუშია – ჩოჩიალა ურემი.²

ფ ა ც ა ნ ა

ადამიანის საკუთარი სახელი ფაცანა შეიძლება მომდინარეობდეს ქართული სიტყვიდან ფაცია, იგივეა რაც ფაციფუცი, მოფაცფაცე, არეულობას აღნიშნავს.³ მსგავსი სახელ-გვარებითაა მოფენილი ქართველური სამყარო, უფრო კი მეგრული: ფაცა, ფაცი, ფაცია, ფაცუნა, ფაცაცო, ფაცუცა, ფაცაცია, ფაცურია, ფაცხალია და სხვა.⁴ ტბეთის სულთა მატიანეში დასტურდება პირსახელი ფოცუნა,⁵ იგივე ფაცუნა||ფაცანა.

როგორც ჩანს, ეს სახელი მეგრული სიტყვიდან ფაჩი მომდინარეობს. ფაჩი-ი არის მოფერებითი მიმართვა გოგონასადმი, მაგალითად ქუმორთი ფაჩი, ჩქიმდა! მოდი, ფაჩი ჩემთან! ან შეიძლება ფაჩალ-იდან მომდინარეობდეს, რაც ნიშნავს ფაჩუნი,⁶ საკუთრივ ქართულში ბაც ნიშნავს ღია, მკრთალი (ფერი), ბაცაცა – ბაჭია.⁷ სვანურში ბაჩ – ქვაა.

მეგრული საკუთარი სახელია ფაცა, ფაცი, ფაცია, ფაცუნა. მსგავსი რიგის სახელია ქაშქური ფაცანა. რო-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 98.

² იქვე, გვ. 68.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 50.

⁴ ვ. სიღოგავა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 546; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 767, 869.

⁵ ტბეთის სულთა მატიანე, გამოსცა თ. ენუქიძემ, თბ., 1977, გვ. 20.

⁶ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 91.

⁷ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, გვ. 58.

გორც ჩანს, ფაც-ა ძირია, ხოლო ან (ა) სუფიქსი. საკვლევი ტერმინის სემანტიკა ჯერ კიდევ დასაზუსტებელია. იმ შემთხვევაში თუკი ქართული ბაზანას ტოლფასოვანია, მაშინ შესაძლებლად მიგვაჩნია მისი ფორმა ძველადმოსავლური ენებისათვის ყოფილიყო ფაცანა ფორმა.

გ ა ც ი უ რ ა

გაციურა იხსენიება ხატუსილ III-ის (1304-1280 წწ.) ავტობიოგრაფიაში. ამ ქალაქის მოსახლეობამ ქურუსთამასა და ქაშქების ქვეყნის სხვა ქალაქებთან და ოლქებთან ერთად თავდასხმა მოაწყო ხათის მიტოვებულ (დაცლილ) ქალაქებზე.¹

სახელწოდება გაციურა, როგორც ჩანს, მომდინარეობს ხათურ-ქაშქური ღვთაების გაცის სახელისაგან. ის იგივე ღვთაებაა, რომელიც მოგვიანებით ხეთების სამეფოს წარმოქმნის უწინარეს, ან დაშლის შემდეგ, ან კიდევ VII-VI საუკუნეებსა თუ ალექსანდრე მაკედონელის წინა აზიაში ლაშქრობის პერიოდში მცირეაზიელ ქართველურ ტომთა (ხათები, ქაშქები, მუშქები?) დიდმა ნაკადმა შემოიტანა მცხეთაში.² ყოველ შემთხვევაში ეს იყო სუფთა მეგრულ-ლაზური ნაკადი. ქართული გვარსახელებია: უთურ-გაცი, უთურ-გაიძე, ქაცა, გაჩნა, გაჯა, გაიკარაშვილი და სხვა.

ტერმინის მეორე ნაწილი ურა მხარეს, ქალაქს, ადგილს აღნიშნავს. ასე იყო ურარტულში, ხეთურში. ქართულში ჰურა, ურა; სომხურმა შეითვისა ვურის სახით. თანა-

¹ ძახიქ, გვ. 204.

² მომზადებული გვაქვს მონოგრაფია არიან-ქართლის ლოკალიზაციისა და მასთან კავშირში მყოფი თითქმის ყველა საკითხთან დაკავშირებით.

მედროვე მეგრულში ხურა, მუხური იმასვე ნიშნავს. ურახური-ჰური ურარტულ-შუამდინარულ-ხათურ ამიერკავკასიურ (ქართველურ) სამყაროში ხშირია, როგორც ტოპონიმების, ისე გვარების წარმოების მხრივ. ძველი საქართველოს ტერიტორიაზე იყო, ქალაქები: ურიეიუნი, ურაიანი, ჰური (ჰური-არტაანი), მუ-ხური, ხიდურა. თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე სოფლების სახელები: მახვილაური (მახვილას მხარე, სოფელი), თოდოგაური, მახინჯაური, ცეცხლაური, ჩოხატაური, ძველი ქართული გვარებია: ხოშარაული, გოგოლაური, გოგელაური, ქეთელაური, ღუდუშაური, ჩიტაური და სხვა.

სახელწოდება გაციურა ნიშნავს ღვთაება გაცის ადგილს ან გაცის (იგულისხმება ადამიანი) სამოსახლო, ქალაქი. ამ ქალაქს გაზიურას ფორმით მოიხსენიებს სტრაბონი (ძვ. წ. 64-ახ. წ. 24 წწ.).¹ იგი იყო პონტოს სამეფოს დედაქალაქი, თანამედროვე თურქალის ადგილას.

ფ ი ა ფ ი ღ ი

ფიაფილი ადამიანის საკუთარი სახელია. იქიდან გამომდინარე, რომ ქაშქურ სამყაროში არსებობდა პირსახელი ფია, საკვლევი ტერმინი ფიაფილი უნდა წარმოდგებოდეს ორი სახელისაგან- ფაია და ფილი. თუმცა ქაშქურ ტოპონიმთა და ადამიანის საკუთარ სახელთა შორის არის ასეთებიც: ფიგა-ფილუ, ფი(ა)-ფელუ, ფიფა-ლილა, ფია-ხათა-ხილა და სხვა. მურსილის ძმის სახელია ფია-შილი.²

¹ Страбон. География, с. 514.

² Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с.16.

ქართველურ ენებში ფია – რძის ფაფაა, ფია – ცუდის, გლახას სინონიმია.¹ ფაია – ქართულ ენაში კედლის ის ნაწილია, რაზედაც კამარის ფეხებია დაყრდნობილი.²

ტერმინ ფია-ფილის პირველ ნაწილს კავშირი უნდა ჰქონდეს მეგრულ სახელთან ფაია. აშკარაა მისი კავშირი ქაშქურ ტოპონიმთან აშხარ-ფაია-სთან.

საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილი ფილი, უეჭველად ადამიანის საკუთარ სახელებთანაა კავშირში, რომლებიც დამოწმებულია ძველ ქართულ, სვანურ და მეგრულ წერილობით ძეგლებში, აგრეთვე თანამედროვე საქართველოში: ფილა, ფილი, ფილუ, ფილაური, ფილიშვილი, ფილიური და ა.შ.³

ფილ (ფილა) – ქართულ ლექსიკონში აქვს რამდენიმე მნიშვნელობა: 1 ქვევრის ქუსლის დასადგმელი (ხის) 2 თავფართო ქოთან; 3 ღორის ქონი; 4 ფილთაქვა და ა.შ.

ამრიგად, ადამიანის საკუთარი სახელი ფიაფილი აშკარად მეგრული წარმომავლობისაა. იგი წარმოდგება ორი სახელისაგან – ფია და ფილი, რომლებსაც გავრცელება დღევანდელ საქართველოში ახლაც მოეპოვება.

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 542, 544; ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 98.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 532.

³ ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 172; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 547; პ. ცხადია, ვ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს... გვ. 306, 314.

Is Qashqa-Abeshla part of Abkhazian or Georgian world?

Summary

In this work are discussed ca. 170 names of countries, regions, cities, humans, etc. and researched semantic and etymology of these.

On our view, all of them connected with Georgian world. Most part to Mengrelo-Lazian world and lesser to Kartvelian and Svanian. Concerning to Abkhazian, this phenomena connected to the northern Caucasus and has not direct links with south Caucasus and Asia Minor.

It is well known that Kashka tribes were living in the South-Eastern part of Black sea coast. The scientists are connecting this term with the name of Kosogi (Circassians) tribe and some scientists are supposing that they were the ancestors of Apsuas (nowadays Abkhazians). On account of our point of view Kashka tribe are not in any relation with Apsuas and Kosogs (Circassians). In contrary they were of Kartvelian origin.

Termin Kashka is connected with Kartvelian (Megrelian) personal names, surnames, toponymies and the words. It is possible to divide this word into two or three parts: Ka-shka or Ka-sh-ka. Ka-denotes the personal name of a person, Shka-shka-shkua-son, Sh-the suffix of belonging and the Ka (ki, Kha)-country, people. The content of this termin will be the next- Ka-sons or the country belonging to Ka. It is possible to connect this word Kashka with the Khattian deity by the name Kashka, Kartvelian word Kashkasha(bright) which sometimes is fixed in such form in the literature.

It is well known that the Abeshla (Kashka) tribes were living in the South- Eastern of Black sea coast. The scientists are connecting this term with the name of Apshil's tribe and are supposing that they were the ancestors of Apsuas (nowadays Abkhazians). On account of our

point of view Abeshla tribe and Apsils are not in any relation with Apsuas. In contrary they were of Kartvelian origin. Term Abeshla are connected with Georgian names, surnames and toponymy. Here we can separate the prefix “A”- and suffix “La”, which are Georgian word-building affixes. The root of the word Abes-Abesh-Afesh-Afsh can be connected with Mingrelian word “Abes”, with the meaning “story”, The term “Abeshla” can be explained by the other Georgian words, for example,- “The sons of Aba.” If the name “A” is the prefix, then it must be connected with Georgian word Psha, that means the water running near the river or mingrelian word Psila - that means the sand and so on.

3,500-3 000 old toponyms and anthroponyms: Tibia, Phithauria, Thathalia, Phatana, Tsiana, Dada, Thuthu, Qanu, Qasu, Thakhani, Muthi, Phiphia, Sharia, Thuria, Tharia, Quqava, Phasava, Gakharia, Kharia, Phatsia, Phaia, Litha, Nunu, Thali, Vasha, etc. had exact parallels in Georgian sources and modernity: Thakhash Thuria, Thathash Thuria, Thakhan Tharia, Tsitha Kharia, Qathi Kharia, Vasha Kharia, Vash Kharia, Askhar Phaia, Thul (Thal) Malia, etc.

Кашка-абешла: абхазско (апсуа)-адыгейский или грузинский мир?

Р е з ю м е

Известно, что племена Кашки проживали на юго-восточном Причерноморье в глубине полуострова. Исследователи этот факт связывают с названием племени Косога (Черкесы) и считают Апсуа адыгейским племенем. По нашему мнению Кашки не имели никакой связи с северо-западными народами и в том числе с апсуйцами (т.е. с современными абхазами). Напротив, они были грузинского (мегрельского) происхождения. Эта точка зрения поддерживается хетскими источниками упомянутых личных имен и топонимов, которые на сегодняшний день являются фамилиями, личными именами, а иногда топонимами мегрелов. Напр. Малия, Хария Тулия, Фация, Фаия, Тария, Хаия, Фамалия, Шария, Гахария, Кукава, Фифия, Тали, Дада, Ками, Мути и др.

Термин Кашка имеет связь с грузинскими (скорее всего с мегрельскими) личными именами, фамилиями, топонимами и словами. Его можно разделить на две или три части: Ка-шка или Ка-ш-ка. Ка является личным именем, шка-шкауа-сыном, ш суффиксом принадлежности, а ка (qí, xí) _ страна, люди. Так что этот термин означает : сыновья ка или страна принадлежащая Ка. Может быть название Кашка связано с хаттским лунным божеством Кашку. Сравните с грузинским словом кашкаша (сияние звезды). Иногда в источниках встречается и в такой форме.

Известно что племена Абешла (Кашка) проживали на Юго-Восточном Причерноморье. Исследователи этот факт связывают с названием племени апшилов и считают предков Апсуйцами (современные Абхазцы). По нашему мнению Абешла и Аписили не

имели никакой связи с Апсуйцами, напротив, они были Картвельского происхождения.

Термин Абешла имеет связь с грузинскими личными именами, фамилиями и топонимами. Здесь можно выделить префикс «А» и суффикс «ЛА», которые считаются грузинскими словообразовательными аффиксами. Корень слова Абес-Абеш Афеш-Афш можно связать с мингрельским словом Абес, который означает событие. Термин Абешла можно объяснить и другими грузинскими словами, например: «Синовя Абас». Если в названии «А» является префиксом, то он должен быть связан с грузинским словом Фша - которое означает воду протекающую вблизи реки, или с мингрельскими словами Фсила-песок и другое.

Топонимы и антропонимы, которые у кашков были около 3,5-3 тысячи лет тому назад (Тибия, Питаурия, Фаталия, Фатана, Циана, Дада, Туту, Дадилю, Татили, Касу, Кану, Тахани, Мути, Фифия, Шария, Турия, Тария, Кукава, Фасава, Гахария, Хария, Фация, Фаия, Лита, Нуну, Тали, Ваша и др.). Они все подтверждение находят в грузинских исторических источниках и нынешней в Грузии точно такими же формами. В Грузии, скорее всего в Самегрело (Мингрелия), можно встретить людей такими же именами и фамилиями, которые были похожие в мире, например: Тахаш-турия, Таташ-турия, Тахан-тария, Цита-хария, Кати-хария, Ваш-хария, Ваш-хаия, Асхар-фаия, Тул(Тал)-мания и т.д. Семантику из всех перечисленных можно объяснить на грузинском, вернее, на менгрельском языке. В этих названиях выделенные суффиксы (шка, лия, ия, ва, ция, эн, эл, фа, иян, ха, ки, ша) особенно характеризует менгрело-лазского, в частности и грузинского (картвелского) и сванского языков. Приведем два примера:

Шария _ это название находит объяснение в сванском языке, но видно происхождение его мегрельское. В термине должно выделиться «шар», что означает полоса, шара-полосатый, а «ия»

обычный грузинский суффикс, который производит фамилий мегрельско-лазского происхождения: Гвазабия, Кишмария, Кория, Алания, Шенгелия, Тария и многие другие. На территориях Урарту существовали топонимы, оформленные происхождением ия: Бараия, что на мегрельском означает – «равное», Каламия, калам – ботанический «овсяница луговая», калами – «эта круглая деревянная чаша для питья вина и каламия – «вишневая ветвь».

Шария-менгрельская фамилия. В Грузии распространены фамилий похожими элементами: Баба-шария, Оди-шария, Шартава и др. Грузинские фамилий Шарадзе, Ба-шара—ел-и, Ба-шарадзе, Шарабидзе, Шарадзе и др.

На грузинском Шари-Шариани означает «клевета», «выдумать клевету». Суффикс «шар» в мегрельском означает «происхождение», например, потомство Баба-Бабашари. Похожие происхождения Бабашария, Одишария, и др. В сванской памятной письменности подтверждено, что одишари означает выходцы из Одиши. В грузинском наречий Шара – означает дорога. В Грузии как исторический, так же широко распространены современные похожие топонимы Шараула (Тао-Кларджети), Шорапани (Имерети), Шариспири (Джурквети), Ушарни и т.д.

В сванской памятной письменности подтверждается имена с похожим происхождением: Елашари, Одишари, Уедшари, историческая фамилия Шариани. Для сравнения возьмем мегрельскую фамилию Шария, Шару, Шара, Шарина. Шария – у кашков есть либо фамилия, либо имя, которое у кашков превращено в топонимы.

В менгрельском есть топонимы: Шка самаргалаш шара (село Ахалсопели), Шка самаргалаш шара (с. Ингири), Каличаш шара (там же), Темшара (с. Кахати), Сашарашио (с. Хурча) Шаруш нохори (с. Одиши), Шарагимал (с. Джихаскари) и др.

В Акадском «шари» означало царя. Известно то, что древнее среднеречье было родина сванских и мингрельских племен т.е. миром древней Грузии. Может быть у похожих терминов шар-шари-шария были похожие происхождение. С точки зрения С. Бада, шара (которое выделена в грузинских фамилиях Шарвашидзе, Шарашия) есть на юге нижней Месопотамии, т.е. в Шумере имя божества покровителя города-государства Ушма.

В ряду этого Шар-Шара должно быть термином мегрельского происхождения и означает происхождение, но не исключено, что шара может быть имя человека или божества, а Шария детей шары или потомство. Город Шария может быть основана с именем божества Шара.

Талифация _ этот топоним, как видно, мегрельского происхождения, но оно еще объясняется с применением сванского языка. У сванов «талафа» означает «ресница». Если название топонима действительно произведено от этого слова, то талифация должно объясняться, как «местность с населением особыми ресницами.» У этого термина, в сванском языке есть и другие варианты объяснения. Если оно представляет композит, то возможно его деление на два компонента тал-и-фация. Тал обозначает «клин», а фация в сванской памятной письменности появляется как именами людей. Если оно так, то тогда исследуемый термин объясняется как «клин фаций», или же места «клина фации». Как видно этот пункт назван так потому, что на этом месте когда то «фация» производил свой медные или же деревянные клины. В Грузии несколько сел с таким названием. В описаниях Болниской низменности, Триалети и Энисели внесены села с именем «Тала».

По данным Грузинского языка, название можно объяснить следующим образом: первая часть композита Тали может быть

имя человека Тали-Талико. Тала-тоже самое «полей», «Бардана», а второе, «фация» может быть пация (еле-еле, мало, т.е. маленького размера) или фачуа (маленький). А также можно сказать и то, что «Тали-фация» было сложным составным именем, как Тиглатпи-ласар, Тукултининурта, Тутхалия, Турмани, Ардашели, Пиримзе, Тинатин и т.д. А в хеттской письменности найдутся такие названия, которые будут первым или вторым составным элементом того или иной географической единицы исследуемого термина, например: Фига-фацуй, Тал-мания, Фаци-м[...], Фаци-ци, из хеттского божественного пантеона «Хафан-талия».

Тут не надо отметить и то, что сегодня в Грузии найдутся не мало людей с таким именем и фамилией. Тали собственное имя, а Фация мегрельская фамилия (есть и имя) так же как кашский и мегрельский Тали-Мания. А так же есть фамилий Талаквадзе, Талавадзе и т.д. Фация может быть именем династий или фамильного рода.

В ряду с этим Тали Фация должно представить имя и фамилия того человека (имя династий), той личности который основал местность с этим названием. Тали может быть разнообразием богини Дали, которая была распространена в том мире. Сванская традиция сохранила богиню Дали как богиню охоты. С огнем оно должно связано быть.

В ряду с этим талифация представляет мегрельское имя (Тали) и фамилию (Фация).

შემოკლებანი

1. АВИИУ – Ассиро-Вавилонские источники по истории Урарту.
2. ВДИ – Вестник древней истории.
3. УКН – Урартские клинообразные папирусы, М., 1960.
4. სინ – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები.
5. სქაუქტ – საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, თბ., 1993.
6. ძახიქ – ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბ., 1990.

სარჩევი

შესავალი	5
ქაშაები და მათი ეთნიკური ჯთვნილება	16
ქაშაები საქართველოს ტერიტორიაზე და მათი შთამომავლები	34
ტარმინ აბაშლას წარმომავლობისათვის	60
ტარმინ აბაშლას ჯავხირი საქართველოს ისტორიულ და თანამედროვე ტერიტორიასთან	85
აღმადიანის საპატარძლო სახელებისა და ტოპონიმების წარმომავლობა	106
ფათადის	106
შარია	110
თადიფაცია	112
თახაშთურია-თაქაშთურია	114
ხუშინთეშქა	116
ღუღუშქა (დაღუშქა)	118
ქაციფირი (ქაციპირი)	120
ფიგაფიდუ	123
ქარიქურისკა (ქარიქურიშქა)	124
ხათეფა	126
ფიქურიადი	127
ხაყინა	128
ასხანფაია (აშხანფაია)	129
თახანთარია	131
თუღმადია	134
თიშქა (დიშქა)	136
გაზაპა	137
თითია D(დიტა)	139
ედურია (იდურია)	139
ფიფია	140
თათიშქა (დადიშქა)	141
ციანთიშქა (ციანთისქა)	143
ფაფანა	145
დადა (დატა)	147
	319

საფადი (სათადი)	148
თუთუ	150
ითიღი	152
ქაშადევა	152
თიქქავა	154
ასხაფადა (აშხაფადა)	155
დადილიუ	157
ფაათა	159
ფიფელუ	160
ფაფადიდა	162
ფიგაფაფუი	162
ქათადადევა	163
ქიფურევა	164
ხათენეევა	166
ქანასევა	167
ქასქამევა	168
საფიდევა (სიფიდევა?)	170
თაფასავა	172
ციმუმევა	173
გახანია	175
ქათხანია	176
შეხურია	177
მეხურია	179
ციხანია	180
ციხანცია	183
ცითახანია	184
ვაშხანია	186
ფიხურია	188
თიმიას	189
ფაციცი	190
ფიციცი და იციცი	192
ხიმევა	193
ხიმეიდი	196
ვაშხანია	197
დათიდი	199
თათაშთურია	200
ქათხაიდევა	200
სიმეთიდი (ციმეთიდი)	202

სუნაიდი	203
საუსიდი (შაუშიდი)	203
თიბითი	204
ფადღუ	205
ქანუ	205
ქასუ	206
ფიფუნუვა	206
ქურიადი	207
ქუნადი	208
ხათიფთა	208
ქასქაიდი	209
თათიდი	209
ციფიდი	210
თაფაფახსუვა	211
თაფაფანუვა	212
ქათითიმუვა	212
ასდუხენა (ამდუხენა)	214
ანქურუვა	215
ენბითა	215
კასუდა (კაშუდა)	217
ისყადუპა (იმთადუფა)	218
გაპუპუვა	219
ყაკუვასინა	220
ყახანყაპყიპა	220
კუმესმასა	221
ისხუფითა (იმხუპიყა)	222
ხუყუპა	223
კასიპა (ქაშიპა)	224
ყაგაპუნა	225
თადმადია	225
თაფადუვა	227
თახანა	228
თახფასანა	229
თუმბა	230
თაფურანიფი	231
იასნესა	232
ისქამასასა	232
მასაუსა	233

დითა	234
მუთხადი	234
სადუფა	235
სადა	236
სუნუფასი	237
უფასიდა	237
თემეთ	238
ნერიქი	240
ხუნსამა (ხარშამა)	240
ხაიხეხდა (პაიშეხდა)	241
ცახვია	242
ხანუფთენი, ფაციმ[...]-ი, ქუთუფურეცი	243
სერისა (სარიშა, შარიშა)	244
თაგასთა (თაგაშთა)	245
ცადფუჰა	246
ქაფირუხა	246
ხუნნა	248
ციხანა	249
თარეგა	249
იდადუხა	250
თასთარეშა (წაშთარეშა)	251
თაქუფსა	252
ხაქმისა	253
ხუმ[...]	254
თუხასუნა	254
ფისუნუფასი	256
ქანუნუ	256
ფიდუმუჰა	258
ფიქასდუიდი	259
ხინხინისა	259
ფიხათახი	260
ფიხათახიდა	261
ფისდუმუჰა	262
ფიგანუხა (ფიგანუშა)	263
ქასთამა	264
უნდა[...]	265
ხადმათი	265
ფიჰარა	268

იშთუმისთა	269
დანქუმნა (დანქუნა)	271
ისქერუხა	273
ფითაურია	275
ფია	277
ხარაი	279
ფიშხურუ	280
ხადილა	281
იმყახარა და დამიჭიფა	283
ყარიკარიმა (ყარკუმა, თარკუმა)	284
ქანთიშიშა (კანციშიშა)	289
ყაჰყინა	290
თეფიხინა	291
ყიბია	293
ფიკურბი	294
ყურხუმიყა (თურმითა)	295
ქამამა (კამამა)	296
ფითადახსი	298
თასთარი (თაშთარი)	299
შიშიშედი (სუისმედი)	301
ქაქადუ[...] კაკადუ[...]	302
მუნისქა (მუნიშგა)	303
ფიაფიდი	304
თუთუსქა (თუთუშკა)	305
ფითუნთუშ	306
ფაყანა	307
გაყიურა	308
ფიაფიდი	309
რეზიუმე ინგლისურ ენაზე	311
რეზიუმე რუსულ ენაზე	318

გამომცემლობის დირექტორი – ნანა სახუტაიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი – ლალი კონცელიძე
ტექნიკური რედაქტორი – ედუარდ ანანიძე

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 8.11.2010
ქაღალდის ზომა 60X84 1/16
ფიზიკური თაბახი 20.2
ტირაჟი 100

შასი სახელმწიფოებრივი

დაიბეჭდა უნივერსიტეტის სტამბაში
ქ. ბათუმი, ნინოშვილის 35